MATERIALISMUL ISTORIC ŞI ISTORIA CIVILIZAŢIILOR

Traducere din limba franceză
de Demetru Oroveanu
şi Sanda Oroveanu

ANTOINE PELLETIER JEAN-JACQUES GOBLOT

RIALISME HISTORIQUE ET OIRE DES
C I VILIS ATIONS

EDITIONS SOCIALES 19«9

Antoine Pelletier Jean-Jacques Goblot

MATERIALISMUL ISTORIC ŞI ISTORIA CIVILIZAŢIILOR

1973

EDITURA POLITICA, BUCUREŞTI

Prefaţă

O lucrare despre *Materialismul istoric şi istoria civilizaţiilor* răspunde, fără Îndoială, exigenţelor unei culturi ca a noastră, care, sub călăuzirea ideologică a partidului, manifestă o vocaţie certă pentru dezbaterea de idei, pentru spiritul critic în abordarea şi interpretarea unor probleme majore ale civilizaţiei contemporane. Cartea pe care am cinstea de a o prezenta cititorilor români datorită bunăvoinţei Editurii politice cuprinde de fapt două studii, semnate de doi gînditori marxişti, apărute mai întîi în mai multe numere ale revistei „La Pensee“ : *Noţiunea de civilizaţie* de Antoine Pelletier şi *Istoria „civilizaţiilor" şi concepţia marxistă despre evoluţia socială* de Jean- Jacques Goblot.

în primul studiu este analizată critic noţiunea de civilizaţie, care s-a impus în gîndirea modernă pe măsură ce cercetarea istorică şi-a lărgit cîmpul de investigaţie, a încetat de a fi pur evenimenţială, cronicărească, tinzînd să cuprindă, să sesizeze diversitatea şi unitatea devenirii umane. Această idee a inaugurat — odată cu Montesquieu şi Voltaire — un nou mod de tratare a istoriei, a faptelor socio-culturale. Respingînd acea înţelegere a istoriei redusă la compilaţii cronologice, lipsită de spirit cetăţenesc şi de spirit filozofic, Voltaire scria : ……*Eu m-am străduit să prezint, pe cit am putut, istoria moravurilor, a*

ştiinţelor, a legilor, a obiceiurilor, a superstiţiilor. Aproape că nu vezi decît istorii ale regilor, dar eu o vreau pe aceea a oamenilor". Se deschide astfel o nouă perspectivă în studiul faptelor social-istorice şi culturale.

în epocile ce vor urma postulatele concepţiei iluministe despre sensul istoriei şi al civilizaţiei vor fi nu o dată puse în cauză, controversate, respinse, mai ales pentru raţionalismul lor abstract, pentru încrederea necritică în raţionalitatea ordinii sociale ce urma să se instaureze şi care a fost dezminţită de tot ceea ce reprezintă iraţionalitate, absurd, antiumanism intrinsec în orînduirea capitalistă. într-un secol atît de pozitivist cum a fost secolul al XlX-lea. ideea de civilizaţie nu mai putea să rămînă doar o *valoare filozofică,* un principiu de raţionalitate al faptelor istorice ; insuficient construită şi fundamentată teoretic (deficienţă pe care, dealtfel, o are şi azi), ea a putut deveni lesne un vag termen de referinţă în lucrări istorice de tip tradiţional, ca cele ale lui Gui- zot, de pildă, sau a fost relativizată pînă la desfiinţare în sociologiile pozitiviste.

Autorul primului studiu aduce semnificative mărturii istorice şi contemporane în legătură cu definirea şi implicaţiile teoretice ale acestui concept. Iată definiţia unui istoric de prestigiu care îşi asimilează şi foloseşte ideea de civilizaţie în bună tradiţie franceză, M. Crouzet : *„Fiecare civilizaţie se defineşte printr-un ansamblu de idei şi de instituţii politice, de condiţii ale vieţii materiale şi ale tehnicii, de forţe de producţie şi de relaţii sociale, prin toate manifestările activităţii religioase, intelectuale şi artistice".*

Ideea de civilizaţie este corelată cu un alt concept al gîndirii istorice : faptele de civilizaţie : „Dacă *noţiunea de civilizaţie* — spune Antoine Pelletier — *deschide calea spre o istorie «totală», realmente comprehensivă, aceasta nu este posibil decît expri- mînd un anumit număr de realităţi pe cit de fundamentale, pe atît de determinate".* Aceste realităţi fundamentale, tipice, caracteristice, de mare durabilitate istorică, sînt faptele de civilizaţie. La istorici ca Braudel şi Crouzet tocmai acest caracter de permanenţă şi de stabilitate distinge

faptele de civilizaţie de celelalte fapte sociale. Istoria civilizaţiei se măsoară cu secole, timpul concret al istoriei tradiţionale (preponderent evenimenţial) cedează locul duratei, adică unui timp de mai mare abstractivitate, ca o scenă de mare stabilitate pe care se desfăşoară faptele şi dramele istoriei în infinita lor multitudine. De aici decurge şi o altă caracteristică a faptelor de civilizaţie — continuitatea lor : ele alcătuiesc ceea ce e *viu* în trecutul uman, ceea ce rămîne, se transmite, îşi păstrează eficacitatea. Antoine Pelletier critică noţiunea de civilizaţie aşa cum s-a impus ea în istoriografia burgheză occidentală, ne oferă caracterizări, vorbeşte despre *patrimoniul comun* al civilizaţiilor (bazele concrete, modul de existenţă şi semnificaţia istorică a bunurilor comune, devenirea), despre „cîmpul de aplicare a conceptului de civilizaţie", care „este infinit mai vast decît cel al naţiunii". Nesatisfăcător este însă modul în care e prezentată problema raportului dintre civilizaţie şi naţiune. Este adevărat că la unii istorici nemarxişti ai civilizaţiei, *naţiunea* este prezentată ca o istorie particularizată privită în contradicţiile sale, în timp ce *civilizaţia* apare ca istoria noastră, mai puţin contradicţiile sale ; naţiunea este o adevărată creaţie continuă, civilizaţia este esenţialmente alcătuită din trecut, din care e destul de greu a fasona prezentul. Poate că autorul are dreptate că noţiunea azi dominantă de civilizaţie nu este numai arbitrară, abstractă, idealistă, dar e grevată de o insuficienţă mult mai gravă, care rezumă toate slăbiciunile sale : ea este fără istorie. Noţiunea de civilizaţie supusă criticii de A. Pelletîer poate fi cel mult comodă pentru a designa şi integra aspecte reale ale istoriei, dar ea nu le poate explica. Este o noţiune pur descriptivă, fără valoare ştiinţifică, de o radicală neputinţă teoretică.

La toate acestea se poate adăuga că tot atît de inconsistente sînt şi acele teorii care, ca aceea a lui Toynbee, de pildă, reduc obiectul istoriei la civilizaţie, considerînd comunităţile naţionale, statele naţionale, ca insuficiente şi cu totul ineficiente ca obiect de cercetare istorică, în sensul posibilităţii de a oferi explicaţii şi cunoştinţe istorice valabile. Nu

este însă pe deplin clară concluzia autorului în această problemă. Există autori marxişti care, plecînd de la insuficienţele conceptului de civilizaţie în filozofia culturii şi istoriografia burgheză, îi contestă orice valabilitate. Eu cred însă că însuşi studiul la care ne referim, prin modul în care sînt tratate problemele şi mai ales prin argumentele ce se aduc în favoarea existenţei faptelor de civilizaţie, pledează pentru legitimitatea conceptului repudiat. Cum alt fel ar putea fi interpretate toate încercările ce se fac de a surprinde unitatea în diversitate a procesului istoric, unele tendinţe de fuzionare a culturilor, de împrumut şi aeculturaţie, diversitatea etnică originară a speciei umane şi diversificarea sa culturală, caracteristici ale modului de civilizaţie care s-a dezvoltat în Creta şi Micene (civilizaţii de tipul celor ale Orientului Apropiat, cu unele particularităţi — rolul considerabil al navigaţiei şi comerţului, economia rurală mai dispersată, centralizare monarhică mai puţin absolută şi mai precară, diversitatea mediilor etnice şi a moştenirii culturale, flexibilitatea mai mare a relaţiilor sociale) ? însăşi noţiunea de fapte de civilizaţie, ca fapte caracteristice de efectivă permanenţă umană, ne duce la ideea de sistem, face necesar un concept integrator de mai adîncă generalitate şi esenţialitate. Desigur că civilizaţia nu trebuie opusă naţiunii nici sub raportul contradicţiilor, nici sub cel al creativităţii ; reţinînd momentele de cristalizare a eforturilor umane, faptele în care necesarul şi generalul depăşesc accidentalul, efemerul (chiar dacă se prezintă sub forma singularului caracteristic), civilizaţia nu este istoria purificată de contradicţii, ci istoria rezolvării şi depăşirii contradicţiilor maturizate, ceea ce înseamnă implicit generarea altora, o *continuitate* de mai largă perspectivă, dar nu mai puţin contradictorie. Civilizaţia, ca şi naţiunea, este de asemenea *creaţie continuă* (şi nu trecut amorf sau sistem închis), dar aceasta e privită sub raportul universalităţii din punctul de vedere al sferei de circulaţie şi asimilare a valorilor de cultură, al depăşirii unor cadre regionale — fără a înceta de a fi naţionale — şi sub raportul *eficacităţii* din punctul de vedere al rea-

lizării social-umane, a valorilor, a transformării lor în bunuri de civilizaţie — fără a înceta prin aceasta de a fi valori culturale.

Cel de-al doilea studiu, mult mai amplu, are un caracter oarecum *aplicativ* şi de *reconsiderare critică* a unor concepte istorice, de materialism istoric sau de filozofie critică a istoriei. Conceptul *de civilizaţie* îşi găseşte aici o funcţionalitate concretă într-un context polemic deosebit de interesant. In raport cu diversitatea „prodigioasă" (după expresia lui Lenin) a procesului istoric, istoricii marxişti (şi nu numai istoricii) trebuie să depăşească *universalitatea abstractă,* care eşuează, în cele din urmă, într-un „schematism tiranic", fără a cădea în extrema cealaltă a empirismului factologic. In acest scop, tocmai noţiunea „faptelor de civilizaţie" ne ajută „a sesiza mai bine decît într-o manieră empirică tot ceea ce istoria umană cuprinde efectiv ca singular şi complex".

Aş dori să atrag îndeosebi atenţia asupra unor idei care mi se par deosebit de fertile şi sugestive pentru *conştiinţa de sine critică* a marxismului contemporan.

Scleroza teoretică în gîndire şi corolarul său metodologic — *schematismul* — s-au manifestat mai ales în modul formalist de a înţelege *necesitatea în istorie,* în conceperea simplificată şi lineară a evoluţiei sociale. Aceasta se vede, de exemplu, din schema lui Stalin *(Materialismul dialectic şi materialismul istoric)* a celor cinci moduri de producţie perfect *omoloage,* care se succed într-o *serialitate* factice, fă- cînd abstracţie de gradul de universalizare pe care-I reprezintă fiecare, de diversitatea şi specificitatea fiecărei societăţi. Ca să nu mai vorbim de *modul de producţie asiatic,* în legătură cu care s-au dus ample discuţii în ultimii ani, dar asupra căruia a atras şi Marx atenţia. Numai printr-o siluire procustiană a faptelor ar putea să fie integrat acest mod de producţie pur şi simplu în unul din cele cinci. Şi astfel *conţinutul* procesului istoric este conceput ca un *model speculativ* în care unitatea acestui proces este înţeleasă împotriva tendinţelor pluraliste, în afara diferenţei şi specificităţii. Şi la Marx, Engels sau

Lenin găsim texte aparent schematice, dar, precizează autorul, formulările clasicilor marxismului, chiar cele **mal des citate, nu au un caracter** *apodictic,* **Irefutabil,** nu sînt prezentate ca trăsături sau legi fundamentale, ca ultimul cuvînt al ştiinţei, ci ca rezultatul unor cercetări şi reflecţii îndelungate care nu exclud, ci reclamă analize şi cercetări viitoare, stimulează spiritul şi îndeamnă la reflecţii critice. înţeles astfel (adică în spiritul autenticităţii sale originare), marxismul nu închide probleme, ci le pune şi înainte de toate le deschide, oferindu-ne instrumente metodologice eficiente şi elastice de a le rezolva.

Ţinînd seama de modul specific în care se manifestă *ordinea* şi *regularitatea* în istorie, de *singularitatea* şi ireductibilitatea faptelor istorice, Engels **a** atras atenţia că în istoria societăţii repetiţia situaţiilor este excepţia, nu regula şi că niciodată ea nu se produce în condiţii identice. Dar de aici nu se poate trage concluzia că istoria nu poate fi *obiect de cunoaştere ştiinţifică,* lăsînd astfel drum deschis unor *construcţii teoretice supraistorice,* care tind „să reducă ansamblul evoluţiei istorice la o formulă care nu ar urma decît să fie aplicată direct fiecărei evoluţii particulare". Dogmatismul stalinist „crede a defini esenţa procesului istoric atunci cînd, de fapt, impune istoriei o normă supraistorică". Esenţialul este astfel exilat dincolo de accidentul de particularităţi şi împrejurări. Cînd Stalin spune că *totul depinde de condiţii,* trebuie să înţelegem, pe de o parte, un *empirism istoric,* dar *ateoretic,* iar pe de altă parte, un raţionalism speculativ, deductivist esenţialist, dar *aistoric.* Se ajunge astfel la o înţelegere simplificatoare a *progresului* şi *legilor dialectice* în spiritul căreia mişcarea istorică apare într-o viziune dogmatizată, ca uniformă, modalităţile de trecere şi de edificare a noii societăţi fiind identice, fixate o dată pentru totdeauna ca abstracţii ale istoriei prezente.

Progresul e conceput ca o lege abstract-universală şi uniformă în producerea efectelor sale, neglijînd sau negînd rolul şi chiar realitatea fenomenelor de ac- culturaţie, de împrumut de difuziune, de întîlnire a civilizaţiilor. Schematismul

dogmatic se manifestă, de asemenea, printr-un concept al *dezvoltării* care este asimilabil ideii de *evoluţie* din secolul trecut şi conform căruia antagonismele sînt definite uniform prin termeni polari — nou şi vechi —, astfel incit istoria devine un marş triumfal, jalonat cu lupte dinainte cîştigate (de aici incapacitatea teoretică de a gîndi stagnările, recularile) ; sau în raport cu o teză capitală a gindirii sociale marxiste — masele sînt cele ce fac istoria, aplicată indistinct în toate epocile istorice, ca şi cum masele ar reprezenta o mărime fixă şi constantă, ca şi cum activitatea istorică a maselor ar fi totdeauna identică în forme şi amploare, ca un fel de *dat natural* al umanităţii.

Toate aceste păcate dogmatice în înţelegerea procesului istoric, fără a putea pune în cauză însăşi *validitatea filozofiei marxiste a istoriei,* au compromis înţelegerea şi aplicarea dialectică, creatoare a valorii teoretice şi metodologice a materialismului istoric, au „mascat fecunditatea sa teoretică" prin reducerea sa la un *model general abstract.* Cei care au dogmatizat materialismul istoric l-au tratat întocmai cum tratase Proudhon teoria lui Ricardo, reducîndu-l la proporţiile minuscule ale unei formule ştiinţifice pe care pretindeau apoi s-o aplice realităţii atît de variate şi diverse. Ceea ce, fireşte, nu era posibil decît „tor- turînd" faptele.

Dar dogmatismul, scrie J.J. Goblot, nu este singura raţiune ce explică necesitatea de a reevalua categoriile materialismului istoric. Căci „ar fi prea comod — scrie Goblot — de a vedea în dogmatismul sta- linist singura raţiune care explică necesitatea în care ne aflăm azi de a reevalua materialismul istoric. Există şi erori mai vechi, care aparţin lui Plehanov — de exemplu, principiul *determinismului geografic,* care face din *influenţa mediului natural cauza ultimă* a dezvoltării forţelor de producţie şi, deci, a unei societăţi date. Atît la Plehanov, cît şi la Stalin găsim proteste verbale împotriva dogmatismului, este proclamată necesitatea unor *analize istorice concrete,* împotriva repetării pur şi simplu a unor „teze fundamentale". Dar cel care a scris *Dezvoltarea capitalismului în Rusia* a fost Lenin, la care opoziţia împotriva *fidelităţii literale*

faţă de gîndirea lui Marx se îmbina cu revenirea fără încetare la această gîndire, „tăiată -ca intr-un singur bloc de oţel“. Aşadar, raţiunea unei atari întreprinderi critice se află, pe de o parte, în existenţa dintotdeauna a acelor „marxişti" care se servesc de concepţia marxistă a istoriei pentru a *eticheta* materialele istorice fără a-şi lua osteneala de a le studia, pentru care marxismul este un „passe-partout", total neputincios de a explica disparitatea evoluţiilor istorice concrete (împotriva unor asemenea „marxişti" dogmatici protesta încă Engels), iar pe de altă parte în însuşi caracterul „neterminat" al marxismului, în sensul de *sistem deschis şi creator.*

Putem spune deci că, în ciuda unor rezerve critice pe care le putem avea, între care eu aş include şi minimalizarea contribuţiei lui Plehanov la dezvoltarea marxismului, opera sa fiind redusă la *apărarea şi ilustrarea marxismului,* prezenta carte pune în discuţie într-o manieră nouă probleme deosebit de actuale pentru gîndirea socială marxistă, aducînd un aer proaspăt în dezbaterea ideologică.

AL. TANASF.

Cele două studii care compun acest volum reproduc, cu oarecare adăugiri şi corectări în cazul celui de-al doilea, o serie de articole publicate în revista „La Pensee" *.

Elaborarea acestor articole a fost sugerată de o dezbatere cu privire la noţiunea de *civilizaţie,* organizată de Centrul de studii şi de cercetări marxiste „în legătură cu actualele programe de istorie şi de filozofie din ultimele clase ale învăţământului secundar" : încă în 1964 s-a constituit un colectiv de lucru axat pe această temă, care a fost larg discutată în cursul unui colocviu ţinut la Paris în anul următor. Lucrarea de faţă este deci, cel puţin în parte, un rezultat al acestei cercetări colective. Este însă de Ia sine înţeles că, departe de a pretinde să închidă discuţia, ea urmăreşte mai degrabă să stimuleze continuarea şi dezvoltarea acesteia.

[1] Antoine Pelletier, *La notion de civilisation,* în „La PensGe‘ nr. 125, februarie 1966 ; Jean-Jacques Goblot, *Pour une approche theorique des „faits de civilisation“,* în „La Pensee" nr. 133, 134, 136, iunie, august, decembrie 1967.

NOŢIUNEA DE CIVILIZAŢIE

Dacă am căuta un fir conducător în dezvoltarea istoriografiei moderne, primul lucru care ne-ar izbi ar fi, fără îndoială, tendinţa ei către o constantă lărgire. Din pur evenimenţială, cum mai era pe la 1750 în Europa, istoriografia modernă a devenit din ce în ce mai totală, din ce în ce mai hotărîtă să prindă deopotrivă diversitatea şi unitatea devenirii umane.

De la istoria regilor la istoria oamenilor

In linii mari, acest proces pare a fi fost continuu de la filozofii iluminişti pînă în zilele noastre ; Montesquieu, după cum se ştie, a introdus noţiunea de lege în studiul societăţilor : „Mai multe lucruri — observă el — guvernează pe oameni : clima, religia, legile, maximele guvernării, exemplul lucrurilor trecute, moravurile, felul de a se purta, de unde formarea unui spirit general ca rezultat al lor“ §§§§§.

A prinde acest spirit general propriu unei anumite societăţi, unei anumite epoci, a fost, desigur, scopul principal al lui Voltaire ca istoric : „Mi se pare — scrie el în 1774 — că istoria nu a

§§§§§ **Civilizat, politicos, şlefuit ; cel doi termeni îşl au originea în cuvîntul latin *civitas* şi, respectiv, în cuvîntul grec polis, ambele însemnînd cetate. — Nota trad.**

fost niciodată considerată altfel decît ca o compilaţie cronologică ;

[1] **Montesquieu, Esprit *des* Lois, cartea XIX, cap. IV, „Ceea ce este spiritul general".**

ea nu a fost scrisă nici prin prisma cetăţeanului, nici prin cea a filozofului... Eu m-am străduit să prezint pe cit am putut istoria moravurilor, a ştiinţelor, a legilor, a obiceiurilor, a superstiţiilor. Aproape că nu vezi decît istorii ale regilor, dar eu o vreau pe aceea a oamenilor" [2].

Incepînd această istorie a oamenilor în locul celei a regilor şi abandonînd lumea bătăliilor în favoarea celei a muncii şi accesoriul în favoarea esenţialului, Voltaire inventa, dacă nu cuvîntul civilizaţie, cel puţin obiectul : istoria civilizaţiilor.

Şi, totuşi, a mai fost nevoie de aproape două secole pentru a se elabora noţiunea în înţelesul ei comun de azi. Se ştie că din punct de vedere gramatical această elaborare s-a tradus printr-o trecere de la singular la plural şi prin renunţarea la majusculă. A trebuit mai întîi să se inventeze civilizaţia. încă din secolul al XVI-lea, limba franceză dispunea de adjectivul „civilise", sinonim cu „poli" ; în secolul al XVII-lea apăru verbul „civilîser", sinonim cu „poli- cer“ ♦; putem spune că, avînd astfel de sinonime şi aceeaşi etimologie, adjectivul „civilizat" şi verbul „a civiliza" evocau realităţi antice, la rigoare medievale, însă bazate şi într-un caz, şi în celălalt pe o lume limitată din punct de vedere geografic, al cărei centru rămînea cetatea ; dincolo de lumea „politică" sau poate chiar de la porţile oraşului, cu ţăranii din cîm- pie, începea barbaria la marginea pădurii, de unde o altă etimologie, aceea a sălbăticiei****** • ††††††... Cetatea este o creaţie omenească care eliberează pe om de natură şi instaurează o nouă ordine, în

---

******' **Voltaire, *Scrisoare către Jacob Vernet* din 1 iunie 1744 citată de Jacquellne Marchand în introducerea sa la Essals sur Ies *moeurs et l'esprlt des nations,* 1856, Paris, Editions Sociales, 1962, p. 22.**

†††††† **Sălbatic (în fr. *sauvage), salvatlcus,* (siluaticus^ *silva* „pădure". — Nota trad.**

care individul se subordonează grupului, iar instinctul raţiunii ; ea este aceea care-l formează pe omul prin excelenţă, pe cetăţean ; el s-a educat, respectîndu-i ordinea şi legile, a devenit liber, respirîndu-i aerul şi trăind în ea, iată-l în sfîrşit şlefuit, civilizat, cu totul urban. Explicaţia să fie oare că cetatea antică dispăruse de mult şi că cetatea medievală a fost ea însăşi absorbită în state mai vaste şi mai puternice ? Fapt este că atitudinea civică degenerează încă de la sfîrşitul Renaşterii, făcînd loc purtării civilizate. Dicţionarul lui Furetiăre va fi în curînd (1690) o dovadă în acest sens, căci pentru el omul nu se civilizează în contact cu legile cetăţii, ci în contact cu conversaţia doamnelor. „Nu există — scrie într-adevăr autorul — nimic mai indicat pentru civilizarea şi şlefuirea unui tînăr decît conversaţia doamnelor‡‡‡‡‡ [3].

Astfel rafinată şi sărăcită, noţiunea de civilizaţie nu-şi pierde totuşi în întregime amintirea originilor sale : ea rămîne în cel mai înalt grad un fapt social, produsul unui grup uman temeinic organizat, privilegiat sub raport material şi cultural, în sfîrşit o valoare demnă de a fi imprimată în mintea tuturor acelora care o ignorează. Această noţiune o moşteneşte Voltaire, de acest cuvînt se va servi el,

---

‡‡‡‡‡ **Text citat de F. Braudel, *Le monde contemporaîn,* Paris, Berlin, 1963, p. 145.**

[1] **Voltaire, Essai sur Ies *moeurs,* p. 103.**

[s] **întrebuinţarea cuvintului civilizaţie de către Turgot în- tr-un text inedit, este adevărat, ar data din 1752, iar de către Mirabeau din 1756. Cit despre doctorul Johnson, Boswell este acela care ne povesteşte că în 1772, pregătind cea dc-a patra ediţie a dicţionarului său, „El nu a vrut să admită cuvîntul civilizaţie, ci numai civilitate *(civility).* Cu toată marea defe- renţă pe care o am pentru el, am gîndit că civilizaţie, din a civiliza, ar fi mal potrivit în sensul de opus barbariei decît civilitate, căci este mal bine să exste un cuvînt distinct pentru fiecare sens decît un cuvînt cu două sensuri, cum este cazul cuvîntului *civility* în felul în care el îl utilizează-' (text citat de d-l Dupront într-o conferinţă ţinută la Faint- Cloud la 30 mai 1964).**

• *Hlstoire gin&rale des civillsatlons,* 7 voi., Paris, P.U.F., 1953—1956.

’ F. Braudel, op. cit., p. 143.

însă într-o lume ale cărei transformări considerabile le percepe îndestul pentru ca, voind să le exprime, conceptul de civilizaţii să fie îmbogăţit, mlădiat, şi în curînd cu- vîntul politeţe să fie depăşit pînă într-atît, încît să trebuiască să cedeze locul unui cuvînt nou. cu o sferă mai puţin strimtă. Căci ceea ce se impune înainte de toate reflecţiei lui Voltaire, ca şi a contemporanilor săi celor mai lucizi, este o nouă dimensiune, o nouă scară ; mult mai limpede decît în secolul al XVI-lea, cînd au fost puse bazele acestei noi scări, nu mai este vorba de cetate şi nici de oraş, ci de un întreg continent, Europa, de aici înainte larg confruntat cu alte continente şi în curînd cu lumea întreagă. De cînd pămîntul devine rotund, unitatea lui poate fi percepută din ce în ce mai bine şi se poate pretinde să i se dea înconjur nu numai în sensul propriu, ci şi la figurat. Acestei noi scări de ordin spaţial i se suprapune o alta, temporală, care tinde să facă din istoria omenească altceva decît măsura şi aşteptarea unei împliniri, ci mai degrabă materia unei cuceriri, dimensiunea unei deveniri. Fără îndoială, tocmai pentru că se sprijină pe astfel de baze, civilizaţia *(poli- tesse)* devine la Voltaire infinit mai mult decît acea urbanitate prin care o definea Furetiăre ; de aici înainte, pe lîngă moravuri şi legi, ea va cuprinde artele, ştiinţele, filozofia şi toate cuceririle omeneşti care, departe de a constitui o calitate mai mult sau mai puţin înnăscută a individului, reprezintă suma laborioasă şi tangibilă a unor multiple eforturi de ordin colectiv. Aceasta înseamnă că, astfel înţeleasă, civilizaţia are pentru prima dată o istorie ; într-adevăr, vedem cum Voltaire încearcă să-i sesizeze progresele, dovadă acea domnie a lui Carol cel Mare la care autorul *Studiului asupra moravurilor* a trebuit să ajungă pentru a declara că odată cu el ţările noastre cunosc, în sfîrşit, „un licăr de politeţe" [4]. Totuşi, asta nu înseamnă că înainte de Carol cel Mare totul a fost în Europa numai întunecime ; la scara care i se impune lui Voltaire, nu numai vremurile „gotice", ci, într-un fel mai general, barbaria şi sălbăticia cîştigă în complexitate şi, departe de a constitui neanturi sociale,

ele apar într-o anumită măsură ca forme embrionare ale unor organisme mai complexe ; nici la Voltaire, nici la Rousseau, în *Discurs asupra inegalităţii,* primitivul nu mai este sau, cel puţin, nu mai este exclusiv acel bun sălbatic care de la Tacit la Montaigne fusese atît de mult folosit ca martor al acuzării cînd împotriva viciilor Romei imperiale, cînd împotriva nelegiuirilor creştinătăţii. Concepute ca primele verigi ale unui lanţ care ajunge pînă la noi, aceste prime tipuri de organizare socială nu infirmă, ci, dimpotrivă, confirmă extraordinarul primat cucerit de Europa din secolul luminilor asupra restului lumii şi mult în paguba acestuia. Voltaire concepe, fără îndoială, într-un mod mult mai puţin dialectic decît Rousseau contradicţiile care subminează progresele Europei ; totuşi el ştie foarte bine cu ce preţ mîncăm zahăr aici ; deosebirea sa faţă de Rousseau provine mai degrabă din faptul că el, totuşi, îşi asumă secolul de fier în care trăieşte şi se bizuie pe raţiune şi pe adepţii ei pentru a-l epura de contradicţiile sale flagrante. Europa iluministă revendică astfel la Voltaire, pe însăşi baza primatului său, o sarcină precisă : difuzarea luminilor sale, a progresului său asupra lumii întregi... Dar, din atîtea realităţi şi din atîtea sarcini noi, ce putea oare să evoce în acel timp în Franţa vechiul cuvînt po- *litesse* sau în Anglia cuvîntul *civility ?* Carenţa lor devenea de acum înainte flagrantă. Atunci apăru, în urma lucrului, cuvîntul „civilizaţie", totalitatea în care omenirea întreagă trebuie să-şi recunoască istoria şi să găsească ce i se cuvine. Turgot şi Mirabeau par să fi fost cei dintîi care l-au întrebuinţat în Franţa, iar cîţiva ani mai tîrziu, în Anglia, doctorul Johnson se resemna, la insistenţele prietenului său Boswell, să treacă cuvîntul „civilizaţie" în dicţionarul său [5].

Cu toate acestea, chiar de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi, mai mult încă, la începutul secolului al XlX-lea, Herder, Burke şi apoi şcoala istorică germană puseseră în discuţie postulatele pe care le implica o atare concepţie. Civilizaţia, aşa cum o defineşte secolul luminilor, apare ca un absolut raţional, valabil pentru toate timpurile şi toate

ţările, ca singurul mod de existenţă convenabil, la care omenirea întreagă ar trebui deci să adere uniform. Modul efectiv de existenţă al unui popor, organizaţia sa de fapt nu ar dobîndi un sens decît în măsura în care ar manifesta vreo licărire de raţiune. Iată tot atîtea abstracţii cu care şcoala istorică nu are ce să facă ; pentru ea, fiecare societate constituie în fapt un tot organic care trebuie definit şi explicat nu prin raportare la nişte norme abstracte, ci printr-un aranjament intern şi pe baze specifice ; instituţiile unui popor, dreptul său de pildă, nu provin dintr-o cunoaştere mai mult sau mai puţin aprofundată a dreptului în sine, ci din tot trecutul acestui popor, din istoria sa particulară, din „geniul" său propriu. Din valoare filozofică absolută cum fusese pînă aici, noţiunea de civilizaţie tinde astfel să devină o realitate istorică şi sociologică pe cit de concretă, pe atît de diversă ; nu mai există una, ci mai multe civilizaţii. Guizot pare a fi simţit această alunecare a cuvîntului atunci cînd şi-a intitulat lucrarea, pe care o publică în 1830, *Istoria civilizaţiei în Franţa.* Pozitivismul a fost însă acela care avea să desăvîrşească relativizarea acestei noţiuni, eliminînd din ea nu numai orice urmă de progres, dar înseşi problemele devenirii istorice ; pentru Littre, o civilizaţie nu mai este decît „ansamblul caracterelor aparţinînd unei anumite societăţi, grupată pe un anumit teritoriu, în- tr-un anumit moment al istoriei sale".

Pe baza acestei definiţii sau, după cum vom vedea, pe baza unor definiţii analoge, noţiunile de civilizaţie şi de istorie a civilizaţiilor au dobîndit de cîţiva ani o poziţie predominantă în istoriografia franceză şi chiar în învăţămîntul francez. într-adevăr, se cunoaşte importanţa pe care a avut-o apariţia în Franţa a unor colecţii ca aceea intitulată *Popoare şi civilizaţii* înaintea celui de-al doilea război mondial şi, după aceea, *Istoria civilizaţiilor,* condusă şi terminată de curînd de către Maurice Crouzet ’. Se ştie de asemenea că, începînd cu 1959, programele de istorie din ultimele clase ale liceelor noastre, programe elaborate de asemenea de către d-l Crouzet, comportă studiul civilizaţiilor

lumii contemporane. învăţămîntul nostru istoric beneficiază astfel de o reală lărgire de care apriori nu putem decît să ne felicităm ; rupînd pentru prima dată cu foarte vechi tradiţii ce se pretindeau pur metodologice, el invită mii de tineri să studieze lumea contemporană, lumea lor ; şi tot pentru prima dată această lume nu mai este concepută exclusiv la dimensiunile Europei şi ale civilizaţiei europene, cum a fost cazul atîta timp. Este aici un dublu efort de luciditate, care nu trebuie să ne lase indiferenţi şi pe care trebuie să-l apreciem la adevărata lui valoare.

Istoria, această contemporană

Se înţelege de la sine că această instaurare a unei istorii lărgite nu provine numai dintr-o lentă maturizare a unor perspective care, după cum am văzut, sînt vechi de aiproape două secole. Această lărgire a istoriografiei la care s-a ajuns azi nu este rezultatul unui proces autonom şi continuu, ci, dimpotrivă, al unor multiple contestări ale perspectivelor tradiţionale. Din acest punct de vedere este sigur că dezvoltarea marxismului şi, mai precis, a tezelor fundamentale ale materialismului istoric a contribuit direct la impunerea trecerii la o istorie lărgită ; dar dezvoltarea marxismului şi trecerea la o istorie lărgită nu exprimă oare ele însele transformările obiective, de netăgăduit ale lumii contemporane ? Şi în primul rînd acel declin, cel puţin relativ, al Europei de la primul război mondial. „Europa nu este, nu mai este în centrul universului", constată pe bună dreptate manualul d-lui Braudel ’. Acest fapt este de acum înainte atît de fundamental, încît vedem cum nu numai programele de istorie, ci şi cele de geografie ale ultimelor clase din liceele noastre îl aşază pe primul plan şi subliniază clar ceea ce lumea noastră comportă astăzi ca radical nou : „Marile probleme contemporane", enunţă ele în titlul I, precizînd imediat : „Situaţia Europei în faţa ridicări unor puteri noi ; emanciparea ţărilor coloniale ; contrastele dintre ţări inegal

dezvoltate ; economia capitalistă şi economia socialistă ; puseurile demografice". Oricît este de puţin articulat, nu se poate nega acestui enunţ luciditatea în privinţa esenţialului şi nici neglija faptul că el reia în speţă analizele dezvoltate de cîteva zeci de ani de către instanţele mişcării muncitoreşti internaţionale.

Dacă noţiunea de civilizaţie deschide calea unei istorii „totale", cu adevărat cuprinzătoare, aceasta nu este posibil decît exprimînd un anumit număr de realităţi fundamentale şi determinante. Fără a hotărî deocamdată dacă ceea ce se numeşte „fapte de civilizaţie" corespunde acestor condiţii, trebuie cel puţin să se recunoască, după părerea noastră, existenţa unor astfel de fapte şi remarcabila longevitate ce pare că le revine de drept ; dovadă peisajele noastre agrare, acelea din nord-vestul Europei, cu cîmpiile lor deschise, cu cantoanele lor bine individualizate şi parcelele de pămînt în fîşii ; tot atîtea realităţi care, după Marc Bloch, nu s-ar fi schimbat în ce priveşte esenţialul din epoca neolitică pînă în zilele noastre ; oricît ar fi de diferite, acelea ale Europei meridionale, şi cu deosebire ale Italiei, au văzut de asemenea apăsînd pe istoria lor ceea ce Emilio Sereni numeşte o adevărată „lege a inerţiei", în aşa măsură încît cadrilajele caracteristice centurilor romane impun astăzi încă multor locuri din Italia desenul lor. Alt fapt de civilizaţie nu mai puţin caracteristic pentru Europa îl constituie aşezarea şi structura atîtor oraşe în care vechea cetate, pe o movilă sau pe o colină, dar cu castelul ei, cu episcopia ei şi cu locuinţele ei impunătoare, domină suburbiile aşezate mai la vale, cartierele lor comerciale, în care se concentrează viaţa burgheză şi activă. Balzac a observat acest lucru cînd a descris oraşul Angouleme la începutul romanului *Iluzii pierdute;* dar cine nu ştie că acelaşi plan se impune sau s-a impus timp de secole la Praga, la Bruxelles şi în atîtea alte oraşe ale Europei ? Există, bineînţeles, şi alte tipuri de oraşe europene, însă nu e mai puţin adevărat că ele toate prezintă trăsături comune, sensibil diferite, să spunem, de cele ale

celor mai multe oraşe musulmane din Africa, a căror fizionomie şi ordonare rămîn şi astăzi caracteristice. Diferitele religii care în felul lor îşi împart lumea constituie de asemenea fapte de civilizaţie notabile ; creştinismul, de exemplu, reprezintă în Europa o realitate care, de cincisprezece secole şi cu toate schimbările istorice considerabile, a marcat şi continuă să marcheze acest continent cu o pecete care nu poate **fi neglijată dacă vrem sâ-l descriem şl să-l explicăm.** Chiar şi acel vag, dar real sentiment de comunitate pe care-l resimt „europenii" cînd se întîlnesc departe de Europa exprimă şi el consistenţa neîndoielnică a acestor bunuri durabile şi larg împărtăşite care sînt faiptele de civilizaţie. Este de la sine înţeles că ele ar putea fi ilustrate şi cu exemple luate din afara Europei, din regiuni pe care le cunoaştem mai puţin bine şi la a căror realitate am fi deci mai puţin sensibili.

Fie ele din Europa sau din altă parte, faptele de civilizaţie, totuşi, încă nu sînt civilizaţii ; ele oferă numai elementele acestora. Ce este, aşadar, o civilizaţie şi ce se înţelege actualmente prin istoria civilizaţiilor ? Acestea sînt întrebările pe care sîntem siliţi să ni le punem. Examinarea lor ne va permite să conturăm mai bine cercetarea actuală a civilizaţiilor lumii contemporane. Ea ne va permite de asemenea să precizăm ulterior problemele cu care aceste perspective confruntă istoriografia marxistă.

Ce *este o civilizaţie ?*

Deci, fie ea străveche şi egipteană sau actuală şi europeană, ce este o civilizaţie ? Definiţiile filozofilor, istoricilor şi ale tuturor manualelor care se inspiră direct de la unii sau de la ceilalţi concordă atît de clar asupra esenţialului, încît aici ne putem mărgini să citărn răspunsul autorizat pe care îl dă la această întrebare d-l Crouzet : „Fiecare civilizaţie — scrie el în prefaţa sa la *Istoria generală a civilizaţiilor — se* defineşte

printr-un ansamblu de idei şi de instituţii politice, de condiţii ale vieţii materiale şi ale tehnicii, de forţe de producţie şi de relaţii sociale, prin toate manifestările activităţii religioase, intelectuale şi artistice" §§§§§§ *******.

Dacă se compară această definiţie cu aceea a lui Littre citată mai sus, se va nota mai întîi dispariţia conceptului de societate, care, la discipolul lui Comte, mai servea de suport direct al noţiunii de civilizaţie. Se poate, într-adevăr, conveni că aceasta comportă, atît în spaţiu, cît şi în timp, un ansamblu de realităţi mai vaste decît cele desemnate prin conceptul de societate ; astfel, de exemplu, civilizaţia greacă sau romană depăşeşte cu mult Grecia sau Italia pentru a marca profund regiuni sau epoci a căror organizare socială diferă puternic de aceea care caracteriza Atena antică sau Roma antică. Dimpotrivă, pentru d-l Crouzet, ca şi pentru Littre, ceea ce defineşte orice civilizaţie este un „ansamblu de caractere", de componente tipice : componente de ordin economic, social, politic şi cultural, precizează d-l Crouzet ; să notăm în treacăt introducerea explicită printre aceste componente a forţelor de producţie şi a relaţiilor sociale, adică a însişi termenilor prin care marxismul defineşte modul de producţie. Acest ansamblu de componente fundamentale defineşte civilizaţii diferite, care se deosebesc fie prin prezenţa mai mare sau mai mică a fiecăreia, fie prin conexiunea lor.

Caracterele care laolaltă formează o civilizaţie nu sînt ele înseşi tipice decît dacă exprimă un ansamblu de *bunuri comune* sau, cel puţin, de bunuri larg împărtăşite de către membrii civilizaţiei considerate ; am întrevăzut deja astfel

---

§§§§§§ ***Hlstoire generale des*** **civiltsations, voi. I, 1953, prelată, p. VIII-IX. Se pot de asemenea consulta asupra acestei**

*******chestiuni dicţionarele filozofice Lalande şi Foulqul£. Cît priveşte manualele şcolare, foarte reprezentative în genul lor, am folosit pe larg pentru lucrarea noastră cu privire la filozofie pe acela al d-lor Hulsman şl Vergez (Nathan), cu pri-

de bunuri cînd a fost vorba de faptele de civilizaţie ; este sigur că un mediu natural mai mult sau mai puţin restrictiv, o etnie mai mult sau mai puţin dominantă mai ales la origine, o limbă, o religie, o cultură, o tehnică etc. constituie şi ele realităţi în mare măsură comune unei civilizaţii sau alteia ; s-ar putea spune acelaşi lucru despre alte realităţi mai subtile, cum ar fi o anumită concepţie despre munca manuală sau o anumită idee despre **vire la Istorie pe acelea ale d-lor Boulllon, Sorlin şi Rudei (colecţia Louis Girard, Bordas, 1962), al d-lui Bonifaclo Meile (Hachette, 1962), al d-lui Sentou (Delagrave, 1962) şi, în sfîrşit, pe acela al d-lor Baille, Braudel şi Philippe (Berlin, 1963). Rugăm pe autorii care au colaborat la aceste manuale să ne scuze pentru referirile în mod necesar prescurtate pe care le dăm în continuare : Boulllon-Bordas etc.** femeie, despre viaţa de apoi etc. Oricum, trebuie să reţinem că sub toate aceste aspecte noţiunea de civilizaţie evocă un fel de *patrimoniu* colectiv, tot atît de fundamental pe cit de caracteristic.

Oricărui patrimoniu îi este însă propriu de a fi transmis din generaţie în generaţie fără alterări notabile. O civilizaţie s-ar defini deci şi prin *permanenţa* ei. însăşi disocierea noţiunilor de civilizaţie şi de societate permite o mai bună subliniere a tot ceea ce este durabil în cea dintîi. Dintre toţi istoricii care s-au ocupat de ceea ce d-l Braudel numeşte gramatica civilizaţiilor, el este fără îndoială cel ce a insistat în modul cel mai viguros asupra acestui aspect ’ ; abandonînd nu numai scara evenimentului, ci şi pe aceea a epocii ; d-l Braudel instalează solid istoria civilizaţiilor la scara seculară în „durata prelungită[1]††††††† ; aceasta pentru că o astfel de istorie caută să precizeze mai degrabă structuri decît conjuncturi şi că, la nivelul structurilor, timpul şi mişcarea, fără să se şteargă complet, dobîndesc un ritm şi o încetineală care le fac cvasiimperceptibile ; timpul, purtător al schimbărilor, cedează aici locul duratei, iar cele o sută de acte diverse ale istoriei, descrierii scenei

---

††††††† **F. Braudel ; cf. în special op. cit., cap. XV ; „Civilizaţiile sînt continuităţi".**

infinit mai stabile pe care ele sînt jucate. După d-l Braudel, tocmai la lumina acestei „teleistorii‡‡‡‡‡‡ ar apărea civilizaţiile cu adevărat ceea ce sînt : „continuităţi**, „mari permanenţe sau semipermanenţe**, căci ele sînt „un anumit trecut viu**, spune d-l Braudel, sau, dacă preferăm, tot ceea ce rămîne din trecut eficient şi astăzi§§§§§§§.

Trebuie, în sfîrşit, să se mai acorde noţiunii de civilizaţie o ultimă trăsătură, asupra căreia majoritara gramaticienilor săi sau a istoricilor săi sînt de acord, şi anume înscrierea ei în spaţiu, unde ar circumscrie întotdeauna o *arie caracteristică,* cu limite adesea foarte precise chiar atunci cînd depăşesc larg pe acelea pe care o societate şi le poate fixa ; dovadă este civilizaţia lumii greceşti, dar şi civilizaţiile lumii contemporane, deoarece vom vedea mai departe cum mai multe din manualele noastre încearcă să le stabilească harta.

Despre reconstituire în istorie

Fără a mai reveni asupra posibilităţilor necontestate de îmbogăţire pe care le reprezintă pentru istoriografia modernă noţiunea de civilizaţie, trebuie mai degrabă să precizăm acum problemele sau dificultăţile ce ni se par a fi ridicate de ea. Dacă reluăm caracteristicile pe care majoritatea istoricilor noştri sînt de acord să i le recunoască, apare o primă problemă, aceea a raporturilor, a legăturilor de stabilit între diferitele componente al căror ansamblu ar defini o civilizaţie : ideile, instituţiile politice, condiţiile vieţii materiale şi ale tehnicii etc. D-l Crouzet pune foarte clar această problemă, însă refuză s-o rezolve : este imposibil, spune dînsul, să ordonăm diferitele componente ale unei civilizaţii ; ar însemna să le ierarhizăm şi, prin aceasta, să privilegiem pe unele în detrimentul celorlalte într-un mod pe cit de unilateral, pe atît de arbitrar. Cei ce se ocupă de istoria civilizaţiilor trebuie să respingă orice concepţie unică şi îngustă despre

---

‡‡‡‡‡‡***>• Ibidem.***

§§§§§§§**[11] M. Crouzet, op. cit., p. IX,**

acestea care ar fi inevitabil bazată pe simple judecăţi de valoare, cu care ştiinţa nu are ce face. Pentru a conchide apoi : „Istoria nu este o alegere, ci o reconstituire a tuturor aspectelor vieţii. în consecinţă, *Istoria generală* pe care o publicăm se străduieşte să descrie aceste aspecte multiple, care formează aproape întotdeauna un bloc coerent, şi să le reconstituie unitatea*' **.

Diferitele manuale apărute ulterior acestei luări de poziţie exprimă, în general, aceeaşi opinie ; astfel în manualul Sentou-Delagrave se afirmă că, ocupîndu-se de o civilizaţie, „istoricul studiază ansamblul elementelor care o alcătuiesc, fără să le ierarhizeze" [12].

Iată o hotărîre asupra căreia merită să ne oprim. De la sine înţeles, nu putem decît să subscriem la * ******** motivele care o inspiră : voinţa de a asigura rigoarea ştiinţifică, respingerea subiectivismului şi a arbitrarului. Este însă cu adevărat fecundă sau măcar aplicabilă metodologia astfel definită ?

Istoria, ne spune d-l Crouzet, nu este alegere, ci reconstituire. Dacă aceste două demersuri ar fi opuse, cum este subiectivitatea faţă de obiectivitate, am fi bucuroşi de acord. Dar ce este o reconstituire, în special cînd este vorba de a reda coerenţa, unitatea unei civilizaţii ? Ni se pare că reconstituirea istorică ridică probleme analoge acelora pe care le comportă reproducerea artistică, căci şi una şi alta sînt mereu solicitate de două feluri de fidelitate : esenţialul sau întregul ? tabloul sau fotografia ? Intr-adevăr, există un prim fel de a reconstitui multiplele aspecte ale vieţii, coerenţa şi unitatea unei civilizaţii, şi acesta constă nu numai în a porni de la model, ci şi în a-i recunoaşte realitatea obiectivă şi ordinea specifică, fără care nu este posibilă reconstituirea propriu-zisă ; atunci a fi obiectiv nu înseamnă a ignora această ordine, ci a-i ordona, a-i ierarhiza, a-i privilegia elementele cît mai exact posibil, adică chiar în felul în care sînt ordonate, ierarhizate şi privilegiate în model,

******** **Sentou-Delagrave, p. 229.**

în viaţă, în civilizaţia studiată. Acest gen de alegere face din reconstituire o expunere totodată ordonată şi obiectivă sau, altfel spus, în sensul etimologic al cuvîntului, o explicaţie. Dacă, dimpotrivă, se iveşte îndoială fie în existenţa modelului sau numai în posibilitatea ca cercetătorul să-i sesizeze ordinea obiectivă, legea internă, atunci apare tentaţia puternică de a împinge reconstituirea către o descriere integrală a tuturor aspectelor vieţii. Dar, pentru a fi sigur că nu uităm nimic, trebuie de aici înainte să spunem totul şi, pentru că am refuzat posibilitatea să conturăm esenţialul, va trebui să-l vedem pretutindeni. Ni se pare că prin felul în care a enunţat şi a rezolvat problema înlănţuirii componentelor unei civilizaţii, adică, în definitiv, problema legii sale interne, d-l Crouzet a confundat de fapt obiectivitatea cu obiectivismul.

O astfel de luare de poziţie pune în cauză nu atît marxismul, cît raţionalismul. încă Platon compara cunoaşterea cu disecţia unui animal ; după el, un bun dialectician găseşte articulaţiile, iar unul prost osul ; însă orice cunoaştere rămînea un decupaj. Ce vom spune atunci despre pozitivism, care a reluat problema pretinzînd ca animalul să-i fie, din obiectivitate, servit intact, cu toate penele şi în picioare ? Oare obiectivitatea in istorie sau aiurea poate fi dobîndită cu acest preţ ? Manualul lui Huisman şi Vergez pare să nu aibă îndoieli în această privinţă cînd ne spune despre cultură, identificată aici cu civilizaţia, că ea „înseamnă toate modurile colective de existenţă ale unei societăţi oarecare. Felul de a spăla vasele, de a găti, de a culca copilaşii (s-a făcut distincţie între civilizaţiile leagănului şi cele ale purtării, în care copilul este mereu purtat de mama sa), felul de a-l desemna pe şeful guvernului, toate acestea fac parte din cultură"

Fără îndoială, dar cum s-ar putea susţine că toate aceste elemente se situează pe acelaşi plan, că toate pot contribui în aceeaşi măsură la explicarea culturii ? Şi atunci de ce să le raportezi

nediferenţiat la explicaţie ca şi cînd obiectivitatea ar consta în semnul egalităţii ? în ceea ce ne priveşte, mi se pare că, dacă descrierea cît mai scrupuloasă şi mai deplină cu putinţă constituie o premisă indispensabilă oricărei explicaţii veritabile, ea totuşi se identifică cu aceasta tot atît de puţin pe cît se identifică relatarea empirică a unui bolnav cu diagnosticul pus de un doctor perspicace care lasă la o parte zece fapte secundare şi reţine un simptom hotărîtor. Istoricul poate oare „să reconstituie",, să zicem, civilizaţia romană dacă ne raportează *tot* ceea ce făcea parte din această civilizaţie ? Nu există cumva şi un alt mod de a fi complet decît acela de a ne raporta în pagini excelente nu numai ce era sclavia la Roma, ci şi, ca şi cum ar fi tot atît de important, felul cum lumea se spăla şi din ce material era fabricat pieptenele ? Dacă totul este esenţial, atunci nimic nu mai este esenţial ; angajat pe această pantă, istoricul şi-ar dobîndi obiec-

[15] **Hulsman-Vergez, *Manuel de philosophie,* Nathan, voi. 1, p. 5—6.**

tivitatea la cîntar prin acumularea unei cantităţi maxime de materiale, lăsate cu grijă în vraf sau cel mult juxtapuse pe materii : economică, socială etc. Dar de ce nu în ordine alfabetică, care ar angaja şi mai puţin ? Şi, totuşi, vom fi oare vreodată siguri că am adunat suficiente fapte, că am epuizat totalitatea istoriei şi a omenescului dacă le concepem în acest fel ? O asemenea istorie doreau fraţii Goncourt cînd pretindeau că „istoria nu vede trăind o vreme de la care nu ne-a rămas o mostră de rochie şi o listă de bucate" ††††††† ‡‡‡‡‡‡‡. Acelei vremi istoricul îi va surprinde, poate, ca estet „atmosfera", dar fără îndoială, chiar juxtapunîndu-i la nesfîrşit aspectele, nu şi acea coerenţă şi acea unitate pe care înţelege să le pună în centrul oricărei civilizaţii.

D-l Crouzet nu merge, desigur, pînă acolo ; dar, după cum se pare, numai revenind asupra

---

††††††††[14] **E. şi J. de Goncourt, *Idees* et *sens,* citat de Foulquie.**

‡‡‡‡‡‡‡ **M. Crouzet, op. cit., p. IX.**

principiilor pe care el însuşi le-a statuat, poate organizatorul *Istoriei generale a civilizaţiilor* să adauge după ce refuzase să ordoneze şi să ierarhizeze componentele ei : „Am insistat mai ales asupra formelor economice şi sociale ; s-a pus accentul pe dezvoltarea tehnicilor şi, atunci cînd documentaţia a permis-o, pe problemele demografice" §§§§§§§§.

La rîndul lui, manualul Bonifacio-Hachette recunoaşte că diverşii factori caracteristici unei civilizaţii „sînt, ca să zicem aşa, afectaţi de coeficienţi diferiţi" [16] şi acordă „o valoare mai caracteristică" faptelor religioase, tehnice şi economice. Aceasta înseamnă că problema, chiar dacă a fost intuită şi dificultăţile ei au fost depăşite, totuşi nu este rezolvată. într-adevăr, nu am văzut cum obiectivitatea, pentru că îşi făgăduia posibilitatea de a prinde esenţialul, presupunea că acesta este pretutindeni şi nu-l găsea nicăieri ? Iată-ne instalaţi în acel arbitrar de care toţi se feresc cu rigurozitate. Şi astfel, dacă nu va veghea vreun zeu, riscăm să ne scape însăşi inteligibilitatea unei civilizaţii. Căci descrierea ei este concepută în aşa fel, încît singură se privează de posibilitatea de

§§§§§§§§**Bonifacio-Hachette, p. 134.**

a ajunge la explicaţia la care avea menirea să ducă şi care trebuia prin reciprocitate s-o informeze. Aşa cum, la Zenon, spaţiul se descompune într-o infinitate de segmente care fac imposibilă orice deplasare, materia unei civilizaţii se descompune aici într-o infinitate de aspecte care-i fac imposibilă înţelegerea. Dacă unui concept ştiinţific îi este propriu să permită, ţinînd seama de gradul de dezvoltare al ştiinţei, o descriere şi o organizare în acelaşi timp exhaustive şi inteligibile ale realului, atunci trebuie să recunoaştem că noţiunea de civilizaţie, comodă pentru a desemna cutare sau cutare aspect foarte real al istoriei, este totuşi incapabilă să le explice ; ea însăşi nu pretinde s-o facă, căci am văzut cum istoricii neagă ei înşişi istoriei o asemenea posibilitate. Noţiunea de civilizaţie, noţiune pur descriptivă, nu are valoare ştiinţifică ; aceasta este, după părerea noastră, prima critică pe care nu numai marxismul, ci şi raţionalismul pur şi simplu ni se par îndreptăţite să i-o adreseze actualmente. Ea ne procură un material foarte real, faptele de civilizaţie, dar nu şi mijloacele de a Ie înţelege, pe care totuşi părea să le posede.

Patrimoniu şi permanenţe

Revenind acum la aceste bunuri comune, la acel patrimoniu care ar caracteriza o civilizaţie atît în spaţiu, cît şi în timp, întrucît întemeiază o comunitate căreia îi asigură o continuitate, dificultăţile nu ni se par a fi mai mici. Căci, dacă este încă o dată neîndoielnic că asemenea bunuri comune există şi în spaţiu, şi în timp, nu este mai puţin indispensabil să evităm să le tratăm în mod abstract, pentru a nu risca să facem din conceptul de civilizaţie nu numai o realitate foarte puţin relevantă, ci, la limită, chiar o mistificare. De aceea este necesar să precizăm bazele concrete, modul de existenţă şi importanţa istorică a acestor bunuri comune ; numai în felul acesta se va putea pune problema devenirii, a dinamicii civilizaţiilor, fără să cădem în idealism şi în iraţional.

Pentru a preciza ceea ce este abstract în

2> de bunuri comune în cadrul unei civilizaţii, ar putea fi util să o apropiem pe aoeasta din urmă de o realitate istorică destul de diferită, dar care implică şi ea un anumit număr de bunuri împărtăşite de o grupare umană atît în spaţiu, cît şi în timp : naţiunea. Nu că n-ar exista o concepţie tradiţională a naţiunii tot atît de abstractă ca aceea care stă azi la baza noţiunii de civilizaţie, dar ea nu se impune sau, mai degrabă, cu experienţa căpătată, ea nu ni se mai impune.

Naţiunea este o realitate istorică eminamente contemporană, de vreme ce Franţa nu s-a constituit cu adevărat ca atare decît în 1789, Italia şi Germania după 1870, iar un mare număr de popoare nu se transformă decît azi, chiar sub ochii noştri, în realităţi astfel constituite. Sfera de aplicaţie a conceptului de civilizaţie este, dimpotrivă, infinit mai vastă, din moment ce, cum s-a observat în cursul discuţiilor care au precedat prezenta lucrare, este tot atît de legitim să se vorbească despre civilizaţia romană antică, ca şi despre civilizaţia europeană în care ne scăldăm. Preistoria însăşi ne propune în mod legitim studiul unor civilizaţii : a pietrii cioplite, a bronzului etc. Spre deosebire de conceptul de naţiune, acela de civilizaţie are deci o aplicare extrem de vastă şi poate servi la desemnarea grupurilor omeneşti celor mai diverse. Acesta este fără îndoială un prim element care explică tendinţa spre folosirea lui abstractă.

O asemenea utilizare a conceptului de naţiune este infinit mai dificilă, dintr-un motiv exact invers celui precedent. Naţiunea este în mod esenţial opera unei clase sociale pe cît de recent ivită, pe atît de precis conturată, burghezia, şi implică instaurarea unui mod de producţie, capitalismul, despre care se poate spune că întemeiază şi, în ultimă instanţă, explică trăsăturile majore ale diferitelor naţiuni contemporane. Aceasta nu înseamnă că o civilizaţie, oricît ar fi de vastă şi de durabilă, nu posedă şi ea baze concrete, mai ales economice şi sociale ; dar o vedem azi definită în aşa fel, încît totul pare făcut pentru a reduce, dacă

nu a şterge, aceste baze, modul sau modurile de producţie pe care, după părerea noastră, ea se întemeiază şi care, în ce priveşte esenţialul, o explică. Lucrurile nu se petrec, desigur, la fel la nivelul studiilor care compun *Istoria generală a civilizaţiilor ;* dimpotrivă, am evidenţiat deja voinţa istoricilor care au colaborat la ea de a pune pe primul plan structurile economice şi sociale ; dar la aceasta se poate adăuga faptul că aici civilizaţiile mai au şi o istorie. Situaţia este, în general, foarte diferită în lucrările — în special manuale şcolare — în care civilizaţiile apar lipsite de istorie ; la nivelul unei teleistorii multiseculare, şi mai mult încă la acela al trecutului viu, civilizaţia greacă este mai mult imaginea noastră despre Grecia decît istoria grecilor ; ce ne pasă de modul de producţie sclavagist, care avea totuşi rolul lui acolo, din moment ce el nu mai stă la baza vieţii noastre ? Vom ajunge foarte firesc să ne mirăm chiar de prezenţa unei astfel de pete pe un ansamblu atît de frumos*********. Manualul Bonifacio-Hachette aşază pe un plan atît de secundar bazele concrete ale unei civilizaţii europene care şi-ar avea originea în epoca bronzului şi ar curge pînă la noi, încît reduce la simple „forme" sau „nuanţe" diferite schimbări totuşi decisive prin care, fără îndoială, ea a trecut în cursul acestor cîteva milenii ; vom vedea, dealtfel, curînd că aceste „forme" diferite nu sînt cî- tuşi de puţin întemeiate pe structuri de ordin material †††††††††. Ni se pare deci îndreptăţit să subliniem caracterul remarcabil de abstract al conceptului de civilizaţie în comparaţie cu acela de naţiune.

Dar o astfel de opoziţie între naţiune şi civilizaţie mai alimentează şi altele, care aduc şi ele lumină. Conţinutul ideii de naţiune se modifică, într-adevăr, în funcţie de situaţia istorică a clasei care este „purtătoarea" ei. Că trecerea de la capitalism

---

**********' **Cf. Sentou-Delagrave, p. 232—233 : „Nici unui grec nu i-a trecut prin minte că aceasta constituia o nedreptate fundamentală în contradicţie cu ideea democratică". Deşi mult mai nuanţat, d-l Braudel relevă şi el „vina" antichităţii greco- romane de a fi posedat sclavi (op. cit., p. 157).**

†††††††††" **Bonlfaclo-Hachette, p. 136, şl cap. 13, p. 150 şl urm.**

la imperialism şi evoluţia simultan reacţionară a burgheziilor europene faţă de proletariatul lor au contribuit direct la transformarea naţionalismului lor, şi aşa destul de ambiguu, în şovinism exacerbat, iată un fapt confirmat de istorie. Nu mai puţin confirmat ni se pare faptul că ideea de naţiune şi de realitate naţională se modifică şi mai profund cînd trece parţial sau total în mîinile unei alte clase ; Franţa lui Aragon nu este aceea a lui Henri Massis, opoziţia dintre ele este mai mare decît coincidenţa ; naţiunea rusă de azi, socialistă, diferă profund de naţiunea rusă din vremea ţarilor, deşi se situează în acelaşi cadru şi provine din ea nu numai sub raport cronologic. Aşadar, oricare ar fi destinul unei naţiuni, el trebuie totuşi examinat întotdeauna pe baza formaţiunilor sociale date, deoarece situaţia, contradicţiile şi luptele lor sînt atît de fundamentale, încît, dacă ar fi neglijate, nu s-ar mai înţelege nici realitatea, nici devenirea respectivei naţiuni. Nu se poate spune acelaşi lucru despre civilizaţii, ale căror mutaţii, presupunînd că ele se produc, s-ar reduce, după cum am văzut, la simple schimbări de „forme" şi s-ar explica pe cu totul altă bază decît cea de clasă.

In consecinţă, este uşor de văzut că există unele deosebiri între un patrimoniu naţional şi ceea ce pare să se înţeleagă de obicei prin patrimoniul unei civilizaţii ; căci patrimoniul naţional nu este un concept mai puţin contradictoriu decît cel de naţiune ; el nu este însumarea mecanică şi incoloră a tot ceea ce trecutul a putut să ne transmită, nu este totalul a ceea ce a supravieţuit. El implică o serie de lupte victorioase, de contradicţii depăşite. De exemplu, castelul din Versailles nu este cîtuşi de puţin, chiar de cînd a fost construit în secolul al XVII-lea, „un giuvaer" sau „giuvaerul artei franceze" ; pînă în 1789 el a fost înainte de toate locuinţa regelui şi a curţii ; a trebuit să vină revoluţia pentru a face din el, la propriu şi la figurat, acel bun naţional prin excelenţă care este azi. Fără să-i mişte o piatră, revoluţia l-a modificat profund, pînă şi în stilul lui, dacă este adevărat că măreţia şi frumuseţea sa includ de aici înainte revolutul, singurătatea. Deci, departe doar de a fi rezistat timpului, de a fi traversat fără stricăciuni

istoria, Versailles nu a trăit decît din timpul scurs şi nu a supravieţuit decît prin istoria Franţei ; el este istoria şi monumentul unei contradicţii biruite, adică ale unui trecut totodată desfiinţat şi păstrat, ale unui trecut depăşit. Dar dacă naţiunea este întreaga noastră istorie cu contradicţiile sale, civilizaţia ar fi toată istoria noastră fără contradicţiile sale ; ea ar fi ceea ce ar rămîne cînd totul va fi uitat; aici contradicţia nu mai este depăşită, ci se şterge aşa cum se şterg formaţiunile sociale care au purtat-o, unele înainte, altele înapoi. Nu mai există nici înainte, nici înapoi, nici cucerire, nici retragere, curînd nu mai există istorie. în momentul acela Versailles devine un giuvaer, o culme a culturii etc. Ceea ce spunem despre Versailles s-ar putea spune şi despre o infinitate de alte bunuri comune, de pildă democraţia. Fără să fie pusă în cauză consistenţa lor, modul cum sint tratate poate fi însă total diferit, tot atît de opus cum pot fi conceptele de naţiune şi de civilizaţie.

Dacă cele de mai sus sînt exacte, conceptul de naţiune desemnează deci o realitate istorică concretă şi dinamică, iar cel de civilizaţie, aşa cum o înţeleg manualele noastre, o realitate abstractă, statică şi, in definitiv, antiistorică sau anistorică. O naţiune este destul de vie pentru ca prezentul şi viitorul ei nu numai să biruie trecutul, dar şi să-i impună în acelaşi timp sarcini mereu noi, prin care însuşi trecutul, ca să zicem aşa, îşi nuanţează şi îşi precizează sensul ; naţiunea este astfel o adevărată creaţie continuată. Dimpotrivă, civilizaţia este în mod esenţial alcătuită din trecut, un trecut cu destulă greutate ca să modeleze prezentul ; aici prezentul nu înnoieşte cît continuă ; trecutul şi prezentul se dizolvă în permanenţă, iar durata devine, cum subliniază d-l Braudel, mediul caracteristic civilizaţiilor. Numai că astfel trecutul, moştenire capitală, nu este mai puţin supraevaluat şi în curînd considerat sacru ; dacă este adevărat că o moştenire nu trebuie irosită şi că avem datoria de a nu cheltui din capital, atunci deviza unei civilizaţii ar putea fi : voi păstra. Dealtfel fără efort : ce am putea face, ce ar putea face una sau chiar mai multe generaţii

împotriva unei realităţi instalate în mileniu şi în cvasipermanenţă ? Dacă ea evoluează, o face fără noi şl intr-un ritm care ne scapă in suficientă măsură pentru a nu ţine seama de el şi a lăsa lucrurile să meargă de la sine. Astfel concepută ca patrimoniu ancestral şi cvasipermanent, civilizaţia se leagă de o istorie cvasiimobilă şi aminteşte mult de noţiunea „gen de viaţă", pe care majoritatea geografilor au abandonat-o în ultimii treizeci de ani. Va fi oare nevoie ca istoricul, numai pentru că a recunoscut şi el diversitatea multiplelor grupări omeneşti odată cu unitatea şi cu coeziunea lor respectivă, să adopte, la rîndul lui, o optică atît de necorespunzătoare ?

Nu credem acest lucru, căci ar însemna să condamnăm istoria civilizaţiilor să cadă dintr-o abstracţie neîntemeiată într-un idealism care alimentează interpretările eronate şi care se dovedeşte incapabil de un răspuns la problema foarte reală a devenirii civilizaţiilor.

Civilizaţii şi mentalităţi

Dacă idealismul se defineşte ca prioritate a spiritului faţă de materie, ca primatul conştiinţei, atunci trebuie să recunoaştem că actuala istorie a civilizaţiilor este de două ori idealistă : o dată în ceea ce priveşte societăţile ale căror structuri le descrie şi a doua oară în privinţa majorităţii istoricilor care scriu această istorie.

O acuzaţie nu lipsită de importanţă care se poate aduce noţiunii de civilizaţie este că, dintre toate componentele sale, ea privilegiază puternic suprastructurile, reprezentările colective. Este o trăsătură pe care toţi istoricii sînt, dealtfel, de acord să i-o recunoască şi care îi conferă într-o anumită măsură interesul ce-l prezintă. Acest lucru este recunoscut de Toynbee — ceea ce constituie „esenţialul într-o civilizaţie este elementul cultural" *’ —, dar şi de cele mai multe din manualele noastre : „Orice civilizaţie cuprinde elemente diferite — notează pe drept cuvînt unul dintre ele — dar ceea ce îi asigură permanenţa în toate

>' Toynbee, *L'hlstoire,* p. 446. citat de Foulqulă. formele pe care este susceptibilă să le îmbrace sînt tocmai valorile şi tradiţiile sale" [20].

Civilizaţia este aici asimilată cu o mentalitate continuă, iar istoria ei cu permanenţa acestei mentalităţi ; ea nu are alt suport ; aceasta este atît de adevărat, incit, atunci cînd se întinde pînă la noi, ea nu reţine decît „marile mişcări din trecut care au lăsat o urmă în mentalitatea prezentă" [21].

Oare poate găsi trecutul viu un conservator mai bun decît spiritul care dă viaţă ? Numai că în acest eaz nu există fapt dacă nu există conştiinţa faptului. Revine la a spune că istoria şi societăţile sînt luate aşa cum îşi închipuie ele că sînt, drept ceea ce se pretind, pe scurt la nivelul conştiinţei lor. Şi de asemenea că, atît timp cît un fenomen nu pătrunde în conştiinţa contemporanilor săi, el nu poate fi constatat în mod obiectiv şi cu atît mai puţin i se pot descoperi consecinţele. Astfel, în prefaţa sa la *Istoria generală a civilizaţiilor* pe care am citat-o, d-l Crouzet pare că ezită să situeze faptul obiectiv al unificării crescînde a lumii înainte de secolul al XVIII-lea, deoarece, ne spune dumnealui, conştiinţa acestui fapt nu a putut să apară înainte de acea epocă". „Nu se poate vorbi logic de civilizaţie occidentală înainte ca noţiunea însăşi de Occident să fi devenit explicită", declară la rîndul său manualul Bonifacio-Hachette[25].

S-ar părea că vorbeşte însuşi bunul-simţ dacă unificarea crescîndă a planetei sau formarea civilizaţiei occidentale nu ar fi realităţi istorice obiective cu mult anterioare perioadei cînd oamenii au devenit conşti- enţi de ele şi, chiar înainte de aceasta, îndeajuns de determinante pentru a genera însăşi conştiinţa realităţii lor... Trebuie oare să-l aşteptăm pe Copernic pentru ca Pămîntul să fie rotund sau pe Marx pentru ca teoria sa despre valoare să determine şi să explice conduita economică nu numai a contemporanilor săi, ci şi a unor societăţi care înfloreau cu trei secole înaintea lui ? Se poate, desigur, susţine un astfel de ‡‡‡‡‡‡‡‡ §§§§§§§§§ punct de vedere, dar numai

---

‡‡‡‡‡‡‡‡'* **Bonifacio-Hachette, p. 143.**
§§§§§§§§§ **Boulllon-Bordas, p. 244.**
“ M. Crouzet, op. cit., p. IX—X.

instalîndu-te în idealism, declarînd că istoria nu este ştiinţa unei deveniri obiective şi explicînd de unde „cad“ ideile, adică apariţia conştiinţei.

Nici conceptul de civilizaţie, nici vreun alt concept al idealismului tradiţional nu sînt apte să pună această din urmă problemă ; din punctul de vedere al idealismului, ea nu are, la drept vorbind, nici un sens : ideile nu cad de nicăieri, nu provin dintr-o realitate anterioară lor ; ele există de la început, din- totdeauna. Multă vreme cufundate în întuneric, este de ajuns doar să atingă conştiinţa unei epoci, este de ajuns mai ales ca un istoric — posterior cu cîteva secole acelei epoci — să creadă că le recunoaşte şi iată-le, în sfîrşit, ocupînd locul lor adevărat, locul pe care, este cu totul evident, nu ar fi trebuit să-l părăsească, locul pe care, în fapt, nu l-au părăsit niciodată, deoarece, abia risipit întunericul, le vedem apărînd din nou, egale cu sine. D-l Mousnier ne va ierta dacă ne întrebăm de ce consideră necesar 6ă-şi înceapă scurta privire asupra dezvoltării tehnicii în secolul al XVIII-lea printr-un capitol consacrat tehnicii militare ; el însuşi îşi pune întrebarea şi răspunde cu două argumente foarte caracteristice : „Tehnica militară — ne spune dumnealui mai întîi — trebuie tratată cu prioritate fiindcă i-a interesat pe contemporani înaintea tuturor celorlalte". Lăsăm aici la o parte chestiunea dacă o astfel de afirmaţie este justificată în privinţa contemporanilor lui Voltaire şi ai *Enciclopediei :* trebuie totuşi să remarcăm că, pe baza unui criteriu atît de subiectiv, ocultismul lui Cagliostro, care va pasiona în curînd şi curtea regală, şi societatea din oraşe, ar putea şi el să fie situat pe primul plan al unei istorii consistente a secolului al XVIII-lea... Nu ştim dacă pentru a preveni obiecţia, dar d-l Mousnier adaugă imediat : .....Această atenţie era şi expresia unei nevoi permanente : fără o armată puternică, un stat dispare curînd ; numai arta militară poate să asigure popoarelor existenţa, independenţa şi siguranţa, bunurile fundamentale fără care nu există altele ; prima libertate este aceea a statului ; cînd aceasta este ameninţată, libertăţile cetăţenilor nu sînt decît

*■ **Bonifacio-Hachette, p. 141.**

iluzii" [M].

Dar această adevărată declaraţie a drepturilor omului şi ale armatelor nu este oare un punct de vedere cu totul personal al d-lui Mousnier şi, prin urmare, foarte subiectiv ? Mulţi istorici vor fi, fără îndoială, de acord cu noi că două judecăţi de valoare nu echivalează cu o judecată de existenţă. Este oare de ajuns ca ideile d-lui Mousnier în materie de armamente să concorde cu acelea pe care dînsul le atribuie unor oameni din secolul al XVIII-lea — dacă nu cumva, dimpotrivă, le împrumută de la ei — pentru a hotărî că sînt obiectiv întemeiate şi a crede pe deasupra că ele conduc lumea ?

Dar oare majoritatea manualelor noastre au ele vreo îndoială în această privinţă ? Ce forţă, ce supremaţie dobîndeşte ideea dacă, după ce a trecut peste secole, ne mai însufleţeşte şi azi ! Dacă, debarasate de forme economice şi sociale, considerate ca fiind secundare pentru că sînt tranzitorii, de sentimente, considerate ca fiind insolite sau regretabile pentru că sînt opuse alor noastre, civilizaţiile astfel trecute prin sită nu mai lasă în mîinile istoricului decît un număr de „valori" pe care civilizaţiile şi istoricul vor fi evident de acord să le declare eterne ? Admiţînd că sublinierile sînt folosite în manuale pentru a evidenţia esenţialul, putem judeca după următorul extras ce devine atunci civilizaţia greacă : *„Grecia, sau tradiţia inteligenţei...* religios... omul... curiozitate... raţiune... oameni liberi... democraţie... capodopere... simţ al divinului... aplicaţii practice... educaţie" [15].

Practic, din societatea greacă aici nu rămîn decît expresii culturale ; şi, încă, sînt alese arbitrar ; Platon ar fi subscris, desigur, la religiozitatea grecilor ; dar Xenofan, dar Epicur ? Fiind lipsită de orice suport istoric real, analiza civilizaţiilor pare condamnată să nu găsească în fiecare dintre ele decît ceea ce îi aduce ea.

R. Mousnier, *Hlstoire ginirale* des clvilisations, voi. V, p. 95.

“ Bonlfacio-Hachette, p. 151 şi urm.

Fără îndoială că o astfel de analiză se defineşte,

dacă i-am da crezare, pe de-a-ndoaselea ; pentru ea, o civilizaţie s-ar dezvolta ca „realizare" progresivă a unui anumit număr de valori absolute ale noastre ; nu mai rămîne decît să se treacă la activul Greciei antice o primă schiţă a religiei, a democraţiei etc. Acest lucru este atît de clar, încît numeroase manuale reduc spontan istoria civilizaţiilor la o serie de *apor- turi:* „aportul Greciei", „aportul Romei"[20]. Această noţiune de aport ar fi, desigur, foarte fecundă şi întemeiată dacă ar avea ea însăşi, ori de cîte ori este folosită, o istorie, trăsături proprii, contradicţii specifice ; dar cum am putea să nu vedem că această noţiune nu există în accepţia în care o utilizează manualele noastre, deoarece ele fac din ea mai degrabă materia unei restituiri şi obiectul unei creaţii, a cărei încununare şi adevăr constau în ordinea prezentă, decît miza unei creaţii originale şi contradictorii pe care viitorul nu va înceta s-o zdruncine. Tocmai pentru că este astfel concepută în termeni idealişti, noţiunea de aport nu poate fi pentru aceste manuale decît pozitivă : trecutul nu ne lasă moştenire decît perle, Atena numai Partenonul său fără sclavii care l-au clădit, iar Roma consulatul fără dictatură. Dar cum am putea să nu vedem că sîntem astfel readuşi direct la concepţia foarte filozofică şi abstractă a *civilizaţiei* aşa cum o înţelege Voltaire şi pe care o respingem azi de bunăvoie, fără să ne dăm seama că în ceea ce priveşte esenţialul, adică idealismul, nu ne-am depărtat de ea cu nici un pas ? Oricît ar fi de rudimentare democraţia sau religia grecilor, aşa cum se desprind ele din manualele noastre nu seamănă oare ciudat cu acele prime „licăriri", dragi lui Voltaire, ale adevăratei democraţii şi ale adevăratei religii pe care le posedăm azi ? Dar cum să nu vedem totodată că o asemenea concepţie, din progresivă şi întemeiată cum era la un Voltaire angajat în lupta pentru exprimarea unei lumi noi, este acum învelişul şi consacrarea unei lumi vechi, dacă nu depăşite ?

O concepţie atît de abstractă şi de metafizică a ci-

" Sentou-Delagrave, p. 232. villzaţiilor duce In mod

necesar la greşeli flagrante de interpretare în istorie. De exemplu, este cel puţin contestabil să plimbi noţiunea de libertate de-a lungul „formelor" şi secolelor, ca şi cum, entitate constantă, ea nu ar fi făcut altceva decît să crească şi să se fortifice ; în fapt, libertatea în accepţia pe care i-o dădea cetăţeanul Atenei antice, rezervată unui locuitor din zece şi întemeiată pe dreptul de a înrobi, se deosebeşte prin mai mult decît o diferenţă de vîrstă de libertatea sau mai degrabă libertăţile, înţelese ca privilegii, aşa cum le concepe evul mediu, ca să nu mai vorbim de acea libertate despre care se afirmă uneori, de la Rimbaud încoace, că n-ar avea limite. Fără îndoială că atîtea metamorfoze nu exclud o aspiraţie dîrză şi continuă a omului, a celor asupriţi de-a lungul istoriei, aspiraţie pe care pe drept cuvînt putem s-o considerăm şi a noastră, s-o recunoaştem şi să vrem s-o dezvoltăm ; dar o asemenea perspectivă se deosebeşte de precedenta prin aceea că nu se dispensează de istorie : ea descoperă sensul real înăuntrul erorii, permanenţa înăuntrul schimbării. Noţiunea de civilizaţie dominantă azi este deci nu numai arbitrară, abstractă, idealistă ; ea este împovărată de o insuficienţă şi mai fundamentală şi care îi rezumă toate slăbiciunile : ea nu are istorie. Într-adevăr, indiferent dacă este vorba de problema devenirii civilizaţiilor astfel definite sau de dificultăţile cu nimic mai mici pe care le ridică studiul civilizaţiilor lumii contemporane, se va descoperi că conceptele acestor civilizaţii sînt tot atît de nesatisfăcătoare ca şi cel de civilizaţie.

Gramatica sau metodologia civilizaţiilor pare să oscileze actualmente între două concepţii destul de diferite, pe care le-am întrevăzut în paginile precedente şi care schematic ar putea fi formulate astfel : istoria civilizaţiilor sau civilizaţiile istoriei ? Prima concepţie, ilustrată strălucit în *Istoria generală a civilizaţiilor,* se aseamănă, după părerea noastră, mai mult cu o istorie de tip clasic, dar considerabil lăr-

gită, decît cu o Istorie a faptelor de civilizaţie propriu-zise ; cronologia şi evenimentul, cînd acesta se numeşte căderea Imperiului roman sau revoluţia franceză, o mai structurează profund. De aceea parţial ea scapă criticilor pe care am socotit legitim să le adresăm, dimpotrivă, actualei noţiuni de civilizaţie ale istoriei, care îşi găseşte în d-l Braudel cel mai strălucit gramatician, iar în majoritatea manualelor ecouri mai mult sau mai puţin fidele. Deosebirea dintre aceste două concepţii provine, fără îndoială, înainte de toate din faptul că şi ele au la bază programe foarte diferite. *Istoria generală a civilizaţiilor* caută să ne descrie dezvoltarea diferitelor societăţi omeneşti de la origine pînă în zilele noastre ; ea are drept materie, în esenţă, trecutul şi devenirea oamenilor ; manualele, inclusiv cel al d-lui Braudel, şi-au fixat, dimpotrivă, drept scop să descrie şi să înţeleagă civilizaţiile lumii contemporane. Totuşi, deosebirile dintre aceste două programe sînt într-o oarecare măsură micşorate pe plan metodologic prin faptul că şi unul, şi celălalt ridică în legătură cu însăşi noţiunea de civilizaţie probleme teoretice analoge la care se propun soluţii identice.

Dinamica civilizaţiilor

Astfel, fie ea trecută sau actuală, o civilizaţie, aşa cum am văzut-o definită, nu trăieşte dacă nu durează şi nu inventează dacă nu posedă permanenţă. Dar şi într-un caz, şi în celălalt trebuie să încercăm să explicăm „formele" diferite, chiar dacă sînt considerate secundare, pe care le iau toate civilizaţiile în cursul istoriei lor ; de exemplu, în cazul civilizaţiei noastre europene, forma ei antică, pe urmă cea medievală, iar apoi cea modernă. Chiar dacă smulgem o civilizaţie din timp pentru a o aşeza în durată, aceasta din urmă nu-i conferă decît o cvasiperma- nenţă. Civilizaţiile rămîn muritoare. Ce este atunci această devenire care le modelează şi ce dinamică poate ea să asigure ?

o>

Există un prim răspuns, absolut tradiţional, la aceste întrebări. El constă în a transforma orice civilizaţie într-o entitate, într-o abstracţie personificată, într-o cucoană mare perseverentă care străbate istoria cu un temperament al ei propriu, temperament care, ca să zicem aşa, explică de la bun început tot ce i se întîmplă. Astfel, dacă ar fi să dăm crezare unui manual, „cu deschiderea ei spre Atlantic, civilizaţi: occidentală se eliberează de caracterul ei cam strimt şi limitat impus de munţii mediteraneeni..."[27]. Ca atunci cînd ai senzaţia că te sufoci : deschizi fereastra ; era suficient să te gîndeşti. Un caz tipic de antropomorfism şi o explicaţie neajutorată.

Problema devenirii civilizaţiilor rămîne deci în picioare. Dar poate fi ea rezolvată în termeni obiectivi ? D-l Crouzet îşi pune această întrebare : „Dar se poate... construi pentru fiecare dintre ele o curbă care să redea «progresele» şi «decadenţa» ei ? Iar apoi să se deducă pentru toate legi ale dinamicii sociale ?“ La aceste întrebări, d-l Crouzet răspunde negativ, moti- vîndu-şi poziţia în felul următor : „Exemplul unor mari şi strălucite sinteze recente clădite pe o interpretare discutabilă a vremurilor actuale şi a viitorului apropiat, acordul unanim al istoricilor şi al sociologilor, au arătat cîtă prudenţă se impune în aceste domenii încă noi ale cercetării. Un clasament al civilizaţiilor, noţiunile de «progres» şi de «decadenţă» implică, dealtfel, o concepţie metafizică a evoluţiei omenirii, care trebuie să rămînă, chiar prin definiţie, străină istoricului". Şi în concluzie : „Această colecţie se va feri deci să recurgă la vreo «filozofie a istoriei» care nu poate fi decît subiectivă şi, prin urmare, aventuroasă şi discutabilă ; intenţia noastră este de

” Bouillon-Bordad, p. 250—257 *passim.* Dar să evidenţiem şi virtuţile memoriei în explicarea revoluţiilor din Europa secolului al XIX-lea : .....împotriva monarhiilor absolute, care
uitau ideile de libertate individuală scumpe spiritului european, burghezii, ajutaţi de popor, întreprind o

serie de revoluţii care zguduie vechiul continent în tot cursul secolului al XIX-lea...". Iată o istorie a Europei pentru copiii foarte mici şi ne mirăm s-o găsim într-o lucrare şi într-o colecţie, dealtfel foarte interesantă. a descrie şi de a explica, nu de a judeca in comparaţie cu un tip ideal de civilizaţie" *********.

Regăsim aici un punct de vedere care, după părerea noastră, provine nu numai dintr-o prudenţă metodologică perfect îndreptăţită, dar şi dintr-o aserţiune filozofică de tip pozitivist pe care am întrevăzut-o mai sus, şi anume că spiritul omenesc nu poate pretinde să aibă o obiectivitate care să fie aceea a lucrurilor înseşi — aici a istoriei — mai înainte de a fi aceea a spiritului. Să notăm, totuşi, că problema devenirii istorice rămîne aici pusă în asemenea termeni : „progres", „decadenţă", filozofie a istoriei, încît nu putem decît să subscriem la răspunsurile negative care i se dau. Numai că, dacă am admis insuficienţa noţiunii clasice de progres — idealistă şi mecanicistă —, trebuie oare totodată să lichidăm orice noţiune de devenire şi de progres istoric ? Din fericire, nici d-l Crouzet însuşi nu se resemnează la aceasta, deoarece, după ce respinge ca subiectivă şi finalistă ideea, încă scumpă lui Mauss, a unui „produs general al societăţilor şi civilizaţiilor", îl vedem totuşi propunînd să se facă „bilanţul a ceea ce au putut ele să aducă la capitalul omenirii" ††††††††. Dar pe ce bază obiectivă să se întocmească un asemenea bilanţ dacă însăşi posibilitatea unei contabilităţi este considerată drept metafizică ?

Am văzut mai sus că, în numele rigorii şi al prudenţei, d-l Crouzet proscrie orice filozofie a istoriei ; dacă trebuie să înţelegem prin asta şi prin „marile şi strălucitele sinteze recente" sistemele pe care ni le-au oferit în ultimii patruzeci de ani un Spengler sau un Toynbee, atunci condamnarea ni se pare perfect întemeiată[M]. Dealtfel, la prima vedere s-ar părea că interpretările, în multe privinţe analoge, pe care aceşti doi autori le-au dat

**********" **M. Crouzet, op. cit., prefaţă, p. IX.**

" M. Crouzet, op. *cit.*, p. VII—Vin şi IX.

†††††††††" **Oswald Spengler, *Le diclin* de *l'Occident*, 1922 ; Arnold Toynbee, Etude de l'HUtoire.**

devenirii civilizaţiilor au îndepărtat de ei majoritatea istoricilor şi a filozofilor : „Cred că puţini istorici acceptă azi teoriile lui Toynbee şi cu atît mai puţin pe acelea ale lui Spengler", declara d-l Jean Wahl în 1961 ‡‡‡‡‡‡‡‡. La rîndul său, d-l Braudel evocă „amăgitoarele teorii generale ale istoriei civilizaţiilor", adică tocmai pe ale lui Spengler, Toynbee şi Alfred Weber §§§§§§§§§§ ; manualul Bonifacio-Hachette pare să fie de aceeaşi părere: „Atitudine speculativă — spune el cu multă dreptate despre filozofia istoriei —, în măsura în care cei ce o adoptă sînt adeseori mai preocupaţi să folosească cu virtuozitate metode comparative decît să stabilească faptele care ar putea dovedi adevărul tezelor lor" **********.

Dar atunci sîntem în drept să ne mirăm de locul important pe care autorii acestor două manuale îl acordă sus-ziselor sisteme. După ce şi-au manifestat prudenţa, ei adoptă concepte sau perspective proprii lui Spengler sau lui Toynbee ; aceasta, adaugă manualul Bonifacio-Hachette, pentru că încercările lor „conţin, pe lîngă afirmaţii hazardate, şi vederi care pot contribui la precizarea unor mecanisme ale evoluţiei civilizaţiilor sau a unora dintre motoarele care o animă"

Dealtfel, nici d-l Braudel nu pregetă să folosească, la rîndul său, noţiuni atît de puţin utile în înţelegerea civilizaţiilor, cum ar fi sfidare, refuz, permeabilitate, proletariat exterior. Teoriile unui Spengler sau ale unui Toynbee ne interesează tocmai pentru că conceptele lor au fost prelucrate în manualele noastre de istorie, unde apar ca explicaţii plauzibile **ale** evoluţiei civilizaţiilor. Dar, de fapt, cum o explică ele ? In esenţă, prin metafore. Pentru Spengler, ca şi pentru Toynbee, civilizaţiile sînt fiinţe vii care se nasc, se dezvoltă şi mor. De ce ? Pentru că aşa le e soarta, răspunde Spengler. Dar soarta nu explică nimic şi nici

---

‡‡‡‡‡‡‡‡‡ **Coloque de *Royaumont. 1961,* Paris, P.U.F., 1961, p. 24. " F. Braudel, op. cit., p. 149.**
§§§§§§§§§§" **Bonifacio-Hachette, p. 136.**
**********■* **Ibidem, p. 136—137.**

imaginea vegetalistă, perspectiva orga- nicistă nu contribuie la explicaţie. Manualul Bonifacio-Hachette observă pe bună dreptate acest lucru : „Civilizaţiile sînt adesea comparate cu organismele vii şi se vorbeşte atunci despre «naşterea», «viaţa» şi «moartea» lor. O interpretare atrăgătoare, dar care nu explică nimic" [35].

Ce face însă autorul acestui manual ? După cum am văzut mai sus, el substituie „vîrstelor" succesive ale unei civilizaţii o serie de „forme" „care au fiecare caractere proprii, dar care toate «se nasc» din forma precedentă şi «dau naştere», la rîndul lor, unei alte forme" [38].

Aceste forme, destul de scolastice, nu ne fac nici ele să înaintăm cîtuşi de puţin ; ca şi cum ar fi presimţit-o, autorul introduce atunci pe Spengler şi apoi pe Toynbee şi reia ideile de „concertare" şi de „unitate" scumpe lui Spengler : „După Spengler — ne spune dumnealui —, o civilizaţie se dezvoltă cînd elementele care o compun evoluează în acelaşi ritm şi tind să fie din ce în ce mai mult în acord între ele ; ea atinge apogeul cînd prezintă o *unitate,* adică atunci cînd s-a realizat concertarea diferitelor ei elemente ; ea începe să decadă şi apoi moare cînd se dereglează, adică atunci cînd unele elemente capătă prea mare importanţă în detrimentul altora, astfel cînd religia devine intolerantă şi asupritoare, sau cînd preocupările materiale trec înaintea tuturor celorlalte aspiraţii"

S-ar putea oare susţine că am avansat trecînd de la o imagine vegetalistă inspirată de grădina de legume la o imagine muzicală luată din armonie ? Dictonul are dreptate cînd spune : comparaţia nu este o dovadă. Nu numai că imaginile nu ne oferă o înţelegere reală a problemei şi rămîn cu totul arbitrare, ci însăşi alegerea lor şi felul cum sînt dezvoltate dovedesc perfectul conservatism pe care-l îmbracă ; fie că este vorba de prioritatea preocupărilor materiale la Spengler sau de revendicările excesive ale „proletariatelor exterioare" la Toynbee, moartea unei civilizaţii şi-ar găsi în cele din urmă explicaţia tot

" Ibidem. **p. 136**

[M] ***Ibidem.***

•[T] ***Ibidem,*** **p. 137.** în celebra fabulă a membrelor şi a stomacului, care, de la întemeierea Romei şi pînă în zilele noastre, a fost întotdeauna povestită numai de către patricieni plebeilor.

Ar mai exista, în sfîrşit, o ultimă cale pentru a încerca să se explice viaţa şi evoluţia civilizaţiilor. D-l Braudel ne-o arată atunci cînd încearcă să folosească cercetările psihanalizei asupra mentalităţilor colective. El ni le descrie pe acestea din urmă ca „rezultatul unor moşteniri îndepărtate, al unor credinţe, temeri, nelinişti străvechi, uneori aproape inconştiente..." şi atunci sîntem îndemnaţi să credem că „reacţiile unei societăţi la evenimentele zilei... sînt mai puţin guvernate de logică sau chiar de interesul egoist, cît de o poruncă neformulată, adesea neformulabilă, şi care ţîşneşte din inconştientul colectiv" [38].

Va să zică pe baza acestui inconştient colectiv ar trebui să explicăm acele „refuzuri", acele „împărtăşiri", acele opţiuni care ar determina în ultimă analiză evoluţia unei civilizaţii, iar d-l Braudel ne dă, cu cîteva pagini mai departe, ca exemplu de refuz profund ţîşnit din inconştientul colectiv pe acela care, categoric sau mai atenuat, dar sub ochii noştri, „îndepărtează de marxism şi de soluţiile totalitare ale republicilor socialiste un Occident evoluat şi o Americă anglo-saxonă (inclusiv Canada)...", deoarece, adaugă el, „aici este vorba, probabil, de un refuz de la civilizaţie la civilizaţie" [39].

Mărturisim de la început că ni se pare greu, atît pentru un raţionalist, cît şi pentru un marxist, să fie de acord cu d-l Braudel că „refuzarea" marxismului, care ar caracteriza lumea anglo-saxonă, s-ar putea într-adevăr explica prin vreun răspuns ţîşnit din inconştientul ei colectiv ; căci ar însemna să întoarcem spatele nu numai noţiunilor fundamentale de clasă, de imperialism, ci şi oricărei explicaţii demne de acest nume. Dacă reformismul care stăpîneşte majoritatea clasei muncitoare engleze are, încă din epoca victoriană, temelii foarte concrete, de ce nu s-ar că-

[M] **F. Braudel, op. cit., p. 159.**
[••] ***Ibldem,* p. 165.**

uta să se precizeze concret şl care ar putea fi acestea în cazul Americii anglo-saxone ? Cum s-a dezvoltat şi, practic, cum s-a organizat coruperea nu numai a unor largi fracţiuni ale proletariatului, ci şi a unei foarte mari părţi a opiniei publice ? Ni se pare că s-ar ajunge astfel la o explicaţie mai satisfăcătoare şi în acelaşi timp mai mobilizatoare a unui refuz care este azi într-adevăr dominant.

Deci, fie că este vorba de coerenţa şi de unitatea civilizaţiilor sau de continuitatea şi de devenirea lor, reiese că, dacă cele de mai sus sînt întemeiate, concepţiile dominante despre civilizaţii nu parvin, nici chiar atunci cînd cuprind tot bogatul lor material, să elaboreze o noţiune raţională şl totodată obiectivă. Aşa cum am văzut-o tratată pînă aici, cu deosebire în manualele care ne dau, fără îndoială, cea mai clară şi mai semnificativă expresie a ei, noţiunea de civilizaţie ni se pare a tinde iremediabil către iraţional ; trecut acumulat, trecut preponderent, iat-o — în timp ce istoria a murit — permanenţă, depozit sacru şi, curînd, eficienţă misterioasă. Manualul Sen- tou-Delagrave poate astfel, pe bună dreptate, să adopte drept epigraf al întregii lucrări următoarea frază din Saint-Exupăry : „O civilizaţie e o moştenire de credinţe, de obiceiuri şi de cunoaşteri, dobîndită pe îndelete în cursul secolelor, uneori greu de justificat logic, dar care se justifică prin ele însele, precum drumurile, dacă într-adevăr duc undeva, fiindcă îi deschid omului spaţiile sale lăuntrice" [40].

Istoricul va putea fi de acord cu conţinutul unei astfel de definiţii, însă nu ar putea, după părerea noastră, să subscrie la organizarea care se propune pentru acest conţinut fără a transforma disciplina sa într-o asceză care ar ţine mai mult de spiritualitate decît de ştiinţă. Şi aici, ca şi în cele arătate mai sus, ni se pare limpede că adevărata sarcină a istoricului civilizaţiilor este de a preciza pentru fiecare dintre ele bazele concrete pe care se întemeiază,

" Sentou-Delagrave, p. 229 ; vezi Salnt-Exup6ry, Pilot *de războI.* Editura pentru literatură universală, 1968, p. 170.

adică, în ultimă instanţă, raporturile dintre schimbare şi permanenţă, dintre acelaşi şi altul, dialectica lor obiectivă, în însăşi noţiunea de civilizaţie.

Că o astfel de cerinţă provoacă de la sine spargerea noţiunii în fapte disparate a căror înţelegere nu poate fi asigurată decît pe temeiul cu totul altor concepte, de acest lucru ne va convinge, fără îndoială, în cele din urmă studierea lumii contemporane în lumina noţiunii de civilizaţie.

Civilizaţiile lumii contemporane

Dacă fiecare civilizaţie are o reală unitate, dacă multiplele ei aspecte, cum subliniază d-l Crouzet, „formează aproape întotdeauna un bloc coerent††††††††††† ‡‡‡‡‡‡‡‡‡, civilizaţiile trebuie să contureze în spaţiul lumii actuale arii consistente, întemeiate, cum am văzut, pe realităţi seculare şi determinante.

În aceste condiţii este surprinzător să constatăm că toate decupările civilizaţiilor lumii contemporane întreprinse de manualele noastre sînt declarate de la bun început a fi arbitrare, contestabile, adică de pură comoditate. Într-adevăr, manualul Bouillon- Bordas se hotărăşte să deosebească cinci grupe de civilizaţii „numai din comoditate", deoarece „orice împărţire este discutabilă, iar cea pe care sîntem împinşi s-o adoptăm prezintă cel puţin avantajul simplităţii" §§§§§§§§§§. „Lăsînd aici deoparte orice atitudine dogmatică — arată la rîndul lui manualul Bonifacio-Hachette —, vom distinge din motive pur practice opt mari civilizaţii contemporane" [43].

Dar şi mai surprinzătoare este constatarea că împărţirile adoptate contrazic formal definiţiile date unei civilizaţii şi că, departe de a se întemeia pe structuri seculare, comune etc., ele se întemeiază în fapt şi în mod esenţial pe împărţirea actuală politică a lumii contemporane, adică pe

---

††††††††††[41] **M. Crouzet, op. cit., p. IX şi urm.**
‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ **Bouillon-Bordas, p. 248.**
§§§§§§§§§§° **Bonlfacio-Hachette, p. 138.**

realităţi care încă nu au împlinit cincizeci de ani, de cele mai multe ori nici douăzeci, şi care de multe ori au răsturnat sau au rupt ansambluri tradiţionale care puteau fi considerate drept cele mai omogene şi mai stabile. într-ade- văr, dacă consultăm programele oficiale care sînt autoritate în materie, vedem că „civilizaţiile lumii contemporane" sînt astfel definite : lumea occidentală ; lumea comunistă europeană ; lumea musulmană ; lumea de la Oceanul Indian şi din Oceanul Pacific ; lumea neagră africană. Chiar atunci cînd criteriile adoptate par a fi geografice sau religioase, este greu să nu recunoşti că baza lor este, în esenţă, politică. în ceea ce îl priveşte, manualul Bonifacio-Hachette o recunoaşte cînd precizează că azi „Occidentul există mai ales în măsura în care există şi lumea socialistă, care cuprinde U.R.S.S. şi diferitele democraţii populare. O a treia entitate, a cărei apariţie este mai recentă — lumea a treia —, contribuie la o şi mai bună definire a celorlalte două mari ansambluri ale lumii contemporane : ea cuprinde toate ţările care nu fac parte nici din «blocul occidental», nici din cel al Europei răsăritene" **********.

Putem atunci să ne întrebăm dacă noţiunea de civilizaţie se dovedeşte a fi categoria istorică cea mai satisfăcătoare pentru înţelegerea acestei lumi contemporane, ale cărei limite le recunoaştem, dar căreia noţiunea în discuţie nu-i precizează nici împărţirile şi nici conţinutul. Este neîndoielnic că, totuşi, acesta este scopul ei, şi, eventual, interesul pe care-l prezintă. D-l Braudel o aminteşte foarte bine : „Noul program de istorie al ultimelor clase... se prezintă ca o explicare a lumii actuale..." ††††††††††. „Trebuia să facem înţeles prezentul în lumina trecutului", declară la rîn- dul său manualul Bonifacio-Hachette‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡. Dar ce putem face cu un trecut care nu aduce nici o lumină asupra a

---

********** **Bonifacio-Hachette, p. 146.**

††††††††††[48] **F. Braudel, op. cit., prefaţă.**

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡*• **Bonifacio-Hachette, prefaţă.**

ceea ce este nou şi profund actual în lumea contemporană ? Este, într-adevăr, greu de conceput că actuala împărţire a lumii s-a maturizat secole de-a rîndul în sinul unor civilizaţii omogene şi cvasiconstante, că n-ar fi decît o prelungire şi cea mal recentă expresie a lor şi că n-ar face decît să reproducă, cel puţin în privinţa esenţialului, ariile lor tradiţionale respective ; fiecare dintre noi ştie că împărţirea ariilor tradiţionale ale civilizaţiilor, de exemplu ale Europei creştine, este prea recentă, prea instabilă şi prea contradictorie pentru a crede că aceasta a fost posibil.

Dar atunci cum trebuie înţeleasă expresia, destul de ambiguă în fond, de civilizaţii ale lumii contemporane ? Ni se pare că ea poate fi interpretată în două feluri, care dealtfel mai degrabă se completează decît se exclud, după cum se pune accentul pe noţiunea de lume contemporană sau pe aceea de civilizaţii.

Se poate încerca să dovedeşti că diviziunile lumii actuale corespund unor diviziuni ale civilizaţiilor. Aceasta este sarcina, anevoioasă credem noi, pe care şi-a luat-o manualul Bouillon-Bordas. „Împărţirea politică a lumii actuale — declară el — ne procură un punct de plecare (pentru recensămîntul civilizaţiilor lumii contemporane, A. Pell.), deoarece corespunde în fapt unei împărţiri între civilizaţii. Ceea ce Occidentul opune lumii sovietice este mai întîi un anumit fel de a considera organizarea spaţiului uman şi a relaţiilor sociale. Aceste două concepţii opuse au origini istorice şi creează într-adevăr două tipuri de civilizaţie autentică ; există incontestabil o lume occidentală şi o lume comunistă**§§§§§§§§§§§§.

O lume sau o civilizaţie ? Autorul pare a se opri brusc tocmai cînd logic ar fi fost obligat să suprapună civilizaţii şi *blocuri.* Cel puţin tentativa sa este interesantă în măsura în care actualizează şi raţionalizează în mod sensibil noţiunea de civilizaţie, care, cum am văzut, manifestă tendinţa

§§§§§§§§§§§§ **Bouillon-Bordas, p. 248.**

de a se rătăci în ceţurile ancestralului ; aici civilizaţiile lumii contemporane sînt cu adevărat civilizaţii contemporane. Dar atunci, dacă două ţări, chiar foarte depărtate una de

alta şi foarte deosebite prin geografia şi istoria lor, posedă azi o organizare economică, socială şi politică analogă, va trebui să declarăm că au aceeaşi civilizaţie. Aşa ar sta lucrurile cu Japonia, pe care în aceste condiţii ar trebui s-o integrăm în civilizaţia occidentală. „Este oare logic să vorbim despre Japonia referindu-ne la lumea asiatică — observă acelaşi manual —, deşi organizarea ei face din ea o ţară capitalistă ?“

Dar ceea ce autorul nu poate face cu privire la Japonia, poate din cauza programelor în vigoare, el o întreprinde fără ezitare cînd este vorba de democraţiile populare ; asta înseamnă că Cehoslovacia, ţara lui Jan Hus, cu Praga, capitala barocului, oraşul unde Mozart reprezintă *Don Juan,* este exclusă din civilizaţia occidentală, în timp ce Finlanda sau Alaska rămîn părţi constitutive ale ei. Sîntem de părere că există aici, cînd este vorba de civilizaţii, o eroare flagrantă de interpretare istorică. în plus, acest gen de erori de interpretare se întemeiază pe o conjunctură istorică precară : faptul că azi Cuba este socialistă va fi oare suficient pentru a o lipsi de trecutul ei, pentru a sfărîma structurile sale la- tino-americane şi a ne face să gîndim că de aici înainte ea este mai apropiată sub raportul civilizaţiei sale de Tadjikistan decît de Jamaica ? în sfîrşit, chiar dacă presupunem că ar exista nu numai două „lumi", ci şi o civilizaţie capitalistă şi una comunistă, prin ce ar contribui la priceperea lor cercetarea trecutului aşa cum o înţelege actuala gramatică a civilizaţiilor ? Pentru a ajunge la lumea capitalistă sau socialistă contemporană, manualul Bouillon-Bordas ar trebui să caute în Grecia antică altceva decît raţiunea sau libertatea şi la Roma altceva decît numai ordinea ; dezvoltarea economică şi socială ar fi trebuit să stea aici în centrul „originilor istorice" pe care acelaşi manual le atribuie diferitelor civilizaţii contemporane ; dar nu este cazul, iar invocarea trecutului pentru explicarea prezentului se face pe temeiuri atît de arbitrare, încît ajungem să ne întrebăm prin

“ Ibidem.

ce minune civilizaţia Japoneză, avînd la bază un mediu fizic şi un trecut atit de diferite, ajunge totuşi să semene mai mult cu civilizaţia franceză decît cea cehă. Noţiunea de civilizaţie este aici instalată în prezent şi declarată contemporană, astfel încît trecutul, această dimensiune majoră a oricărei civilizaţii, îi scapă, şi ea nu mai poate să recurgă la el decît cu titlu, ca să zicem aşa, gratuit.

Paralel cu acest punct de vedere există însă o a doua interpretare posibilă a civilizaţiilor lumii contemporane ; ea nu identifică marile ansambluri economice- politice, şi în special cele trei „blocuri" care îşi împart azi această lume, cu civilizaţii distincte ; ea nu face decît să juxtapună civilizaţii distincte acestor mari ansambluri contemporane, în aşa fel încît acestea ar fi astfel, dacă nu explicate, cel puţin puse în lumină. Cînd d-l Crouzet, de exemplu, vorbeşte despre „lumea occidentală" sau despre „lumea comunistă europeană", el în prealabil admite ca atare aceste realităţi politice contemporane şi abia după aceea ne invită să studiem pentru fiecare dintre ele „temeliile şi evoluţia civilizaţiei sale", adică, în cazul lumii capitaliste europene, „tradiţia creştină şi bizantină ; influenţele asiatice ; influenţele occidentale pînă în secolul al XX-lea ; influenţa marxistă" **********. Deci şi aici fiecare lume posedă civilizaţia ei, însă aceasta este definită nu atit ca o creaţie a prezentului, cît ca o moştenire a trecutului ; dacă considerăm izvoarele îndepărtate ce i se atribuie, evident că este vorba aici de un anumit trecut, care, împreună cu civilizaţia, traversează prezentul şi încă îl structurează. Ne amintim că d-l Braudel defineşte civilizaţiile tocmai prin această permanenţă a trecutului viu ; şi tot ţinînd seama, după cît se pare, de această pondere determinantă a trecutului, hotărăşte un manual cum e Bonifacio-Hachette ca pe harta sa care înfăţişează marile civilizaţii contemporane să lase

**********[41] ***Programele oficiale de istorie,*** **Iunie 1959.**

« Bonifacio-Hachette. p. 137.

nu numai Japonia printre civilizaţiile Asiei musonilor, ci şi Grecia în civilizaţia Europei orientale Este neîndoielnic că istoricul prinde aici solid trecutul în ceea ce are acesta mai durabil ; dar oare explică el cu adevărat acest trecut, care încă mai străbate prin lumea contemporană ? Poate că d-I Crouzet ne-ar spune din nou că scopul său nu este atît de a descrie, iar d-l Braudel ar părea poate şi mai categoric, căci notează: „A explica actualitatea rămîne o simplă pretenţie. Am putea cel mult să avem ambiţia de a o înţelege mai bine pe o cale sau pe alta..." ††††††††††††.

Dar, fie pentru a o explica, fie pentru a o înţelege, lumea contemporană este aceea pe care aceşti istorici o consideră ca realitate primă ; pentru ei, ca şi pentru noi, este vorba de prezent. Deci, dacă lumea contemporană, actuală, este destul de asemănătoare cu lumea veche pentru a-i menţine şi azi şi a-i prelungi multe trăsături, ea este destul de nouă pentru a-i modifica profund formele, pentru a-i zdruncina conţinutul, pentru a fi nevoie, cu introducerea noţiunii de „lume“, pînă şi de o formulare a prezentului în termeni care nu sînt de civilizaţie. Atunci cum de ni se propune a se studia prezentul, dar nu ni se oferă, pentru a-l înţelege mai bine, decît ceea ce nu este prezent şi este lipsit prin definiţie de originalitatea radicală şi decisivă a acestuia ? Ceea ce face originalitatea şi actualitatea lumii contemporane — programele noastre şcolare o dovedesc — este, înainte de toate, împărţirea c-i în societăţi capitaliste, socialiste şi, să zicem, nealiniate ; gramatica civilizaţiilor ne îngăduie oare să le înţelegem ? Credem că nu ; într-adevăr, ni se pare greu de admis, de exemplu, că tradiţia creştină şi bizantină, influenţele asiatice, influenţele occidentale pînă în secolul al XX-lea şi, în sfîrşit, influenţa marxistă, al căror studiu ne este propus de către d-l Crouzet şi de programele oficiale, să poată cu adevărat explica instaurarea şi caracterele fundamentale ale „lumii comuniste europene" ; fără îndoială că aceşti diferiţi factori permit să se precizeze diferitele nuanţe

---

†††††††††††“ **F. Braudel, op. cit., introducere, p. 3.**

pe care le poate lua socialismul în diferitele părţi ale acestei lumi, însă cu privire la ce este esenţial — în speţă socialismul — el nu explică sau, dacă vreţi, nu înţelege nimic ; într-adevăr, nu vedem oare cum socialismul apare şi se dezvoltă în regiuni ale globului şi pe baze cu totul diferite în privinţa civilizaţiei ? Şi nu vedem, pe de altă parte, ţări cu civilizaţie fundamental identică gravitînd azi în lumi diferite ? Trăsăturile de bază ale trecutului Greciei — dominaţia bizantină, ortodoxia, ocupaţia turcă etc. — fac din această ţară şi pentru aproape aceleaşi motive ca vecinele ei balcanice o piesă a civilizaţiei pe care d-l Bonifacio o numeşte a Europei orientale ; totuşi, actuala împărţire a lumii se dispensează de un astfel de trecut, de o astfel de comunitate şi o integrează azi într-o Europă occidentală a cărei inimă se află, dealtfel, pe rîul Potomac. Dar ce înseamnă asta altceva decît că trecutul, definit ca avînd perenitate, nu permite să sesizăm prezentul şi că, deşi contemporană, lumea nu are aici contemporaneitate ?

Fie că este înţeleasă într-un fel sau în altul, noţiunea de civilizaţii ale lumii contemporane ni se pare cu adevărat antinomică, şi aceasta chiar din momentul cînd conceptul de civilizaţie se obligă el însuşi, prin tot ce aduce cu el, să privilegieze trecutul pînă într-atît, încît să-i scape esenţialul din prezent, sau, dimpotrivă, să se instaleze în prezent în aşa fel, încît să se renege pe sine şi să prefere el însuşi să se numească „lume“. Este un alt fel de a spune din nou, şi într-un caz şi în altul, că conceptului de civilizaţie îi lipseşte istoria şi chiar însăşi posibilitatea istoricului : el nu explică ceea ce desemnează.

O astfel de neputinţă a conceptului de civilizaţie riscă să confere studiului lumii contemporane, pe care îl prezidează, o oarecare ambiguitate. Dacă acest studiu începe cu o constatare lucidă — recunoaşterea lumii actuale aşa cum este ea —, el se dezvoltă pe astfel de baze încît permite ca această lume de-abia recunoscută să şi fie eludată. Într-adevăr, din moment ce împărţirea politică a acestei lumi se întemeiază pe civilizaţii diferite sau

este numai lămurită prin ele, ea dobîndeşte odată cu o aparentă necesitate istorică ceva intangibil. Studiul civilizaţiilor lumii contemporane deschide astfel calea unei cvasiconsacrări a împărţirii politice a lumii actuale; la cheia luciditătii găsim aici un stătu *quo,* asigurarea unui stătu quo. Faptul ne pare cu deosebire vizibil în cazul lumii comuniste şi al Occidentului ; dacă se recunoaşte, într-adevăr, trecerea unei fracţiuni a lumii actuale la comunism, aceasta se face pe astfel de temeiuri, incit nu numai că această trecere apare în cele din urmă ca inevitabilă, ci că în acelaşi timp Occidentul, cu civilizaţie complet diferită, nu ar putea, bineînţeles, să aibă aceeaşi soartă. Se renunţă la ce nu poate fi scăpat de foc numai pentru a salva pădurea... Dar voind a închide astfel istoria şi devenirea ei într-un prezent fără sfîrşit, în timp ce faptele subliniază mai degrabă cît de mult se schimbă acest prezent. Istoria civilizaţiilor riscă de asemenea o serie de demersuri foarte puţin istorice; studiul trecutului nu mai este acela al genezei prezentului, chiar nici nu mai este trecutul acela care generează aici prezentul, ci, dimpotrivă, un oarecare prezent, care-şi permite, pentru că s-a declarat pe el însuşi a fi civilizaţie, să ia de la trecut numai ce îi convine şi ce, cum ştim bine, nu este esenţialul. Cum s-ar explica astfel extraordinarele disproporţii pe care le găsim în cele mai multe din manualele noastre" ? Acea Grecie, acea Romă, acel creştinism de unde se afirmă că Occidentul nostru izvorăşte nemijlocit sînt expediate în pripă, ocupînd numai cîteva pagini, atît de febril se grăbesc autorii să ajungă la lumea contemporană ! La o lume contemporană care nu a fost în realitate niciodată părăsită şi de la care se porneşte mai mult decît se ajunge la ea. Grecia şi Roma nu mai sînt aici decît pentru a sprijini... Dar pentru a sprijini ce realităţi contemporane ? Aici Piaţa comună, acolo Europa unită, adică proiecte politice de dată foarte recentă, de origine, după pă-

[11] Dintre toate manualele publicate pînă azi, ni se pare că acelea ale d-lor Bonifaclo şl Braudel evită cel

mai bine astfel de reconstrucţii şl scapă deci în mare măsură observaţiilor ce urmează. Interesul pe care-l prezintă este cu atît mal evident ; acela al d-lul Braudel şi al colaboratorilor săi se Impune aproape Imediat. rerea noastră, absolut conservatoare şi al căror viitor rămîne în tot cazul destul de problematic pentru ca importanţa lor politică să nu fie încă deplin evidentă. Cu toate acestea, manualul Sentou-Delagrave pare hotărît să mobilizeze Atena, Roma şi creştinismul ‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ în serviciul Pieţei comune, iar d-l Mousnier însuşi nu şovăie să reorganizeze toată istoria noastră politică din secolul al XVIII-lea[M] în funcţie de unitatea europeană şi în jurul ei astfel cum era înţeleasă în 1955.

*

Ce concluzie putem trage din această lungă analiză a noţiunii de civilizaţie ? In primul rînd, trebuie spus cu toată certitudinea şi sinceritatea că, cum se ştie, este uşor a critica, dar greu să faci artă. Dar însuşi cadrul în care a fost elaborată această critică — dezbateri prelungite şi cuprinzătoare — ar arăta destul de bine, dacă ar mai fi nevoie, că nu am conceput-o nicicînd ca o încercare de exterminare de tip perfect dogmatic, ci ca un prilej de a examina şi de a preciza, pentru noi înşine şi eventual pentru alţii decît noi, o problemă foarte reală. La sfîrşitul acestor pagini, în care concluzia noastră este neputinţa teoretică radicală a noţiunii actuale de civilizaţie, rămînem totuşi convinşi că, dacă este incapabilă să le cuprindă, nu este mai puţin adevărat că ea defineşte un ansamblu de fapte foarte consistente, faptele de civilizaţie.

Aceste fapte de civilizaţie ni se par remarcabile prin cel puţin două trăsături : ele introduc în

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡[51] **Iată un singur exemplu luat din acest manual : „Aportul Romei" ocupă, din punct de vedere tipografic, un loc mai mic decit „reluarea conferinţei de la Messina» în iunie 1955. Fotografiile d-lor Hlrsch, Spaak şi Erhard năvălesc în spaţiile care s-ar fi crezut că sînt rezervate, potrivit programelor, Iul Socrate sau Iul Inocenţiu al III-lea.**

** **R. Mousnier, Histoire *ginirale des civilisations,* voi. V, p. 156 : „Imposibila naţiune europeană".**

istoria noastră, dacă nu civilizaţii, cel puţin unele particularităţi caracteristice ; pe de altă parte, au o permanenţă relativă, însă efectivă. Aceste două **trăsături** sînt de ajuns pentru a face din ele o problemă pentru orice istorie a cărei materie rămîne devenirea omului. Credem că se va recunoaşte insă că nu există o perspectivă istorică teoretică căreia să i se impună mai clar această problemă decît aceea a materialismului istoric. Se ştie, intr-adevăr, că una dintre acuzaţiile cele mai clasice ce se aduc acestuia este că ar suferi de o incapacitate constituţională de „a înţelege" astfel de fapte de civilizaţie ; fie că este vorba de structuri agrare seculare sau de moravuri ancestrale, nu depăşesc ele toate şi cu mult modurile de producţie mai trecătoare decît ele în care marxismul ar încerca să le închidă, dacă nu să elimine pur şi simplu ca „secundar" tot ceea ce devenirea istorică poate avea ici-colo mai particular, dacă nu mai specific ? Trebuie să recunoaştem că unele practici destul de recente susţinute de pe poziţiile materialismului istoric nu sînt de natură să înlăture astfel de imputări.

Nu este deci lipsit de interes ca noţiunea de civilizaţie şi discuţiile pe care le provoacă să ne îndemne să precizăm cum o poate folosi materialismul istoric şi, dincolo de această problemă, care ar fi capacitatea ei de a sesiza, pe baze obiective, tot ce există singular în istoria omenească.

JEAN-JACQUES GOBLOT

ISTORIA „CIVILIZAŢIILOR" ŞI CONCEPŢIA MARXISTA DESPRE EVOLUŢIA SOCIALA

I

De ce mai revenim asupra noţiunii de civilizaţie, ale cărei lipsuri teoretice flagrante au fost arătate de Antoine Pelletier ? Pentru că trebuie făcută o deosebire între substratul cuvintelor şi substanţa lucrurilor : grevată de idealism, incapabilă să depăşească o apropiere empirică a materiei istorice, pe care, dimpotrivă, o imobilizează într-o tipologie statică şi incoerentă, *noţiunea* de civilizaţie cuprinde totuşi, chiar dacă nu perfect, un bogat ansamblu de singularităţi reale — ceea ce Pelletier numeşte „fapte de civilizaţie" —, al căror caracter ireductibil ea îl absolutizează. Tocmai aceste *fapte* ne interesează de acum înainte. Cît despre noţiune, să-i acordăm, cel puţin provizoriu, o valoare de semnalment, indicativă ’, şi să ne ferim de a ne pronunţa de la început asupra statutului său definitiv : ar fi să începem cu sfîrşitul ! Şi, într-adevăr, n-am începe dacă am confunda problemele de terminologie cu problemele de substanţă.

In fond, chestiunea se prezintă astfel : istoricii marxişti, rămaşi multă vreme insensibili la diversitatea „prodigioasă" (Lenin) a materiei istorice, învaţă azi

[1] **Aceasta corespunde, dealtfel, practicii multor Istorici marxişti : el nu alungă de fel cuvtntul, dar evită să-l teoretizeze utilizarea (vezi, de exemplu, Charles Paraln, Protohis- toire măditerranăenne et mode de**

production asiatique, în „La Pensăe" nr. 127, Iunie 1966). •-o descopere mai bine; „faptele de civilizaţie** le apar atunci ca indiciul *rezistenţei* pe care o opune istoria oricărei încercări de a o rezorbi în universalitatea abstractă — nesăţioasă, dar săracă — a unui schematism tiranic. Aşadar, dacă ne-am ocupat de noţiunea de civilizaţie şi de felul cum este folosită azi, n-am făcut-o din dorinţa de a găsi prilejul unei victorii polemice uşoare : prea adesea ne-am mulţumit cu triumfuri de acest fel ! Aveam, desigur, de împlinit o sarcină critică. Dar aceasta nu era decît preludiul unei sarcini mai pozitive, mult mai anevoioasă şi mai vastă totodată, mai substanţială : elaborarea instrumentelor teoretice care ne vor permite să abordăm ştiinţific studiul „faptelor de civilizaţie" şi, mai general, să depăşim modul empiric de a sesiza tot ceea ce este efectiv singular şi complex în istoria umană.

Sîntem marxişti : credem deci că această muncă nu poate fi îndeplinită decît *pe terenul materialismului istoric.* N-ar putea fi vorba pentru noi de o „acomodare" teoretică. Nici de a fabrica sau de a importa unul sau mai multe concepte complementare care să fie integrate în pripă materialismului istoric pentru a-l deschide înţelegerii „faptelor de civilizaţie". In mod mai general trebuie să renunţăm la speranţa de a găsi dintr-o dată cheia tuturor fenomenelor care ne preocupă !

In schimb, nu ne putem scuti de a examina lipsurile noastre din trecut, de a regîndi în această lumină propria noastră concepţie despre istorie, de a-i redescoperi rodnicia, pentru a o putea *aplica* cu curaj la obiecte noi, noi în măsura în care marxiştii le-au neglijat uneori studiul ; toate acestea mă vor obliga la început să mă depărtez oarecum de problema imediată care face obiectul discuţiei şi, poate, să par că întîrzii s-o abordez direct. Nimic n-ar fi însă mai dăunător aici decît pripeala.

Cerinţele pe care le-am definit sînt cu adevărat greu de realizat. Ar fi însă, după părerea mea, mai rău, să le eludăm mereu, amînînd la calendele greceşti momentul cînd ne-am simţi suficient de înarmaţi pentru a le înfrunta : odată şi odată tot va trebui *să începem,* şi uneori e mai bine să se facă un

început prost decît să nu se înceapă deloc.

În tot cazul, acesta este gîndul care mă îndeamnă să public studiul de faţă. Aş dori să-i fie scuzată şi forma cam dezordonată : ar fi fost greu să prezint altfel bilanţul provizoriu al unei cercetări care trebuie dusă mai departe şi care încă nu a atins punctul care permite o expunere sistematică a rezultatelor sale.

Problema schematismului

Aş da însă o imagine greşită a problemei dacă n-aş corecta îndată cele spuse mai sus. De fapt, această discuţie cu privire la „civilizaţie*' apare ca o continuare firească a efortului considerabil întreprins de cîţiva ani, în special de marxiştii francezi, pentru a lichida efectele „sclerozei teoretice" care a mascat prea multă vreme fecunditatea materialismului istoric §§§§§§§§§§§§ ; în această privinţă munca a început din plin I De exemplu, cercetările întreprinse cu privire la „modul de producţie asiatic" : dincolo de problema redescoperirii şi studierii unei formaţiuni sociale a cărei specificitate fusese negată sau ignorată, era vorba de a defini *locul* acestei formaţiuni în dezvoltarea istorică universală, în „logica" acestei dezvoltări. Ideea pe care o aveau de obicei marxiştii despre însăşi această logică se văzu oarecum compromisă : mai era oare posibil să fie rezumată, cum se statornicise obiceiul, la succesiune de etape

§§§§§§§§§§§§[1] **Scleroză „cu atît mal regretabilă — scrie foarte Just Eric Hobsbawm —, cu cît ultimii treizeci de ani au constituit în multe privinţe o perioadă de mari succese pentru concepţia marxistă a istoriei. De fapt, una din cele mal Izbitoare ilustrări a superiorităţii metodei marxiste este că. chiar în vremea cînd marxismul creator era adesea condamnat la scleroză, materialismul istoric a inspirat totuşi un mare număr de lucrări istorice valoroase şl a exercitat o influenţă fără precedent asupra istoricilor nemarxiştl. Iată ceea ce face cu atît mal necesar azi efortul de a clarifica analiza marxistă a evoluţiei istorice" (introducere la ediţia engleză a *Formelor premergătoare producţiei capitaliste ;* Karl Marx, *Precapltalist economic formatlons,* Londra, 1964, p. 65).**

care ar jalona o evoluţie perfect uniliniară ? Nu exista astfel riscul de a mutila grav realitatea devenirii istorice, de a nesocoti mersul ei inegal, multiplicitatea formelor ei, diversitatea căilor şi a rezultatelor sale ? Aşa se face că am fost conduşi *să luăm în serios,* oricît ni s-ar fi părut de excesivă şi de unilaterală, insistenţa a numeroşi istorici nemarxişti asupra eterogenităţii specifice pe care o prezintă „faptele de civilizaţie" şi să abordăm această problemă in propria noastră perspectivă. Maurice Godelier o indicase in studiul consacrat în 1964 „modului de producţie asiatic". „Nu numai conceptul de mod de producţie asiatic — scria el — trebuie repus în stare de funcţionare, ci şi însăşi noţiunea de necesitate istorică, de lege în istorie" ’.

„A repune în stare de funcţionare" noţiunea de necesitate istorică, a concepe în mod universal o necesitate care, departe de a arăta pretutindeni la fel şi de a se manifesta întotdeauna sic *et simpliciter,* să explice efectiv complexitatea mişcării istorice şi disparitatea relativă a rezultatelor acesteia, oare nu tocmai acesta este, în fond, obiectul prezentei discuţii ?

Acest mod de a pune problema ne-a dus în mod necesar la recuzarea *schematismului* enunţurilor în care Stalin închisese materialismul istoric ; la punerea în dubiu în special a ideii, consacrate şi canonizate de Stalin în *Materialismul dialectic* şi *materialismul istoric,* a unei „scheme de evoluţie" universal- valabile, implicînd succesiunea obligatorie a unei serii determinate de stadii ale dezvoltării sociale.

Problema acestui schematism trebuie să fie insă examinată scrupulos şi cu răbdare. Să ne ferim a vorbi de ea prin aluzii şi din auzite, fluturînd cîteva epitete : judecăţile tăioase nu ne vor face să progresăm ! Să începem mai degrabă prin a constata că lucrurile nu sînt atît de simple : ceea ce se denunţă

[3] **Maurice Godelier, *La notion de „mode de productlon asiatique" et Ies schimat marzistes d^volution des sociâ- tis,* caiet publicat de Centre d’dtudes et de recherehes m»r- xistes, 1964, p. 40—41.** ca fiind un defect nu e cumva, dimpotrivă, o calitate ? Darul de a degaja clar şi concis esenţialul, simplitatea „pedagogică", era tocmai ceea ce se lăuda, nu e

prea multă vreme de atunci, în lucrarea lui Stalin...

Toată lumea este de acord — şi însuşi Stalin o repeta bucuros — că realitatea este mai bogată decît orice schemă. Cu toate acestea, nu există oare scheme folositoare şi legitime din punct de vedere pedagogic şi teoretic ? Să observăm în această privinţă că Stalin, cînd defineşte cele „cinci stadii" ale dezvoltării istorice (comuna primitivă, sclavagismul, orînduirea feudală, orînduirea capitalistă şi orînduirea socialistă), precizează că este vorba numai de „tipuri *fundamentale* de relaţii de producţie" ********** †††††††††††† ; dealtfel, el însuşi notează în acest pasaj caracterul schematic al tabloului astfel conturat, menit înainte de toate să ilustreze „dependenţa dezvoltării relaţiilor de producţie faţă

**********I. Stalin, Despre *materialismul dialectic şi materialismul istoric,* în *Problemele leninismului,* Bucureşti, Editura pentru literatură politică, 1955, ed. a III-a, p. 570 (sublinierile aparţin autorului).

†††††††††††† *Ibidem,* p 574.

• Se ştie că, de fapt, marxiştii sovietici au respins în mod oficial, încă din 1931, însăşi noţiunea unui mod de producţie ,,asiatic" ca formă specifică de relaţii sociale.

' Vezi în această privinţă Roger Garaudy, *Karl Marx,* Seghers, 1964, p. 92 şl urm.

• F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului,* în K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 21, Bucureşti, Editura politică, 1965, şi conferinţa lui V. I. Lenin Despre stat. Ar fi însă greşit să se conchidă că Engels sau Lenin au respins noţiunea de mod de producţie asiatic, tn ceea ce-l priveşte pe Lenin, vezi studiul lui Eugen Varga Cu *privire la modul de producţie* asiatic (reprodus în revista „Re- cherches internationales ă la lumiăre du marxisme" nr. 57—58, Primele societăţi scindate în clase, p. 98—117).

• K. Marx şl F. Engels, *Ideologia germană,* in *Opere.* voi. 3, Bucureşti, Editura politică, ed. a Il-a, 1962, p. 29.

[If] *Scrisoarea lui Engels către Conrad Schmidt. 5 august 1890,* în K. Marx şi F_w Engels, *Opere alese în două volume,* voi. 2, Bucureşti, Editura politică, 1967, ed. a IlI-a, p. 456.

[11] Vezi K. Marx, *Mizeria filozofiei,* în K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 3, Bucureşti, Editura politică, ed. a Il-a, 1963.

" K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 19, p. 121, *Scrisoare către redacţia revistei „Otecestvennîie zapiskf,* scrisă în limba franceză în noiembrie 1877 şi cunoscută sub numele de *Scrisoare către Mihailovski.* Această scrisoare a jucat un mare rol în controversele dintre marxiştii şl narodnicii ruşi.

de dezvoltarea forţelor de producţie" •. Deci, dacă schema celor „cinci stadii" lasă de o parte faimosul „mod de producţie asiatic", nu este oare fiindcă, într-adevăr, acest tip de societate trebuie considerat ca un tip accesoriu şi marginal faţă de axul principal al *dezvoltării* istoriei ? • Atunci problema n-ar mai fi aceea a unei simple omisiuni, susceptibilă de a fi denunţată imediat ca o eroare „grosolană", ci aceea de a şti dacă acest fel de a delimita fundamentalul de nefundamental este legitim. Eroarea, dacă este eroare, ar fi mai puţin localizabilă şi, in fond, mult mai gravă... Dar, la rîndu-ne, să nu hotărîm prea repede. Mai ales că lucrarea lui Stalin nu este nici pe departe singura în cauză : schema celor „cinci stadii" propusă de el nu face decît să încoroneze o întreagă tradiţie în literatura marxistă, o tradiţie ale cărei origini le-am putea regăsi chiar în *Ideologia germană*[7] şi care, mai aproape de noi, a fost ilustrată de Engels, ca şi de Lenin [8].

O *„directivă de studiu"*

Aceste observaţii, cu totul provizorii, nu au alt scop decît de a sublinia cerinţele unei critici serioase, care cercetează lucrurile în profunzime şi care ştie să evite lipsa de prudenţă, îndrăzneala pripită ce se manifestă uneori cînd este vorba de a corecta defecte a căror existenţă şi gravitate sînt recunoscute azi de toată lumea. Să mai reţinem şi că ar fl prea comod să se vadă în dogmatismul stalinist singura explicaţie a necesităţii în care ne aflăm azi de „a reevalua" materialismul istoric : există erori care vin mai de departe (sînt deseori evocate cele ale lui Plehanov) ; apoi există mai ales şi oarecum în primul rînd caracterul *neîncheiat* al marxismului însuşi. Trebuie să recunoaştem hotărît acest caracter neîncheiat şi necesitatea, nu legată de circumstanţe, ci permanentă, a unei adînciri şi a unei dezvoltări creatoare a materialismului istoric.

Mă voi explica îndată şi mai întîi pentru a preveni o neînţelegere : într-un sens, moştenirea teoretică a lui Marx şi Engels formează într-adevăr un *tot*

desăvîrşit, un ansamblu organic de concepte fundamentale, la care ar fi zadarnic să avem pretenţia de a adăuga ici sau colo vreo piesă nouă. Ar însemna ca „dezvoltarea creatoare" să fie concepută într-un fel primejdios de mecanic ! Să ne gîndim la Lenin şi la opera sa : pentru el, a dezvolta marxismul Înseamnă a respinge orice „fidelitate literală" faţă de gîndirea lui Marx, dar înseamnă în acelaşi timp a reveni mereu la gîndirea lui Marx, la acea teorie „turnată într-un singur bloc de oţel", din care s-au făurit solidar şi, într-un sens, definitiv instrumentele necesare unui studiu ştiinţific şi istoriei omeneşti.

Rămîne încă un lucru, care la prima vedere ar părea banal : Marx şi Engels n-au avut timpul să facă totul ! Mai precis, n-au avut timpul să desţelenească complet imensul cîmp al cercetărilor pe care cu atîta trudă l-au *deschis...* La drept vorbind, nici nu putea fi altfel. Din momentul cînd au abandonat speculaţia pentru a face ştiinţă, Marx şi Engels au renunţat definitiv să închidă mersul istoriei în vreo „formulă a progresului" în felul celei a lui Proudhon : ei au descoperit vastul orizont al unui domeniu pe care *ni-l dau să-l lucrăm.* începînd cu *Ideologia germană,* adică odată cu prima formulare consecventă a principiilor materialismului istoric, Marx şi Engels sînt foarte clari în această privinţă : dacă definesc în linii mari principalele „stadii ale dezvoltării" diviziunii muncii şi „formele de proprietate" succesive care le corespund, această schemă este pentru ei bilanţul provizoriu al unei investigaţii neterminate şi un instrument capabil să uşureze continuarea acesteia. începutul lucrării ne dă în această privinţă un avertisment limpede: rezultatele cele mai generale care se pot degaja prin abstracţie din studiul dezvoltării istorice nu au valoare „în sine", în afara studiului însuşi, şi nu pot în nici un fel să ne ofere o „reţetă" pentru „a ajusta epocile istorice" '.

Mai tîrziu, cînd marxismul începe să se răspîndească, lenevia spiritului şi lipsa de efort i-au obligat pe Marx şi Engels să reînnoiască în mod energic acest avertisment : sînt cunoscute, de pildă, protestele lui Engels împotriva „marxiştilor" care folosesc concepţia marxistă a istoriei pentru „a

eticheta" materialele istorice „fără vreun studiu mai amănunţit". „Concepţia noastră asupra istoriei însă e înainte de toate un îndreptar pentru studiu, şi nu o pîrghie pentru construcţii de tip hegelian" [10]. Astfel mania speculativă, de care marxismul se despărţise chiar de la început, trecea de acum înainte în interiorul marxismului însuşi. Discipolii lui Marx tratau materialismul istoric aşa cum îl tratase Proudhon pe Ricardo : ei restrîn- geau ştiinţa „la proporţiile reduse ale unei formule ştiinţifice", pe care aveau apoi pretenţia să o aplice cu forţa realităţii „torturînd" faptele **.

Aici, unii adversari mărginiţi se situau, cum se întîmplă adesea, alături de discipolii superficiali : este uşor să găseşti motive de indignare împotriva teoriei lui Marx cînd iei un enunţ iniţial drept concluzie ! Este cazul narodnicului rus Mihailovski : el denunţă fără încetare hegelianismul lui Marx ; dar aceasta tocmai pentru că vrea să vadă în concepţia marxistă a istoriei o „construcţie hegeliană", o explicaţie desăvîrşită a totalităţii procesului istoric, şi nu „un îndreptar pentru studiu". De aici şi serioasele greşeli de interpretare, de exemplu cu privire la partea din *Capitalul* consacrată studierii procesului de constituire a modului de producţie capitalist („acumularea primitivă") ; de data aceasta Marx este acela care protestează, într-o scrisoare prea puţin cunoscută, dar care prezintă un interes considerabil [a]. Cer scuze că citez din nou : „El trebuie neapărat — scrie Marx — să transforme schiţa mea istorică cu privire la apariţia capitalismului în Europa occidentală, într-o teorie istorico-filozofică referitoare la calea generală, pe care trebuie s-o urmeze în mod fatal toate popoarele, indiferent de condiţiile istorice în care s-ar afla ele... Eu însă îi cer iertare. Aceasta ar însemna pentru mine, în acelaşi timp o prea mare cinste, şi o prea mare insultă" Prea mare cinste, fiindcă, o spunem încă o dată, cercetarea ştiinţifică a materiei istorice este departe de a fi terminată. Prea mare insultă, pentru că o teorie — „cheie universală", cum spune tot Marx, ar fi complet neputincioasă pentru a explica diversitatea evoluţiilor istorice concrete: ştiinţa, pentru a fi ştiinţă, trebuie să renunţe „de a începe cu sfîrşitul". Dacă Marx a

putut să întemeieze metoda ştiinţifică în istorie este tocmai fiindcă a ştiut să înlăture de la bun început raţionamentele „istorice-filozofice" asupra „societăţii în general" şi asupra „progresului în general" şi şi-a propus să facă numai „o analiză *ştiinţifică a unei singure* societăţi şi *a unui singur* progres..." [4].

Engels şi, după el, Lenin au subliniat puternic acest caracter neîncheiat al ştiinţei istorice. Mai întîi, ca un fapt dat.

„întreaga istorie trebuie studiată din nou, condiţiile de existenţă ale diferitelor formaţiuni sociale trebuie cercetate în amănunt... în această direcţie s-a făcut puţin pînă acum, pentru că puţini oameni s-au apucat serios de acest lucru. Aici avem nevoie de un ajutor masiv, domeniul este nesfîrşit de vast..." [5].

Şi Engels nu ezită să declare (sîntem în 1890) că „istoria economică" este încă „în faşă" : aportul ei ştiinţific, preciza el în *Anti-Diihring,* se limitează pînă acum „aproape exclusiv" la geneza şi la dezvoltarea capitalismului. în ceea ce priveşte rezultatele ştiinţifice la care s-a ajuns pentru perioadele anterioare „erei burgheze", Engels sublinia caracterul lor incomplet şi fragmentar, în ciuda aportului enorm al lui Marx[16]. Este adevărat că aici sarcina este, în anumite privinţe, mai anevoioasă, şi aceasta nu nu- ‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ §§§§§§§§§§§§§ mai din cauza dificultăţilor proprii cunoaşterii unui trecut îndepărtat, dar şi pentru că relaţiile sociale precapitaliste, cum au subliniat de nenumărate ori Marx şi Engels, sînt mai complexe şi mai „încîlcite" (Engels) decît cele din societatea burgheză.

---

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡[11] **Marx-Engels, *Ausgewăhlte Brlefe,* Berlin, 1953, p. 367.**

“ V. I. Lenin, Ce *sînt „prietenii poporului" şl cum luptă ei împotriva social-democraţilor,* în Opere complete, voi. 1, Bucureşti, Editura politică, 1963, ed. a Tl-a, p. 141.

§§§§§§§§§§§§§ ***Scrisoarea* lui Engels *către Conrad* Schmidt. 5 *august 1890,* în K. Marx şl F. Engels, Opere alese în două *volume,* voi. 2, Bucureşti, Editura politică, 1967, ed. a III-a, p. 458.**

» F. Engels, *Anti-Diihring,* în K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 20, Bucureşti, Editura politică, 1964, p. 146.

Vom reveni asupra ultimului punct. Dar, în mod mai general, Engels impută această „întîrziere" a ştiinţei în acest domeniu naturii însăşi a obiectului cunoaşterii istorice. „In istoria societăţii însă — scrie el —, de îndată ce depăşim stările primitive ale omenirii, aşa-numita epocă de piatră, repetarea situaţiilor este, dimpotrivă, o excepţie, nu o regulă ; iar acolo unde asemenea repetări au loc, ele nu se produc niciodată exact în aceleaşi împrejurări" [7].

Dacă se parvine, continuă Engels (precizînd că aceasta este *excepţia),* „să se cunoască legătura internă a formelor sociale şi politice de existenţă dintr-o anumită epocă", nu este vorba deocamdată decît de o cunoaştere parţială şi limitată, căci ne mărginim „la înţelegerea conexiunii interne şi a urmărilor anumitor forme sociale şi de stat, existente numai într-o perioadă dată şi numai la anumite popoare". Din toate acestea, Engels nu trage concluzia, să notăm bine, că istoria nu poate constitui obiectul unei ştiinţe : el conchide numai că istoria nu este un lucru uşor. El respinge însă ideea *metafizică* a unei ştiinţe desăvîrşite, care, la drept vorbind, este iluzorie în orice domeniu şi *a fortiori* în istorie.

Să reţinem, de asemenea, următoarele, care coroborează perfect punctul de vedere al lui Marx în scrisoarea citată mai sus : departe de a înlătura ca teoretic neglijabile circumstanţele de timp şi de loc care dau fiecărui fapt istoric înfăţişarea lui particulară şi unicitatea lui, Engels afirmă caracterul ireductibil al acestei unicităţi. Mai mult încă, el o concepe ferm ca modul de existenţă propriu obiectului cunoaşterii istorice în general : istoria societăţii omeneşti este

>' Ibidem.

un proces in sinul căruia acelaşi fenomen nu se poate repeta fără o modificare a substratului ce participă la insuşi acest proces. Repetarea este deci tn mod necesar o nerepetare: „regularitatea" *implică* particularitateaEvoluţia fiecărei societăţi este întotdeauna specificată de specificitatea „condiţiilor" în care se produce ; aceste condiţii nu sînt niciodată

aceleaşi de la un popor la altul, de la o epocă la alta : dacă există în istorie o „regulă" care nu suferă excepţii, atunci aceasta este 1 Astfel încît „conexiunile interne", analizabile din punct de vedere istoric, sînt întotdeauna particulare : această particularitate nu contrazice de fel necesitatea lor, dar nici nu-i este străină din moment ce este implicată în ea ca o condiţie a manifestării sale, determinînd, într-un mod de fiecare dată inedit, forma în care se realizează.

De aici şi caracterul „supraistoric" al oricărei teorii *passe-partout,* al oricărei teorii urmărind reducerea ansamblului evoluţiei istorice la o „formulă" pe care n-am mai avea apoi decît s-o aplicăm direct fiecărei evoluţii particulare : a gîndi „în general" necesitatea istorică în universalitatea ei abstractă, în afara oricărui „mediu istoric", nu este legitim decît cu titlu provizoriu, deoarece, astfel definită, necesitatea va lăsa întotdeauna în afara ei o imensă rezervă de necesitate ! „Sufletul" marxismului, repeta Lenin, este „analiza concretă a unei situaţii concrete" : esenţialul în materialismul istoric, spunea Engels, riscă să scape cui se mulţumeşte cu vreo enunţare, oricît de perfectă ar fi ea, a principiilor fundamentale ; şi îşi trimitea „discipolii" la *Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte* [19].

“ Lenin : „Existenţa unei legităţi generale a dezvoltării in întreaga istorie mondială nu numai că nu exclude, dar, dimpotrivă, presupune unele faze ale dezvoltării care reprezintă o particularitate fie a formei, fie a ordinii în care are loc această dezvoltare" (Despre revoluţia *noastră,* în Opere complete, voi. 45, Bucureşti, Editura politică, 1967, ed. a Il-a, p. 401).

***» Scrisoarea lui Engels către Joseph* Bloch. 21 (—22) septembrie *1890,* în K. Marx şi F. Engels, Opere alese in *două* volume, voi. 2, Bucureşti, Editura politică, 1967, ed. a III-a, p. 461.**

Aceasta nu înseamnă că nu trebuie *să deosebim* universalul de particular. Dar această deosebire riscă, dacă nu băgăm de seamă, să se petrifice pînă la absurd : ea trebuie concepută ca momentul unei legături esenţiale, deoarece particularul găseşte în universal fundamentul existenţei sale ca particular. „Particularităţile" — condiţiile, circumstanţele, „mediul istoric" — nu pot fi deci reduse la „logica

universală" a dezvoltării sociale, nici să fie deduse din aceasta ; dar nu pot nici să fie *separate* de ea, nici să-i fie opuse, nici măcar să-i fie adăugate ca un complement, ca un accesoriu empiric : ştiinţa trebuie să se lepede aici de acel „bun-simţ“ vulgar pe care Marx îl caracteriza prin incapacitatea de a sesiza în acelaşi obiect unitatea *împreună* cu deosebirea [20].

Dogmatismul stalinist

Şi acum putem reveni la lucrarea lui Stalin : defectele care-i compromit valoarea teoretică apar limpede chiar şi din cele de mai sus. Să punem, totuşi, din nou întrebarea : este oare de ajuns să se sublinieze *schematismul* expunerii sale, faptul că se mulţumeşte să enumere, izolîndu-le de orice analiză concretă, „trăsăturile fundamentale" ale materialismului istoric ? Dar ar fi uşor să citäm din clasicii marxismului texte fără îndoială tot atît de schematice : nu numai opere „populare" cu scop pedagogic (ca, de pildă, conferinţa lui Lenin Despre stat), dar şi importante texte teoretice, începînd cu celebra prefaţă la *Contribuţii la critica economiei politice.* Expunerea lui Stalin se sprijină tocmai pe acest text, îl citează şi îl comentează, îi reproduce ideile principale: se constată cumva că nu-i este fidel ? I s-ar putea oare reproşa lui Stalin unele „prescurtări" simplificatoare ? Ele există, desigur. Astfel cînd Marx scrie: „Nu conştiinţa oamenilor le determină exis-

***• K. Marx, *Critica moralizatoare şi morala critică,* în K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 4, Bucureşti, Editura politica, 1M3, ed. a Il-a, p. 341.** tenţa, ci, dimpotrivă, existenţa lor socială le determină conştiinţa", Stalin „traduce" pe scurt acest principiu într-un limbaj mai direct şi mai puţin abstract : „Fiecare fel de viaţă are felul său de gîndire". Dar însuşi Lenin nu ezita uneori să folosească formule absolut analoge [21].

Deosebirea ar fi, mai degrabă, că la Marx, Engels sau Lenin astfel de „prescurtări" nu eludau de fel analiza şi nu aveau niciodată pretenţia s-o curme :

Marx şi Engels, cum am văzut, erau conştienţi de neînţelegerile la care putea duce un schematism în parte inev'tabil, mai ales în epoca în care trebuiau puse temeliile materialismului istoric. Iar mai tîrziu Engels imputa, în parte, cu admirabilă conştiinciozitate erorile „discipolilor" insistenţei uneori unilaterale cu care Marx însuşi, în focul polemicii, subliniase „principiile fundamentale" [22].

Nu prea se observă că Stalin ar fi avut scrupule de acest gen ! Dimpotrivă, în enumerarea sa apodictică a „principiilor fundamentale", nimic nu sugerează că, în afară de esenţialul indicat, ar putea exista încă ceva ce ar putea fi esenţial. Dacă citează îndelung pasajele mai importante din prefaţa la *Contribuţii...,* el omite totuşi să citeze o frază capitală, tocmai aceea unde Marx defineşte valoarea şi rolul principiilor pe care le va enunţa : „Rezultatul general la care am ajuns şi care, o dată obţinut, a slujit de fir călăuzitor în studiile mele ulterioare poate fi formulat pe scurt în felul următor...". Departe de mine ideea că prezint

[et] **Lenin scrie de exemplu : „Mersul ideilor depinde de mersul lucrurilor'* *(Ce sînt „prietenii poporului** şi cum luptă ei împotriva social-democraţilor,* în *Opere complete,* voi. 1, Bucureşti, Editura politică, 1963, ed. a Il-a, p. 136).**

[is] ***Scrisoarea lui Engels către Joseph Bloch. 21(—22) septembrie 1890,* în K. Marx şi F. Engels, Opere *alese în două volume,* voi. 2, Bucureşti, Editura politică, 1967, ed. a III-a, p. 461. Asupra abstracţiilor unilaterale la care pot duce „în mod firesc** necesităţile polemicii, vezi şi Lenin, *Conţinutul economic al narodnicismului şi critica lui în cartea* d-lui *Struve,* în Opere complete, voi. 1, Bucureşti, Editura politică, 1963, ed. a Ii-a, p. 503.**

această omisiune drept un corpus *delicti!* Ea este însă semnificativă : ne ajută să înţelegem la ce discretă deviere a putut dogmatismul, sub înfăţişarea unei fidelităţi literale, să supună un text lapidar care voia să degajeze nu numai cunoştinţe ferm stabilite, ci şi un „fir conducător" pentru dobîndirea unor noi cunoştinţe ; nu numai rezultatul unei cercetări, ci „o directivă de studiu" ; nu numai o sinteză, ci instrumentul — şi necesitatea — unor

analize. în versiunea lui stalinistă, materialismul istoric tinde, dimpotrivă, să se înfăţişeze ca un sistem „încheiat", ca o „sinteză" definitivă şi care persistă totuşi să se împodobească cu epitetul de *ştiinţific.* Curioasă ştiinţă într-adevăr : ştiinţa principiilor, a „legilor fundamentale", un fel de „ştiinţă a ştiinţelor" care nu prea mai are multe de învăţat de la ştiinţe şi nu aşteaptă de la ele decît o ilustrare potrivită a adevărurilor pe care le deţine deja, ştiinţă care şi-a completat suma cunoştinţelor sale şi nu mai are alte ambiţii ! Abia dacă-i mai rămîn de rezolvat unele probleme de formulare [2S].

Pornind de aici, tot felul de confuzii sînt posibile şi chiar dintre cele mai grave : acest lucru îl ilustrează cît se poate de pregnant faimoasa „teorie a celor cinci stadii". Zic *teorie* cu toate că ea se prezintă sub o formă descriptivă, ca un simplu „tablou" *(„Istoria cunoaşte* cinci tipuri fundamentale..."). Dar unul dintre aspectele cele mai echivoce ale textului lui Stalin constă tocmai în aceea că ne incită la confundarea observaţiei empirice a realului cu apropierea lui şti- ********** inţifică†††††††††††††† : ce nevoie mai este să le distingem

---

**********" Cînd în 1952 a fost consacrată formularea stalinistă a „legii economice fundamentale a capitalismului contemporan[1'] şi cea a „legii economice fundamentale a socialismului" (I. Stalin, Problemele economice ale socialismului în *U.R.S.S.,* Bucureşti, Editura pentru literatură politică, 1953, p. 37), s-a discutat mult cu privire la „formulările" care trebuiau adoptate pentru „legile fundamentale" proprii feudalismului, sclavagismului etc. Pentru a ne face o idee despre caracterul formal al acestor discuţii, se poate vedea articolul Iul Guenlher şi Schrott, Problămes thăoriques de la sociătă cs- *clavagiste* (1956), reprodus în revista „Recherches lnternatio- nales" nr. 2, „L'antiquitâ esclavagiste".

††††††††††††††[M] ,.Pentru ce unei anumite orînduiri sociale îi urmează tocmai orînduirea socială nouă, iar nu o alta ? De ce comunei primitive îi urmează orînduirea sclavagistă ? Orînduiri! feudale cea burgheză şl nu vreo altă orînduire ?" Aceasta este într-adevăr problema pe care Stalin şi-o pune încă de la începutul expunerii sale asupra „trăsăturilor fundamentale" ale materialismului istoric şi pe care pretinde s-o rezolve (op. cit) : aparenta „modestie descriptivă[1'] a schemei

una de cealaltă cînd ne-am instalat în sinul ştiinţei absolute ? Astfel descrierea se transformă fără să se observe într-o propoziţie apodictică şi, invers, „legea[11] este enunţată descriptiv printr-o „formulare" senin abstractă, dar care nu pare a fi altceva decît constatarea directă a fenomenelor observate.

La Marx, deosebirea analitică a unei serii de „epoci progresive" (prefaţa la *Contribuţii...)* apare întotdeauna ca rezultatul unei investigaţii istorice, în mod necesar incompletă : de aceea ea constituie o schemă provizorie şi mereu reversibilă‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡. Teoretic, ea permite însă lui Marx să pună în evidenţă unitatea contradictorie dintre relaţiile de producţie şi forţele de producţie şi să ilustreze forma generală a mişcării în care se dezvoltă şi se rezolvă această contradicţie : este ceea ce se numeşte „legea concordanţei necesare" dintre relaţiile de producţie şi forţele de producţie. Dar această lege poate ea să confere, în schimb, schemei care ne-a permis să o descoperim valoarea unei legi unice de succesiune a formelor sociale ? Ar fi să presupunem că „forma mişcării" contradicţiei include în necesitatea ce-i este proprie toate determinările particulare ale proceselor în care se manifestă, făcînd astfel de prisos analiza *istorică* a „conexiunilor interne" dintre diferitele forme sociale : ar fi deci, o spunem încă o dată, să interpretăm descoperirile lui Marx ca şi cînd ne-ar scuti să mai studiem istoria în loc să ne introducă în acest studiu.

Să examinăm problema sub un alt unghi. Succesiunea cronologică a unei serii de „epoci progresive" implică, fără îndoială, pentru Marx o ordine *necesară :* în ce sens necesară ? Cîtuşi de puţin în sensul unei concepţii *teleologice* a devenirii istorice, ci doar in sensul că înlocuirea unei forme sociale date prin- tr-o formă de relaţii sociale „noi şi superioare" (vezi prefaţa) sancţionează şi face posibil un progres al forţelor de producţie. Astfel definită, necesitatea care se manifestă în procesul acestei

---

celor cinci stadii se leagă foarte semnificativ de această pretenţie.

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡**[t5] Cf. Eric Hobsbawm, op. cit., p. 19.**

înlocuiri nu determină însă de fel natura specifică a rezultatului său : *succesiunea* nu permite să se definească un raport de *filiaţie* între modurile de producţie corespunzătoare fiecărei etape. De exemplu, dacă feudalismul european s-a născut pe ruinele Imperiului roman şi deci orîn- duirea feudală poate fi considerată, din punctul de vedere fundamental al dezvoltării forţelor de producţie, un progres faţă de sclavagismul antic, Marx şi Engels nu au afirmat nicăieri că orînduirea sclavagistă trebuie în mod necesar, prin simpla logică a dezvoltării sale interne, să genereze societatea feudală, ca şi cînd aceasta ar fi fost dinainte înscrisă în structura formaţiunii care a precedat-o ". Lucrurile stau la fel cu studierea genezei capitalismului în Europa occidentală, astfel cum a făcut-o Marx în *Capitalul* şi în manuscrisul său consacrat *Formelor premergătoare :* departe de a apărea ca rezultatul „fatal" al dinamicii interne proprii modului de producţie feudal, această geneză face obiectul unei serii de analize *istorice,* avînd drept scop să definească ansamblul condiţiilor ce i-au format punctul de plecare şi să prindă *retrospectiv,* în sînul formelor precapitaliste (sau mai degrabă în *interstiţiile* lor), procesele variate care au creat aceste condiţii.

Voi reveni asupra acestei probleme. Dar mi separe că o concluzie este de pe acum limpede : o critică riguroasă a operei lui Stalin trebuie să denunţe clar inferenţa *implicită* datorită căreia „legea concordanţei necesare" se înfăţişează ca „o lege de succesiune necesară", ca un fel de maşinărie impecabilă care ar comanda desfăşurarea întregii istorii, prede- terminînd înlănţuirea şi natura fiecăreia dintre etapele sale. O concepţie atît de mecanicistă a necesităţii istorice duce în mod firesc la o interpretare

[M] **Cf. Erlc Hobsbawm, op. cit., p. 28.** a istoriei ca şi cînd aceasta ar fi dinainte orientată către realizarea scopului său. Aşa se face că se ajunge la o situaţie uimitoare : menţinut cu hotărîre în rigoarea principiilor sale, materialismul istoric devine în fapt o dogmă atît de puţin materialistă şi atît de „supraistorică", încît reînnoieşte sub o formă „marxistă" iluziile finaliste proprii vechilor filozofii ale

istoriei !

Dogmatism şi antidogmatism

Am înţelege însă greşit dogmatismul stalinist şi felul în care trebuie corectat dacă am neglija să notăm un alt paradox : acest dogmatism nu s-a afirmat el însuşi niciodată ca atare ! Este drept că, în general, acest gen de defecte este rareori mărturisit... Dar nu este vorba numai de asta : *în cuvinte,* Stalin nu a încetat niciodată să lupte împotriva dogmatismului şi să repete că marxismul nu este o dogmă, că adevărul este întotdeauna concret, că o situaţie concretă trebuie analizată în mod concret etc. Dogmatismul constă aici tocmai în a reduce la dimensiunile unei simple fraze tot ceea ce separă marxismul de dogmatism, în a recunoaşte într-un mod pur formal şi declarativ marele principiu al dialecticii materialiste, care spune că adevărul este întotdeauna concret ; deci nu în a-l ignora, ci mai degrabă în a-l *deprecia.*

în domeniul materialismului istoric, acest antidogmatism formal se reflectă destul de bine în insistenţa lui Stalin asupra rolului mediului istoric concret : nu declară el oare că „totul depinde de condiţii, de loc şi de timp" ?[27] Nu subliniază el necesitatea de a examina orice fenomen în legătura lui „indisolubilă" cu „fenomenele înconjurătoare" ?[28] Acest principiu constituie, după el, tocmai una dintre „trăsăturile fundamentale" (prima !) care definesc „metoda dialec-

[87] **I. Stalin, Despre *materialismul dialectic şi materialismul istoric,* în *Problemele leninismului.* Bucureşti, E.S.P.L.P.» 1955, ed. a p. 557.**

[••] ***Ibidem,* p 553.** tică marxistă" în opoziţie cu metafizica... Hotărît lucru, toate acestea sînt inatacabile.

Este însă într-adevăr de ajuns pentru a te apăra împotriva dogmatismului să înmulţeşti referinţele la specificitatea „condiţiilor ?“ Sau este, în cele din urmă, un fel de a consolida dogma, de a întreţine eroarea dogmatică, oferindu-i complementul comod al empirismului ? în această privinţă este foarte semnificativă practica istoricilor marxişti care, cu

vreo zece-doisprezece ani în urmă, îşi potriveau atît de regretabil pasul după enunţurile staliniste. Şi ei insistau bucuros asupra „particularităţilor", însă în aşa fel încît acestea, departe de a repune în discuţie universalitatea abstractă a schemelor dogmatice, apăreau în fapt ca o *adăugire* la aceste scheme : rolul lor era, în definitiv, să umple lacuna dintre schemă şi istoria reală, să facă mai plauzibilă aplicarea schemei la realitatea istorică, să mascheze, justificînd-o în acelaşi timp, tirania pe care o impunea acestei realităţi.

Nu voi lua aici decît un singur exemplu : în virtutea schemei celor „cinci stadii", *trebuia* ca societăţile antice din Orientul Apropiat şi din Extremul Orient să fie cuprinse în „prima societate împărţită în clase", trebuia deci ca ele să fie definite ca formaţii sclavagiste. Însă era greu să nu se vadă că sclavagismul, dacă a existat efectiv în Orient (sub o formă foarte diferită de acela greco-roman clasic), nu a avut niciodată acolo un rol dominant. Dar oare nu ne învaţă dialectica să căutăm „germenii noului", să ne îndreptăm atenţia spre ceea ce se dezvoltă?[2'] Pe baza acestui principiu s-a considerat că ar fi îndreptăţit să se definească drept formaţiuni sclavagiste societăţi în care sclavia nu a ocupat decît un loc marginal ! Pentru ca după aceea să nu mai rămînă decît să se invoce „particularităţile" : proprietatea regală şi coexistenţa ei cu posesiunea în comun asupra pămîn- §§§§§§§§§§§§§§§ tului, formele de exploatare

---

§§§§§§§§§§§§§§§ **I. Stalin, op. cit. Vezi şi în *Anarhism sau socialism* (1907) expunerea lui Stalin asupra ,.metodei dialectice*' (cu privire la folosirea acestui text în sprijinul teoriei „sclavagismului în stadiul său iniţial*[4], vezi articolul lui G. A. Melekeşvili, în „La Pensie" nr. 132, aprilie 1967, p. 33).**

" Vezi, de pildă, raportul lui A. L. Sldorov la Congresul internaţional de ştiinţe istorice din Florenţa *(Relazioni,* voi. VI, Florenţa, 1955, p. 409—410). Pentru o critică marxistă a acestui punct de vedere, cf. E. C. Weiskopf, Die Produktions- *verhdltnisse im Alten Orient und in* der Griechlsch-RtSmi- *schen Antike,* Berlin 1957, p. 450 şl urm.

•• Cf. Guenther şl Schrott, op. cit., p. 23.

" K. Marx, *Mizeria filozofiei,* în K. Marx şi F. Engels, *Opere,* voi. 4, Bucureşti, Editura politică, 1963, ed. a II-a, p. 127.

specifice comunităţilor agrare, formele de stat despotice care le corespund, pe scurt tot ceea ce constituie baza economică reală a acestor societăţi era considerat ca o simplă supravieţuire a comunităţii primitive, ca un *obstacol* pentru dezvoltarea socială, a cărui persistenţă era imputată unor „condiţii" istorice sau geografice particulare, lăsate de fapt, dacă nu de drept, în afara analizei teoretice propriu-zise [30].

Aici intră în joc, pentru a sprijini însăşi dogma, antidogmatismul stalinist : a contesta argumentarea rezumată mai sus însemna să rişti trăsnetul ! însemna în special să te expui acuzaţiei de interpretare *metafizică* a legilor dezvoltării sociale, fără a ţine seamă de „accidentele" care-i pot contracara efectele[31]. Legea, după cum se sublinia, nu defineşte decît *tendinţa* dezvoltării, „conţinutul ei fundamental", care se realizează sub diferite forme potrivit „condiţiilor înconjurătoare" : să nu se neglijeze diversitatea formelor şi specificitatea condiţiilor! Bineînţeles că acest avertisment era grabnic completat cu un altul în sens contrar : particularităţile secundare să nu ne facă să uităm „conţinutul fundamental", copacul să nu ne ascundă pădurea ! Apoi, revenind printr-un fel de mişcare de pendul la primul refren, „ar fi însă greşit — se spunea — să înţelegem acest conţinut în mod unilateral, izolîndu-l de împrejurările istorice concrete" etc.

Cele de mai sus, din nefericire, nu sînt aproape de loc o caricatură : ar fi uşor să cităm exemple cu privire la această savantă basculare, care pare să

[M] Am împrumutat această formulă de la Louls Althusser (cf. *Pour Marx,* Maspero, 1967, p. 224).

[M] *Scrisoarea lui Engels către Starkenburg. 25 ianuarie 1894 :* „în noţiunea de relaţii economice mai sînt incluse şi baza *geografică* pe care acestea se desfăşoară, apoi rămăşiţele efectiv transmise ale treptelor de dezvoltare economică anterioară, care s-au păstrat adeseori numai prin tradiţie sau vis *inertiae,* precum şl, fireşte, mediul exterior care înconjură această formă socială'[1] (K. Marx şi F. Engels, *Opere alese în două volume,* voi. 2, Bucureşti, Editura politică, 1967, ed. a IH-a, p. 475).

•• I. Stalin, Despre *materialismul dialectic* şi *materialismul* Istoric, în *Problemele leninismului,* Bucureşti, E.S.P.L.P. 1955, ed. a IH-a, p. 565.

reducă toate problemele la aceea a unei *formulări ce* ar asigura o dozare echilibrată între universalitatea abstractă a unei scheme preconcepute şi „particularităţile" sesizate în mod cu totul empiric. Formularea vrea să fie definitivă, dar dozarea pe care caută s-o stabilească se dovedeşte a fi inevitabil precară : de aici mersul nehotărît, de aici incoerenţele care se percep dincolo de atîtea declaraţii peremptorii şi care apar ca un semn al neputinţei teoretice a acestora.

Pentru a caracteriza această neputinţă, mă voi folosi din nou de ceea ce scrie Marx în legătură cu Proudhon : Marx se referea la metafizicienii care, abstractizînd, „îşi închipuie că fac analiză şi, pe măsură ce se îndepărtează tot mai mult de lucruri, îşi închipuie că se apropie într-atît de ele, încît le pătrund" ; aceşti curajoşi gînditori, adăuga el, au perfectă dreptate din punctul lor de vedere „cînd spun că lucrurile din lumea aceasta sînt broderii pe canavaua categoriilor logice" [32]. In acelaşi fel, dogmatismul stalinian crede a defini *esenţa* procesului istoric, în chiar momentul cînd, în realitate, el impune istoriei o normă „supraistorică". Această „canava" o dată desenată, rămîne să se brodeze pe ea : să se brodeze oricît se va voi ! Din moment ce „esenţialul" a fost exilat departe de „accidental", într-un loc unde „condiţiile", „particularităţile" şi „împrejurările" nu-l mai pot ajunge, Stalin este în largul său cînd declară că „totul depinde de condiţii". *Totul ?* Este prea mult şi în acelaşi timp prea puţin, de vreme ce acest tot este însăşi istoria în ansamblul ei, lăsată astfel pe seama empirismului, însă istoria în ansamblul ei *minus* esenţa procesului istoric, definită o dată pentru totdeauna de dogmă. De aici acele şovăieli (sau acel dibaci joc dublu) între două perspective despărţite : considerate practic ca hotărîtoare, „condiţiile" sînt în cele din urmă socotite a fi teoretic indiferente. Raportul de complementaritate ce se stabileşte între aceste două puncte de vedere asigură ansamblului sistemului caracterul său formal inatacabil, dar relevă totodată cusurul său major.

Voi rezuma acest punct spunînd că eroarea lui Stalin se defineşte printr-un demers dublu şi contradictoriu : ea transportă universalul în particular,

dar pentru a expulza de îndată particularul în *afara* universalului : neputincioasă de a sesiza în particular ..însuşi universalul care-l face astfel pe acest particular" [33], ea confundă atunci cînd ar trebui să deosebească şi separă cînd ar trebui să unească.

O *schemă „dialectizată" ?*

Insist asupra acestor două aspecte, deoarece, după mine, dacă nu sînt prinse şi unul şi altul în dependenţa lor reciprocă, riscăm să nu depăşim *efectiv* dogmatismul. Iar aici intenţia este atît de departe de a fi suficientă, încît pun întrebarea următoare : oare nu există un anumit fel de a corecta dogmatismul care rezidă de fapt într-o perpetuare a lui, în- trucît corectarea constă, în definitiv, în a pune în lumină sub o formă mai subtilă sau mai insistentă corectivele pe care el însuşi şi le adusese ? Oare nu există riscul ca tocmai aceasta să se producă atunci cînd, după ce s-a denunţat „insuficienţa" schemei de evoluţie consacrate de Stalin, se proclamă necesitatea de a o „dialectiza" ? Rolul atribuit astfel dialecticii mi se pare cel puţin echivoc : este oare vorba de *a regîndi* concepţia noastră cu privire la devenirea istorică pentru a elimina din ea orice urmă de mecanicism ? Nu ar fi cumva cazul să ne temem că este vorba de a aduce numai o serie de amendamente „dialectice" unei scheme care rămîne fundamental mecanicistă ?

Trebuie să spunem că această a doua ipoteză se verifică uneori : „a dialectiza" schema nu prea înseamnă altceva decît a o împodobi cu cîteva referinţe generale la anumite „decalaje" între bază şi suprastructuri, la rolul tradiţiei, acea *„vis inertiae* a istoriei", la „supravieţuiri", la inegalităţi ale dezvoltării, la condiţiile naturale, la circumstanţele istorice etc. Ceea ce trebuie criticat în astfel de referiri este mai întîi că ele se înfăţişează ca soluţie a problemei, în timp ce ar trebui să indice căile unei cercetări ce *urmează să fie făcută,* atît pentru a defini statutul teoretic al tuturor acestor noţiuni, cît

şi pentru a le folosi în analiza istorică. Apoi că ele apar, într-adevăr, prea des ca o serie de amendamente care intervin, dacă se poate spune aşa, pe planul al doilea : complexitatea mişcării istorice reale pare lăsată pe seama unei serii de influente perturbatoare, concepute ca nişte factori externi şi contingenti faţă de această mişcare însăşi şi susceptibile cel mult să modifice ritmul procesului sau modalităţile efectelor lui fără să-i afecteze rezultatele şi nici conţinutul lui „fundamental". Dar, încă o dată, mi se pare că acest fel de a vedea este în contradicţie directă cu concepţiile lui Marx şi Engels : departe de a înlătura de la început aceşti „factori" particulari ca forme pur fenomenale sau ca un dat neorganic exterior necesităţii evoluţiei istorice, ei le *includeau* în conceptul acestei necesităţi[34] ; cu alte cuvinte, ei concepeau eficienţa proprie acestor factori nu ca statutar „secundară", ci mai degrabă ca *subordonată* unei totalităţi de determinări şi raporturi a căror eterogenitate relativă nu contrazice unitatea.

Sensul acestei „includeri" nu este uşor de înţeles : să încercăm să-l degajăm mai lămurit, luînd ca exemplu „condiţiile geografice". Stalin se mulţumea în această privinţă să respingă vechile teorii care vedeau în condiţiile geografice cauza principală a evoluţiei istorice şi sublinia caracterul „nedeterminant" al influenţei lor[35] : aceasta însemna că erau scoase de la Început In afara analizei teoretice propriu-zise (în afara analizei „trăsăturilor fundamentale'*) şi cu asta basta. Marx şi Engels însă nu se opresc la aceste concluzii negative : ei examinează în mod concret rolul condiţiilor geografice în evoluţia unei societăţi date şi arată că acest rol poate fi important, mai ales în fazele cele mai primitive ale dezvoltării sociale. Dar, procedînd astfel, ei nu cad nici în „geografismul" pe care un Plehanov, de pildă, nu a ştiut întotdeauna să-l evite. In ce constă această greşeală ? Nu atît în exagerarea influenţei mediului natural (problema nu este, o spunem din nou, de a obţine o dozare justă), cît în transformarea lui în „cauza ultimă[**********] a dezvoltării forţelor de producţie şi

---

[**********] **Vezi, de exemplu, acest text în *Contribuţii la dezvoltarea concepţiei moniste asupra***

prin aceasta treptat, cu ajutorul oricîtor medieri se va voi, în cauza ultimă a evoluţiei particulare a cutărei sau cutărei societăţi[36]. Mai general, eroarea constă în a stabili factorul geografic „ca atare** şi astfel în a-ţi interzice depăşirea punctului de vedere *mecanicist* al unei „acţiuni reciproce** între geografic şi istoric. Este important de observat că Marx. în ceea ce-l priveşte, nu prea recurge la noţiunea folosită de Plehanov, de „mediu geografic'* : el îi preferă pe aceea de „mediu istoric", *care-i include conţinutul şi-l depăşeşte.* Căci pentru el mediul geografic „ca atare" nu impune nimic istoriei ; nu fiindcă influenţa lui ar fi teoretic neglijabilă sau chiar „secundară" : ea este mai degrabă *in relaţie* cu însăşi mişcarea istoriei, care o integrează ca pe o componentă a sa proprie. In măsura în care influenţează istoria, condiţiile geografice nu mai pot fi definite ca un dat exterior sau anterior evoluţiei istorice : „premise naturale" ale istoriei, ele sînt modificate, transformate şi, într-un sens, produse de ea, deci apar ca nişte condiţii propriu-zis istorice.

Plehanov

Dacă vorbesc de Plehanov este pentru că, încă o dată, „stalinismul" nu este singurul în cauză aici. Dar aş voi, chiar cu preţul unui ocol în expunerea mea, să vorbesc despre el altfel decît numai „în treacăt*[1] : erorile teoretice ale celui care a fost unul dintre cei mai inteligenţi „discipoli" din generaţia sa nu ar putea oare fi semnificative ? Cu atît mai mult cu cît Plehanov — spre deosebire de Stalin, care scria în 1938 — era foarte conştient de necesitatea de a dezvolta materialismul istoric. De exemplu, în paragraful următor din *Contribuţii la istoria materialismului* [37], el scrie : „Munca a fost începută de mîinile unor meşteri incomparabili ; nouă nu ne rămîne decît să o ducem mai departe. *Şi trebuie s-o facem dacă nu vrem să transformăm în capul nostru*

---

istoriei : **„Prin urmare, această structură [„structura colectivităţii"] este determinată, în ultimă analiză, de însuşirile mediului geografic, care oferă oamenilor o posibilitate mal mare sau mai mică de dezvoltare a forţelor lor de producţie" (G. V. Plehanov, Opere *filozofice alese,* voi. I, Bucureşti, Editura politică. 1950, p. 540).**

gîn- direa genială a lui Marx în ceva «cenuşiu», «cimerian», «cadaveric»".

Gîndire lucidă şi profetică ! Dar declaraţiile de intenţii nu ajung. Intenţia chiar, conştiinţa sarcinii de îndeplinit, nu ajunge nici ea : trebuie ca sarcina să fie dusă efectiv la bun sfîrşit... Plehanov simţea profund şi proclama necesitatea analizelor istorice concrete ; simţea ce era steril în simpla repetare a „tezelor fundamentale" [M]. Cu toate acestea, nu el a scris *Dezvoltarea capitalismului în Rusia,* iar opera sa rămîne mai ales o „apărare şi ilustrare" a marxismului ; în ceea ce priveşte analizele concrete care condiţionează dezvoltarea teoriei, un fel de pozitivism latent îl îndeamnă prea adesea să se lase în seama istoricilor burghezi, să aştepte şi să înregistreze confirmările pe care lucrările lor le-ar aduce de la sine concepţiei marxiste a istoriei [M].

Dar să revenim la „geografismul" lui Plehanov şi la erorile teoretice legate de acesta. Să fiu iertat †††††††††††††† ‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ dacă reproduc aici *in extenso,* pentru a ilustra, o pagină întreagă din acest autor : ea se află în *Problemele fundamentale ale marxismului* (1908), iar contextul este comentariul asupra „legii concordanţei necesare" dintre relaţiile de producţie şi forţele de producţie astfel cum este ea enunţată de Marx în textul celebru al prefeţei la *Contribuţii...* „Avem aici sub ochii noştri — scrie Plehanov după ce citează acest text — o adevărată «algebră», o «algebră» *pur materialistă* a evoluţiei sociale". Apoi ajunge să comenteze mai cu deosebire fraza, care a făcut să curgă atîta cerneală, în care Marx caracteriza „modurile de producţie asiatic, antic, feudal şi burghez modern" ca tot atîtea „epoci progresive ale formaţiei social-economice". Şi Plehanov scrie atunci următoarele : „Dar trebuie să credem că, după ce a luat cu-

---

†††††††††††††††**" Editlons sociales, 1957, p. 183.**

***" Contribuţii la dezvoltarea concepţiei moniste asupra istoriei,* în G. V. Plehanov, Opere *filozofice alese,* voi. I, Bucureşti, Editura politică, 1958, p. 534.**

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ **G. V. Plehanov, Problemele *fundamentale ale marxismului,* Bucureşti, Editura Partidului soclal-democrat, 1947, p. 79.**

noştinţă ulterior de cartea lui Morgan asupra societăţii primitive, Marx şi-a modificat concepţia asupra raportului care exista între modul de producţie *antic* şi modul de producţie *oriental.* într-adevăr, logica dezvoltării economice a modului *feudal de* producţie a dus la revoluţia socială care a marcat triumful *capitalismului.* Dar logica dezvoltării economice, de exemplu a *Chinei* sau a *Egiptului vechi,* n-a dus de loc la apariţia modului *antic de* producţie. în primul caz este vorba de două faze de dezvoltare, dintre care una *urmează celeilalte* şi e produsă de ea, în timp ce cazul al doilea ne prezintă mai curînd două *tipuri coexistente* de dezvoltare economică. *Societatea antică* a succedat *organizaţiei gentilice* şi aceasta a precedat apariţia *orînduirii sociale orientale.* Fiecare din aceste două tipuri de organizaţie socială îşi face apariţia ca rezultat al creşterii forţelor de producţie, care a avut loc în sînul organizaţiei sociale bazate pe ginte şi care trebuia, în cele din urmă, să aducă descompunerea acestei organizaţii. Iar dacă aceste două tipuri diferă considerabil unul de altul, semnele lor distinctive principale s-au format sub *influenţa mediului geografic.* într-un caz, acesta prescria societăţii ajunse la un grad determinat de dezvoltare a forţelor de producţie cutare ansamblu de raporturi de producţie, într-un alt caz cutare alt ansamblu, bine deosebit de primul"[40].

Acest text mi se pare semnificativ în multe privinţe şi voi face cu privire la el trei categorii de observaţii :

1. Se poate nota mai întîi că Plehanov, care acordă o importanţă capitală lucrărilor lui Morgan şi cărţii lui Engels *Originea familiei,* nu părăseşte însă noţiunea de mod de producţie asiatic („oriental"), pe care-l concepe, dimpotrivă, ca o formaţiune socială „bine deosebită" de societatea sclavagistă antică§§§§§§§§§§§§§§§§. Ceea ce i se pare pus din nou în cauză de către descoperirile lui Morgan

§§§§§§§§§§§§§§§§ ***Le mode de production aslatique dans l'oeuvre de Marx***

este *locul* acestei formaţiuni în „logica" dezvoltării istorice, aşa cum o defineşte în *ochii săi* „progresiunea" indicată de Marx în prefaţa din 1859. Plehanov înclină atunci să propună ideea unei *pluralităţi* a căilor de evoluţie ulterior societăţii primitive, înlăturînd astfel ipoteza unei evoluţii uniliniare. Se poate vedea că Plehanov (spre deosebire şi în această privinţă de Stalin treizeci de ani mai tîrziu) este sensibil la disparitatea rezultatelor mişcării istorice : istoria nu este pentru el acea scară unică pe care toate societăţile omeneşti *trebuie,* mai curînd sau mai tîrziu, s-o urce, parcurgîndu-i succesiv toate treptele !

2. Dar cum se poate explica divergenţa „considerabilă" dintre cele două evoluţii al căror punct de plecare este presupus a fi identic ? Răspunsul lui Plehanov este simplu şi categoric : el constă în invocarea „influenţei mediului geografic", care „prescrie", după caz, două tipuri diferite de relaţii de producţie. De prisos să insistăm mai mult asupra insuficienţei — asupra falsităţii în cele din urmă — a acestei explicaţii : în frumoasa lucrare consacrată ********** †††††††††††††† ‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ §§§§§§§§§§§§§§§ ********** †††††††††††††† ‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ modului de producţie asiatic[41] §§§§§§§§§§§§§§§, Ferenc Tokei a criticat-o convingător şi detaliat, opunînd „geografis- mului[11] lui Plehanov numeroasele texte ale lui Marx asupra acestei probleme. Dacă studiem acea analiză, vom vedea că Marx este, desigur, departe de a neglija rolul condiţiilor geografice proprii Orientului antic (extensiune teritorială, vaste zone de deşerturi,

---

********** **G. V. Plehanov, *Problemele fundamentale ale marxismu***
†††††††††††††††***lui,* Bucureşti, Editura Partidului social-democrat, 1947,**
‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡**p 50—51 (sublinierile aparţin autorului).**
§§§§§§§§§§§§§§§**« Este deci cu totul inexact de a vorbi în legătură cu**
**********acest text, cum o face Maurice Godelier (op. cit., p. 24, nota**
†††††††††††††††**67), despre „interpretarea dată de Plehanov abandonării, de**
‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡către Marx, a noţiunii de mod de producţie asiatic".**
§§§§§§§§§§§§§§§***et Engels,* în „La Pensăe" nr. 114, aprilie 1964.**

necesitatea irigaţiei), dar că refuză să le ia în considerare singure, să le separe de condiţiile istorice propriu-zise. „Factorul geografic*[1], conchide Ferenc Tokei, se găseşte astfel redus „la justa lui valoare[1]* ; mai precis, el nu poate „prescrie[11] nimic dezvoltării sociale din moment ce efectele sale sînt întotdeauna în funcţie de „mediul istoric[11] în sînul căruia ele se produc.

3. Dar important este să înţelegem că acest determinism geografic, al cărui caracter nemarxist este evident, constituie complementul şi, într-un sens, expresia unei alte erori teoretice, despre care am mai vorbit şi asupra căreia trebuie să revin acum : ea constă, în general, în a-l face pe Marx să spună mai multe decît spune, interpretîndu-se textul Prefeţei în aşa fel, încît „logica[11] dezvoltării sociale este redusă la o *formulă,* la o „algebră[11] ********** ††††††††††††††††. Ea constă în special în interpretarea într-un fel abuziv a succesiunii „epocilor de progres[11] indicate de Marx în acelaşi text : dacă Marx *caracterizează* („califică[11]) modurile de producţie „asiatic, antic, feudal şi bur- ghez-modern“[u] ca tot atîtea momente Istorice a căror succesiune marchează un *progres,* el nu ne spune de fel că fiecare dintre aceste sisteme economice „generează", prin simpla logică a dezvoltării sale interne, pe acela care-i urmează. De fapt, s-ar căuta în zadar un text în care Marx, *fie înainte, fie după cartea lui Morgan,* să fi definit, între modul de producţie asiatic şi societăţile „antice", raportul de filiaţie logică pe care Plehanov îl socoteşte implicat în simpla succesiune temporală [45].

Dealtfel, interpretarea lui Plehanov presupune că Marx ar fi pretins să rezolve, cel puţin în ceea ce este esenţial, toate problemele „istoriei economice",

---

**********[41] **Plehanov, ce-i drept, nu întrebuinţează această expresie decît între ghilimele şl pentru a parafraza un cuvînt al lui Herzen, care vedea în dialectica hegeliană „o adevărată algebră a revoluţiei" (vezi Problemele *fundamentale ale marxismului,* Bucureşti, Editura Partidului social-democrat, 1947, p. 30). Raportată la această sursă, expresia nu este mal puţin semnificativă.**

†††††††††††††††††† **K. Marx, Contribuţii la critica economiei politice. Prefaţă, în K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 13, Bucureşti, Editura politică, 1962, p. 9.**

ale „conexiunii interne" dintre diferitele formaţiuni sociale, ale trecerii de la un mod de producţie la altul, lucru de care, cum am văzut, Marx şi Engels s-au ferit în mod expres. Pe de altă parte, dacă este adevărat că opera lui Marx ne oferă instrumente de o valoare hotărîtoare pentru a analiza aceste probleme, felul de a le aborda pe care-l ilustrează infirmă orice evoluţionism superficial : problematica stalinistă a „legilor fundamentale" proprii fiecărui mod de producţie, prin care se pretindea că se explică necesitatea dizolvării acestuia şi geneza formaţiunii următoare, *este străină gîndirii lui Marx* [46].

Dar nu este ea virtual prezentă chiar în acest text al lui Plehanov ? De unde şi nereuşita lui de a gîndi problema evoluţiilor divergente : dacă „logica" evoluţiei propriu-zis *istorice* se poate reduce la o „algebră", cum se poate explica disparitatea evoluţiilor concrete dacă nu făcînd să intervină în istorie direct, ca atare, o cauză exterioară istoriei ?

în continuare, Plehanov poate sublinia că gradul dezvoltării sociale determină, la rîndul său, influenţa mediului geografic : l-a citit prea bine pe Hegel pentru a nu recunoaşte insuficienţa teoretică a raportului de *acţiune reciprocă* astfel definit. „Punctul de vedere al acţiunii reciproce", declară el, este „legitim" şi „inevitabil" [47] ; trebuie însă „mers mai departe" [4a].

[4i] Vezi Erlc Hobsbawm, op. cit., p. 36.

<• Asupra eşecului acestei problematici, vezi Eric Hobsbawm, op. cit., p. 60—61.

[47] *Essais sur l'histolre du mat&rialisme,* p. 182.

[48] G. V. Plehanov, *Problemele fundamentale ale marxismului,* p. 72.

In ce constă această depăşire ? In fapt, ea nu se efectuează decît într-un fel abstract şi declarativ, prin- tr-o critică (deseori strălucită) a eclectismului propriu „teoriei factorilor" şi prin afirmarea repetată a caracterului *monist* al concepţiei marxiste a istoriei. Numai că este uşor să recunoaştem aici acel „monism verbal" pe care-l critica Lenin‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ : în definitiv, Plehanov nu

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡« **V. I. Lenin, Opere complete, voi. 30, Bucureşti, F.dltura politică, 1964, ed. a. II-a, p. 109.**

•• **G. V. Plehanov, op. cit., p. 71.**

face altceva decît să suprapună „formula monistă"[i0], cum o numeşte el, punctului de vedere „inevitabil" al acţiunii reciproce. Astfel încît, chiar în momentul în care se străduieşte să apuce ambele capete ale lanţului, denunţînd simultan „formalismul gol" al unei dogme pseudomarxiste şi empirismul „factorilor", Plehanov ajunge el însuşi să cumuleze cele două genuri de greşeli ! Se vede încă o dată cît de adevărat este că declaraţiile polemice nu sînt de ajuns.

Concluzii provizorii

A venit acum momentul să închei partea critică a acestei expuneri, pentru a aborda, în sfîrşit, „sarcina pozitivă". Din tot ce am arătat voi reţine în tot cazul că este greşit *să se opună* „logicii interne" a evoluţiei sociale factori pur „externi", care ar perturba din afară sau ar complica secundar efectele mecanismului acesteia. Asta înseamnă că „necesitatea internă" a procesului istoric se manifestă oarecum ca o necesitate „internă-externă". Dacă am înţeles acest lucru, se impun, după mine, două cerinţe teoretice, pe care aş voi acum să le definesc atît ca un fel de prim bilanţ, cît şi ca un „fir director" pentru cele ce vor urma.

In primul rînd, trebuie să alungăm concepţia peste măsură de abstractă şi săracă a dezvoltării istorice pe care ideologia „evoluţionistă" din secolul trecut[51], continuată puternic în această privinţă de vulgarizarea stalinistă, a făcut-o să apese asupra cercetării marxiste a istoriei. Această concepţie înseamnă, în ultimă instanţă, a afirma că întreaga istorie este progres, adică *dezvoltare :* o dezvoltare „irezistibilă" al cărei conţinut şi caracter antagonic sînt uniform definite prin lupta dintre nou, „căruia îi aparţine viitorul", şi „vechi", „care se încăpăţînează să se menţină, deşi trebuie inevitabil să dispară" [52]. în acest fel, istoria devine un marş triumfal, jalonat de lupte dinainte cîştigate ! Ne dăm seama că un

istoric înarmat cu o astfel de concepţie nu prea este în măsură să gîndească teoretic „înfrîngerile", stagnările şi regresele fără care istoria omenirii ar fi o altă istorie ; el va fi atunci ispitit fie să le nege existenţa, fie să le atribuie unor obstacole „întîlnite" de dezvoltarea socială, însă străine prin natura lor dinamicii sale proprii din moment ce aceasta nu poate produce de la sine decît triumful noului... El va folosi deci în acest din urmă caz „conceptele reziduale", care au rolul *să justifice* persistenţa vechiului ici şi colo şi să explice acel „mai curînd sau mai tîrziu", fără însemnătate, al înfrîngerii lui[53] : de exemplu „legea dezvoltării inegale" (vom mai vorbi despre ea) sau *supravieţuirile* ori „forţa de inerţie" a *tradiţiei,* căreia i se atribuie comod ipostaza unei forţe particulare, ca şi cum inerţia nu ar fi inclusă în însăşi legea mişcării.

A doua concluzie — cea de-a doua sarcină care

" Marx şi Engels au criticat în numeroase rînduri diferitele manifestări ale acestei ideologii : Marx critică, de exemplu, forma abstractă obişnuită care se dă noţiunii de progres (K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 13, Bucureşti, Editura politică, 1962, p. 603); Engels, de asemenea, relevă în lucrările istorice ale Iul Maurer „prejudecata filozofiei iluministe după care *trebuie* ca de la întunecatul ev mediu să fi avut loc un progres constant către mai bine ; aceasta îl împiedică nu numai să vadă caracterul antagonist al progresului real, dar şi eşecurile izolate" *(Scrisoare către Marx. 15 decembrie 1SS2).*

« Cf. A. L. Sldorov, op. cit., p. 397—398 ; cu privire la „lupta dintre vechi şi nou", vezi şi I. Stalin, op. cit., p. 576.

[13] Vezi, de exemplu, Guenther şi Schrott, op. cit., p. 23—25. trebuie definită — este în strînsă legătură cu prima : această sarcină constă în *aplicarea* consecventă a ideii, mereu prezentă la Marx, că nu există o istorie care ar prescrie dinainte istoriei omeneşti căile şi etapele sale, că istoria este un proces necesar, dar cîtuşi de puţin „fatal", că evoluţia istorică concretă a unei societăţi date depinde de un „mediu istoric" dat. Căci nu este de ajuns să se reia şi să se parafrazeze aceste declaraţii generale : este în special indispensabil să se precizeze conţinutul conceptului de *mediu istoric*

şi să se definească fundamentele teoretice ale validităţii lui, pentru a-l putea mînui în analiza istorică concretă de o manieră neempirică. Tocmai aici putem preciza dificultăţile teoretice pe care Plehanov nu le-a putut birui : se pot găsi la el o mulţime de comentarii excelente asupra erorii fataliste, asupra necesităţii de a ţine seama de condiţiile proprii fiecărei epoci şi fiecărei societăţi. Dar cînd este vorba de a aplica aceste principii la analiza istorică sau, cel puţin, de dat „exemple", se constată că Plehanov reduce „mediul istoric" la un ansamblu de „condiţii exterioare", care se rezumă în cele din urmă la adunarea a două elemente : pe de o parte, „influenţa mediului geografic" şi, pe de altă parte, „relaţiile internaţionale", adică din nou *influenţa* asupra unei anumite societăţi a societăţilor învecinate[M]. Nădăjduiesc că am insistat îndeajuns asupra insuficienţei acestui punct de vedere...

Iar pentru a termina, aş dori să exprim ceea ce englezii numesc un „gînd secund", care va corecta, poate, sau măcar va *reflecta* „prima mea tendinţă". M-am situat pînă acum pe terenul criticii sau chiar al unei polemici nu lipsite de „pasiune" ; cititorul a putut observa că şi atunci cînd mă străduiesc să definesc „sarcina pozitivă" mă hotărăsc aşa de greu să părăsesc acest teren, încît definiţia rămîne, de fapt, esenţial negativă ; ei bine, destul cu asta ! Totuşi, nu

[64] **Vezi *Essals sur l'histolre du mat&rialisme,* p. 182—103.** pot termina acest capitol fără să încerc să risipesc, cel puţin printr-o declaraţie provizorie, o ambiguitate care a fost, poate, observată aici şi care este tocmai afectul caracterului aproape constant negativ al expunerii mele. Am criticat o concepţie vulgară, abstractă şi săracă despre evoluţia istorică ; am înlăturat o concepţie mecanicistă şi teleologică a necesităţii acestei evoluţii. Am golit locul, în ce scop ?

Pentru a înlătura orice „teorie a evoluţiei" ? Pentru a denunţa în însăşi ideea unei dezvoltări

istorice necesare o iluzie dogmatică ? Deoarece nu am făcut-o mai devreme, trebuie măcar acum să prevăd că se va pune o asemenea întrebare. Cu atît mai mult, cu cit, dacă se examinează curentul de gîndire care domină în prezent cercetarea în ştiinţele umane, nu se poate să nu se constate că critica evoluţionismului şi a istoricismului, aşa cum le exprimă aceste curente, duce intr-adevăr la această înlăturare sau *pare* să ducă la ea. Trebuie deci, cel puţin „provizoriu", să răspund la această întrebare chiar de pe acum şi să precizez că, după părerea mea, marxismul nu poate, fără să se renege, să arunce peste bord nici noţiunea unei dezvoltări istorice necesare, nici pe plan mai general „teoria evoluţiei", adică dialectica.

Trebuie să recunosc că o afirmaţie de principiu atît de sumar formulată este foarte puţin satisfăcătoare, pe de o parte fiindcă este atît de clasică încît unii o vor socoti de prisos, pe de altă parte însă, tocmai pentru că este „clasică", ea este atît de puţin ceva de la sine înţeles, iar azi chiar mai puţin ca oricînd, încît ar necesita singură o amplă expunere. Mă voi mulţumi pentru moment să lămuresc gîndul meu, invocînd exemplul folosit de Lenin : constatând că la începutul acestui secol „ideea dezvoltării, a evoluţiei a pătruns aproape în întregime în conştiinţa socială", Lenin protesta mereu împotriva deprecierii acestei idei, dar făcea aceasta din *punctul de vedere al dialecticii,* adică în numele unei teorii a evoluţiei infinit mai „cuprinzătoare", mai subtile, mai bogate în conţinut decît evoluţionismul vulgar§§§§§§§§§§§§§§§§§§ ********** ††††††††††††††††††. Tocmai din acest „punct de vedere" a căutat să se inspire examinarea critică făcută de mine, poate însă că nu întotdeauna destul de vizibil ca să nu mai fie cazul s-o precizez aici.

Această precizare este, evident, departe de a fi

---

§§§§§§§§§§§§§§§§§§ **V. I. Lenin, *Opere complete,* voi. 26, Bucureşti, Editura**

**********politică, 1964, ed. a Il-zr, p. 54.**

††††††††††††††††††*• **Op. *cit.,* voi. 1, Bucureşti, Editura politică, 19G3, ed. a**

suficientă, deoarece am spus ce nu *este* necesitatea evoluţiei istorice fără să arăt ce este ea, fără să arăt în ce sens ea *nu este* o iluzie dogmatică. A lămuri acest sens, „a pune din nou în stare de funcţionare" noţiunea de necesitate istorică, iată precis „sarcina pozitivă". Aceasta presupune, după părerea mea, că va trebui într-o primă etapă să tratăm această noţiune mai puţin ca ceva dobîndit (ceea ce, totuşi, ea este de pe acum) cît ca „directivă de studiu", ca ipoteză de lucru a cărei fecunditate va trebui s-o verificăm, folosind-o în *studiul istoric concret* al problemelor puse de istoria „civilizaţiilor" : este oare posibil, da sau nu, în analizarea „faptelor de civilizaţie" de a depăşi o tipologie statică şi descriptivă ? Iată ce trebuie *verificat.*

Important este deci deocamdată următorul lucru : nu se poate pune în evidenţă şi nu se poate defini necesitatea unui proces istoric fără a studia *conţinutul real* al acestui proces. Nu este oare din nou Lenin acela care ne previne ? Să ne amintim ce spunea el despre Mihailovski, interpret mic-burghez al lui Marx şi spintecător al marxismului : „Denaturarea săvîrşită de d-l Mihailovski în această chestiune este evidentă : el a lăsat la o parte tot conţinutul concret al teoriei, toată esenţa ei, înfăţişînd lucrurile ca şi cum toată această teorie s-ar reduce numai la un singur cuvînt, la «necesitate»... Cu alte cuvinte, tre- cînd sub tăcere conţinutul doctrinei, d-l Mihailovski s-a agăţat de titulatura acesteia" ++++++++++++++++.

De altfel, Lenin spunea acelaşi lucru şi despre „obiectivistul" Struve, „apologet burghez" al marxismului : a vorbi de „tendinţe istorice invincibile" şi „a diserta" despre necesitatea unui proces istoric fără a studia conţinutul real al procesului înseamnă a reduce noţiunea de necesitate la un „cuvînt", înseamnă abandonarea *materialismului*[BT]. Din această ultimă trăsătură critică şi polemică, voi reţine în ce mă priveşte indicaţia pozitivă care va orienta continuarea acestui studiu.

II

++++++++++++++++++**II-a, p. 154—155.**

Şi acum, pentru a trece la „sarcina pozitivă", voi porni de la o idee emisă de Jean Boulier-Fraissinet în cadrul discuţiei organizate de către Centrul de studii şi cercetări marxiste §§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ ********** cu privire la aceleaşi probleme de care ne ocupăm şi noi aici.

„Noţiunea de civilizaţie, observa Boulier-Fraissinet, nu a fost elaborată în operele clasice ale gîndirii marxiste în sensul în care este înţeleasă în prezent. Acolo unde ne-am aştepta s-o găsim, în locul ei apare conceptul de naţiune".

Această ultimă afirmaţie nu se poate să nu ne reţină atenţia : ea se cere, desigur, precizată, iar genul de echivalenţă pe care pare s-o stabilească între cele două noţiuni este, fără îndoială, greu de acceptat. Numai că acest aspect ar impune o analiză specială, pe care nu o pot face aici. Mă mulţumesc să subliniez interesul pe care îl prezintă pentru problema noastră examinarea conceptului de „naţiune" şi folosirea lui de către Marx şi Engels, în special în *Ideologia germană,* unde cuvîntul apare cu o deosebită frecvenţă[1].

O *„condiţie naturală prealabilă"*

Precizez de la bun început că aici nu este vorba de naţiuni în sensul modern al cuvîntului, care desemnează o „categorie a capitalismului ascendent" : este vorba de naţiuni într-un sens mult mai general, în sensul latin al termenului, adică de împărţirea neamului omenesc într-o serie de comunităţi *etnice* distincte. Cu acest sens apare cuvîntul, de cele mai multe ori, în *Ideologia germană* ', şi aceasta în legătură constantă cu ideea, asupra căreia Marx şi Engels insistă cu deosebire în această lucrare, că etapele primitive ale evoluţiei istorice sînt dominate de „răzleţire", izolare şi separaţie : „izolarea iniţială

§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ *" Ibldem,* **p. 427.**

[1] **Colocviu despre „Noţiunea de civilizaţie** ********** **(noiembrie 1965).**

********** **Dealtfel, la *Ideologia germană* se referea şl Jean Boulier- Fraissinet.**

a diferitelor naţionalităţi" †††††††††††††††† ‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ şi însăşi existenţa acestora în calitate de comunităţi „de sine stătătoare"[5] apar deci ca „premise naturale" ale istoriei omenirii. Mai tîrziu, Marx va dezvolta şi va completa aceste vederi : în manuscrisul său consacrat *Formelor premergătoare,* el arată în special că trecerea de la animal la om şi tot ceea ce ea generează calitativ nou (aproprierea activă a naturii de către om, limbajul omenesc, acumularea progresivă a unei moşteniri tehnice transmise din generaţie în generaţie) ar fi de neconceput dacă s-ar lua ca punct de plecare individul izolat. Omul ca individ izolat nu este decît *rezultatul* unui proces istoric : la origine, el apare ca o fiinţă generică, ca o fiinţă „tribală" *(Stammwesen),* ca „un animal gregar" • ; individul aderă de la bun început (tot atît de puternic ca „albina la stup", va zice Marx în Capitalul) la o comunitate „naturală" *(naturwiichsige Stammgemeinschaft),* care reprezintă o condiţie prealabilă — anterioară activităţii sale, ca şi propriul său corp — a existentei sale ca producător, adică a existenţei sale ca om[7].

Specificaţiile etnice ale neamului omenesc se înfăţişează deci istoricului ca nişte date de fapt pe care natura le oferă „de-a gata" dezvoltării istorice, iar aceasta găseşte în ele una dintre primele condiţii ale existenţei sale. Să fim însă atenţi la această noţiune de „condiţie prealabilă"

---

†††††††††††††††††† **Dar şi în numeroase opere ulterioare ale lui Marx şi Engels : în *Capitalul* (K. Marx şi F. Engels, *Opere,* voi. 25, partea I, Bucureşti, Editura politică, 1969, p. 337), Marx vorbeşte de „modurile de producţie naţionale precapitallste" ; în *Ludwig Feuerbach,* Engels opune creştinismul ca „religie universală[14] vechilor culte păgîne „naţionale[0] (K. Marx şi F, Engels, *Opere,* voi. 2, Bucureşti, Editura politică, 1965, ed. a Il-a, p. 284).**

[4] **K. Marx şi F. Engels, *Ideologia germană,* în Opere, voi. 3, Bucureşti, Editura politică, 1962, ed. a Il-a, p. 46.**

[s] ***Ibidem,* p. 64.**

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ **K. Marx, *Forme premergătoare producţiei capitaliste,* în *Bazele criticii economiei politice,* Bucureşti, Editura politică, 1972, p. 446. Vezi şi „Introducere la *critica economiei* politice[14], unde Marx arată că individul, în epocile istorice anterioare societăţii burgheze, apare întotdeauna ca ,,o parte dintr-un conglomerat uman determinat, limitat** (K. Marx**

(Voraussetzung) şi la felul în care trebuie folosită. In *Introducere la critica economiei politice,* Marx face în această privinţă precizări capitale. „Producţia — scrie el — îşi are într-adevăr condiţiile şi premisele ei, care constituie momente ale ei. Acestea din urmă pot apare la început ca momente naturale. Prin însuşi procesul de producţie, ele se transformă din momente naturale în momente istorice şi, dacă pentru o perioadă ele au apărut ca premise naturale ale producţiei, pentru o altă perioadă ele au fost rezultatul istoric al producţiei. în cadrul procesului de producţie însuşi ele se schimbă necontenit" [e].

Dar nu înseamnă aceasta că nu există condiţii *pur* naturale şi nici un punct de pornire *absolut ?* Dacă este adevărat că oamenii, cum se arată încă în *Ideologia germană,* au „mereu în faţă o natură istorică şi o istorie naturală", ceea ce *poate să apară* ca un punct de plecare trebuie în acelaşi timp conceput ca un rezultat.

în fond, analizele consacrate de Engels mai tîrziu problemei antropogenezei (în care arată, de pildă, că mina nu este numai „organul muncii", ci şi „produsul muncii") sînt pe aceeaşi linie cu concepţia amintită şi reprezintă o aplicare consecventă a principiului său. Să încercăm, la rîndul nostru, să aplicăm acelaşi principiu obiectului considerat aici : va trebui să corectăm sau cel puţin să precizăm ceea ce spuneam adineauri şi să concepem diversitatea etnică „originară" a neamului omenesc nu ca supravieţuirea inertă în istorie a unui dat anteistoric, ci ca rezultatul unei *diversificări* etnice (sau mai degrabă „etnice-culturale") implicate în procesul general al umanizării. Astfel încît atunci acest „dat natural" va apărea ca produsul („mereu modificat") al însăşi dezvoltării istorice, cel puţin în măsura în care dezvoltarea va putea fi definită ca un proces *istoric natural.*

Hominizarea şi diversificarea etniilor

Acest punct de vedere îmi pare confirmat într-un

fel izbitor de concluziile pe care le autorizează recentele descoperiri ale preistoriei ; mă refer aici la ultima lucrare a lui Leroi-Gourhan, unde este studiată mărturia — desigur foarte limitată, dar semnificativă — pe care ne-o poate aduce asupra „diversificării etniilor" evoluţia industriei litice de la originile ei şi pînă în paleoliticul superior[9].

Oricît de lacunară şi de rudimentară ar fi ea deocamdată, „cartografia" tipurilor de unelte de piatră şi a variantelor lor tehnice din fiecare epocă permite evidenţierea unor rezultate decisive : chiar pentru stadiul cel mai primitiv, documentele de care dispunem *(cultura de prund)* sînt relativ abundente şi împrăştiate pe toată întinderea continentului african ; ele nu prezintă alte deosebiri decît „cele legate de natura rocii folosite". Această situaţie nu se schimbă în mod fundamental în stadiul următor (paleoliticul inferior), deşi tipurile de unelte încep să se înmulţească şi proporţiile variabile după care se repartizează pun în lumină existenţa „mai multor mari pături industriale", ceea ce Leroi-Gourhan propune să se numească de asemenea (impropriu, precizează el) „pături de civilizaţie" ; dar aceste „foarte mari arii culturale" rămîn slab diferenţiate şi par perfect omogene, căci încă nimic nu dovedeşte existenţa unor „variante regionale" pentru acelaşi tip de unealtă : „o unealtă cu două feţe din Sahara şi una din Somnie (Franţa) nu se deosebesc întru nimic prin tehnica lor". Diversificarea „regională" a tehnicilor, încă extrem de limitată în paleoliticul mijlociu, nu se manifestă cu adevărată amploare decît în paleoliticul superior (30 000—35 000 de ani înaintea erei noastre), care marchează aici o etapă calitativ nouă : „Dacă timp de mai multe sute de ani, din Marea Britanie pînă in Africa de sud, uneltele cu două feţe rămîn neschimbate, în paleoliticul superior, într-un răstimp de 20 000 de ani şi numai pentru Europa occidentală, cele douăzeci de tipuri fundamentale de unelte prezintă mai mult de două sute de variante" [10].

Şi Leroi-Gourhan observă că această „diversificare culturală" coincide, pe de o parte, cu o accelerare considerabilă (sau, mai bine zis, o

„transformare") a „ritmului evoluţiei tehnice", iar pe de altă parte cu apariţia lui *homo sapiens,* care marchează desăvîrşirea hominizării biologice. O interpretare remarcabil de atentă şi de coerentă a tuturor acestor fapte şi a concomitentelor semnificative pe care le scot la iveală îl duce pe autor la formularea următoarei concluzii : în fazele cele mai înapoiate ale preistoriei, „cultura materială" este atît de subţire şi de rudimentară, încît evoluţia tehnică rămîne subordonată evoluţiei biologice şi nu depăşeşte „cadrul" acesteia ; atîta timp cît lucrurile se petrec astfel, omenirea se defineşte, în esenţă, ca un filum unic : fracţionarea speciei zoologice umane într-o multitudine de etnii *culturale* eterogene apare abia cînd evoluţia propriu-zis istorică — tehnică şi culturală, economică şi socială — îşi afirmă specificitatea în raport cu evoluţia biologică şi o ia înaintea acesteia într-un fel destul de hotărîtor pentru *a prelua ştafeta.*

Cum se poate înţelege această corespondenţă şi cum i se poate defini necesitatea ? Ea constă, în esenţă, în faptul că patrimoniul genetic, care evoluează în „derivă biologică", aparţine *speciei,* în timp ce patrimoniul tehnic-cultural, care evoluează prin progresie cumulativă de-a lungul generaţiilor de oameni, aparţine nu speciei ca atare, ci comunităţii „naturale" a producătorilor, „turmei" zoologice umane, devenită treptat grup uman şi care funcţionează ca „unitate de subzistenţă", ca unitate *economică.* Modalităţile *istorice* de transmitere şi de modificare a ceea ce este dobîndit nu pot deci prezenta caracterul uniform al evoluţiei biologice: ele implică o „diversificare", care imprimă fiecărei comunităţi o „personalitate de grup" originală.

Pe de altă parte şi tocmai fiindcă achiziţiilor istorice ale omenirii le este propriu că se transmit pe calea preceptului şi a exemplului şi nu prin reproducere sexuală, ceea ce a dobîndit un grup dat poate fi însuşit nu numai de generaţiile ulterioare ale acestui grup, ci şi de alte grupuri cu care acesta a intrat în contact ; această posibilitate de *difuzare,* care constituie o modalitate specifică a evoluţiei tehnice şi culturale, joacă în realitate un rol atît de

important, încît istoria nu cunoaşte nici o grupare omenească al cărei tezaur cultural să nu comporte împrumuturi de la alte grupări. Ar fi deci greşit să ne închipuim că diversitatea culturilor exprimă o izolare absolută a fiecărei grupări ; toate cercetările recente tind, dimpotrivă, să confirme întinderea şi complexitatea, încă din cele mai vechi epoci, a reţelelor de aculturaţie şi arată cît este de iluzorie ideea unei comunităţi trăind fără nici o legătură cu exteriorul ". Totuşi, întinderea acestor reţele de schimburi este în mod necesar *limitată ;* de unde un spaţiu uman neomogen, în care se formează, se reformează, se suprapun una celeilalte, se amestecă şi se modifică încetul cu încetul „grupări de afinităţi culturale" (Leroi-Gourhan) mai mult sau mai puţin vaste, mai mult sau mai puţin fluide...

Studierea preistoriei are o valoare deosebită, chiar pentru istorici, prin aceea că impune spiritului, cu forţa unei evidenţe depline, ideea că omul este o fiinţă naturală care produce în mod istoric propria sa umanitate. Aceasta înseamnă că istoria omenirii nu este un proces constituit de la bun început în toată specificitatea lui, ci, dimpotrivă, specificitatea istoricului este un rezultat al procesului istoric însuşi, care trebuie definit ca un proces de *istorie naturală.* Astfel, cînd omenirea „iese“ din natură, ea parvine la o calitate nouă, care rămîne multă vreme „dominată" de cea veche ; de aceea istoria este mai întîi preistorie. Şi. tot aşa, cînd preistoria începe să devină istorie (cînd evoluţia socială „preia ştafeta" de la natură), istoria *societăţii* rămîne pentru multă vreme „preistorie a omenirii".

Tocmai aceasta ne permite, după părerea mea, să înţelegem cum existenţa „naţiunilor" — disparităţi etnice-culturale — poate fi analizată, pe de o parte, de către cercetătorul preistoriei (într-o perspectivă *genetică)* ca semnul înmuguririi caracterului istoric şi, pe de altă parte, de către cercetătorul istoriei (sub o formă *retrospectivă)* ca un „dat natural". Nu este vorba de a completa cele două perspective una prin alta : este vorba, dimpotrivă, de a desfiinţa separaţia perspectivelor şi a disciplinelor care le corespund, pentru a sesiza ceea ce stă la baza unităţii obiectului lor. Este deci vorba din nou, de a

concepe devenirea istorică umană ca un proces de „istorie naturală", de a clarifica toate implicaţiile acestei concepţii, în sfîrşit de a o aplica la analiza concretă. Iar în acest scop ne poate fi utilă opera lui Marx.

Dezvoltările „locale" şi istoria „mondială"

Să revenim deci la Marx. Voi cita mai întîi un text din *Ideologia germană,* care, pe de o parte, rezumă unele concluzii la care am ajuns pînă acum şi, pe de altă parte, ne permite să întrevedem noi prelungiri ale lor ; acest text face parte dintr-un pasaj în care

Marx şi Engels demonstrează că istoria societăţilor se întemeiază pe dezvoltarea forţelor de producţie, care determină în fiecare epocă „forma" relaţiilor sociale şi modificările acestei forme ; apoi ei merg mai departe, scriind : „Deoarece această dezvoltare are loc în mod spontan, adică nu este subordonată unui plan de ansamblu conceput de indivizi liber asociaţi, ea emană de la diferite localităţi, triburi, naţiuni, ramuri de muncă etc., fiecare dintre acestea dezvoltîndu-se la început independent de celelalte şi intrînd numai treptat în legătură cu celelalte. Apoi, acest proces de dezvoltare se desfăşoară cu foarte mare încetineală ; diferitele trepte şi interese nu sînt niciodată în întregime învinse, ci numai subordonate interesului învingător şi vegetează secole de-a rîndul alături de acesta" [a].

Regăsim aici, dar mai bine precizată în ceea ce-l priveşte conţinutul şi extinderea, noţiunea de dezvoltare *naturală:* ea se defineşte negativ prin contrariul său, adică prin noţiunea unei dezvoltări „planificate", a unei dezvoltări supuse controlului *conştient* al indivizilor „liber asociaţi". Astfel, istoria omenirii, pînă la triumful comunismului, este un proces „natural", iar calea i se deschide orbeşte ca unei cîrtiţe ! Ceea ce înseamnă că ea nu este pe deplin „istorie a omenirii" : ea *devine* o astfel de istorie, şi aceasta odată cu „maturizarea" forţelor

de producţie şi a relaţiilor sociale[u]. întreaga primă parte a *Ideologiei germane* ilustrează şi precizează această idee : nu se poate vorbi de o istorie a omenirii, arată Marx şi Engels, decît din momentul în care dezvoltarea socială a creat „indivizi de factură *istorică universală,* empiric universali" (sublinierea aparţine autorilor), adică din momentul cînd indivizii sînt constrînşi să trăiască „pe plan *istoric mondial* în locul celui local" [M]. Dar

[11] K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 3, Bucureşti, Editura politică, 1962, ed. a II-a, p. 74.

[11] K. Marx, *Scrisoare către Annenkov. 28 decembrie 1846,* în K. Marx şi F. Engels, *Scrisori despre „Capitalul",* Bucureşti, E.S.P.L.P. 1955. p. 19.

" Ideologia *germană,* p. 35. istoria mondială *nu a existat întotdeauna*§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ **********; ea a fost „creată" cu adevărat de marea industrie modernă *•, adică de „forţele productive care s-au dezvoltat ca o totalitate" †††††††††††††††††† ††††††††††††††††††, şi simultan de piaţa mondială, adică de „relaţiile universale", a căror formare pe baza marii industrii a antrenat dispariţia tuturor vechilor relaţii „naturale" [1B]. Iar triumful *mondial* al comunismului va însemna desăvîrşirea procesului de universalizare a istoriei§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ **********.

Astfel, a considera istoria trecută ca o istorie care ar fi fost de la început „universală", ca istoria unei omeniri care ar fi fost de la început integral „istorică", înseamnă a transporta în trecut „o abstracţie scoasă din istoria ulterioară" înseamnă a pune la originea procesului ceea ce nu este decît un rezultat şi a reveni în felul acesta la vechile iluzii finaliste, înseamnă să ajungem a concepe

---

§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§[18] **K. Marx, *Introducere în critica economiei politice :* ,,Istoria universală nu a existat întotdeauna ; istoria ca istorie universală este un rezultat" (K. Marx şi F. Engels, *Opere,* voi. 13, Bucureşti, Editura politică, 1962, p. 684).**

[11] *Ideologia germană,* p. 62.

**********[11] Ibidem, p. 69.**

††††††††††††††††††††[18] *Ibidem,* p. 62.

†††††††††††††††††† *Ibidem, p.* 46.

§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§[M] Ibidem.

**********[11] Vezi intervenţia lui E. Jukov la întîlnirea internaţiona'ă de la Rayaumont, mal 1961 *(Quel avenir attend i'Hommc '***

necesitatea istorică ca intenţia providenţială a unei istorii care ar plana deasupra istoriei şi care ar călăuzi din afară evoluţia istorică reală, mimînd astfel în mod profetic acea „planificare conştientă" ale cărei condiţii practice („libera asociere" a indivizilor, emanciparea lor de toate legăturile „naturale") sînt *produse* de mişcarea reală !

Ajunşi în acest punct, aş face observaţia următoare : marxiştii au reproşat cu hotărîre şi pe bună dreptate cercetătorilor „civilizaţiilor" că au considerat istoria ca „o însumare a unor civilizaţii izolate ce se dezvoltă fiecare prin ea însăşi" şi că în felul acesta au rupt „unitatea procesului istoric mondial" ††††††††††††††††††††. Dar au definit oare întotdeauna corect greşeala astfel denun-

---

††††††††††††††††††††**P.U.F., 1961, p. 21).**

ţaţă ? Dacă o examinăm in lumina celor arătate mal sus, reiese, după părerea mea, că este vorba nu atît de o „absurditate", cit de o „adăugire inutilă" ; dacă vedem aici numai o „absurditate", nu riscăm oare ca la rîndul nostru să considerăm unitatea procesului istoric în *mod speculativ* şi să pierdem din vedere caracterul „natural" al acestui proces ?

Trebuie să admitem că istoricii marxişti au făcut nu o dată această eroare. Cum de a fost posibil aşa ceva ? în fond, răspunsul este mereu acelaşi : ei nu şi-au însuşit bine marxismul, nu au ştiut să facă faţă necesităţilor dezvoltării lui. *Fiindcă erau marxişti,* ei au fost printre primii care au înţeles şi au formulat necesitatea, azi admisă aproape de toată lumea, de a depăşi „europocentrismul" istoriei tradiţionale pentru a întemeia o ştiinţă istorică concret-universală în extinderea ei. Dar, *fiindcă erau prea puţin marxişti,* ei nu au depăşit europocentrismul decît *universalizîn- du-l,* extinzînd în acelaşi timp la scara „istoriei universale", ceea ce Marx spusese *„numai* pentru condiţiile existente în Europa" ‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡, de unde „teoria celor cinci stadii", respingerea „excepţionalismului asiatic" etc.

Rămăşiţele

Cele spuse pînă aici, rog să fiu iertat, constituie doar o simplă paranteză. Căci încă nu am terminat examinarea textului citat mai sus : în ultima frază, Marx şi Engels abordează problema, pe care o consider esenţială pentru discuţia noastră, a ceea ce se numeşte rămăşiţe ; şi ei o elucidează, după părerea mea, într-un fel decisiv, arătînd că ponderea rămăşiţelor este intim legată de realitatea îngrădirilor, aceste două trăsături aparţinînd, şi una şi cealaltă, istoriei societăţilor omeneşti atîta timp cît ea rămîne o istorie

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡“ **Cf. *Forme premergătoare...,* p. 446. Marx foloseşte această formulă în legătură cu sclavagismul greco-roman, pe care îl deosebeşte clar de „sciavia generalizată din Orlent'**'.

„naturală". Să mă explic.

. Aş dori să mi se îngăduie totuşi mai tntîi să fac o altă paranteză, pentru a spune sau, mai degrabă, a repeta că am fost (adică noi, marxiştii) mult prea puţin exigenţi în folosirea acestui concept de *rămăşiţă ;* se doreşte oare să se desemneze astfel, în mod universal şi în toate cazurile, „vestigiile reziduale" ale calităţii vechi care subzistă după ce s-a făcut trecerea la calitatea nouă ? Dar procesul istoric nu este atît de uniform pentru ca modalităţile acestei treceri şi *adîncimea* transformărilor pe care le implică să fie întotdeauna şi peste tot identice... Pentru a nu ascunde nimic, trebuie să spun că o oarecare concepţie abstractă şi unilaterală a evoluţiei în „salturi" succesive a făcut mult rău în această privinţă ; ea a făcut să se uite că gradul de desăvîrşire a distrugerii, a lichidării vechiului *nu este fixat o dată pentru întotdeauna* şi că, de la un „salt" la altul, el este în realitate foarte variabil. Există cazuri, după cum am văzut, în care calitatea veche *supravieţuieşte* pînă în- tr-atît, încît continuă, cu preţul unei modificări de formă, să domine calitatea nouă ; ne putem da seama ce greşeală ar fi să se considere o astfel de „supravieţuire" ca o „rămăşiţă" neînsemnată.

In realitate, pentru Marx şi Engels supravieţuirile nu înseamnă „produse secundare" ale evoluţiei istorice, impurităţi care scapă legii acesteia, o zgură a ei ; ele înseamnă, dimpotrivă, limitele *naturale* ale acestei evoluţii, aşa cum se înscriu în *legea ei.*

Tot citirea *Ideologiei germane* va lumina această problemă capitală. Voi porni aici de la ideea, reluată mai tîrziu în *Manifest* şi în multe alte texte, că societatea burgheză a simplificat şi a adîncit antagonismele de clasă. In *Ideologia germană,* această idee apare sub o formă deosebit de interesantă : clasele nu au putut, la drept vorbind, să fie create, spun Marx şi Engels, decît de

„relaţiile universale" care se dezvoltă pe baza marii industrii moderne ; în epocile mai vechi, cînd societatea era încă prizoniera relaţiilor „naturale", clasele nu erau decît nişte tagme

sau stări, iar şi mai înainte nişte casterelaţiile de clasă fiind mult mai „încîlcite" decît în societatea burgheză modernă. De unde instalarea *fără precedent,* odată cu societatea modernă, a unei ,.clase universale", adică, în primul rînd, a unei clase ale cărei interese fundamentale sînt identice în toate ţările şi a cărei luptă depăşeşte în mod necesar cadrul local şi naţional, iar în al doilea rînd a unei clase ale cărei condiţii de existenţă sînt de asemenea natură, încît ea nu mai are nici un interes *particular* de promovat şi nu mai poate lupta decît pentru a se suprima pe sine ca clasă ; această „clasă universală", această clasă care reprezintă *deja* „expresia destrămării tuturor claselor", este proletariatul modern. Astfel noţiunea de clasă nu se realizează în toată puritatea ei decît în momentul cînd se răstoarnă ea însăşi ! Dar această contradicţie nu este o contradicţie „logică" ; ea aparţine realităţii şi nu face decît să exprime caracterul tranzitoriu (istoric sau mai degrabă *preistoric)* al societăţilor împărţite în clase.

Ceea ce ne interesează deocamdată în această analiză este universalitatea fără precedent a revoluţiei proletare însăşi, sub raportul atît al *extinderii* sale, cît şi al *adîncimii* transformărilor pe care le implică : prima revoluţie făcută efectiv în interesul majorităţii, ea este infinit mai radicală decît toate răsturnările sociale anterioare[§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§]. „Toate acţiunile anterioare de însuşire revoluţionară au avut un caracter limitat" [**********] ; ele nu aveau alt

---

[§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§]**[51] *Ideologia germană,* în op. cit., p. 78. Mai tîrziu, Marx va defini sistemul castelor ca produsul unei „dezvoltări negative" (Forme *premergătoare...,* p. 451).**

[!4] **Vezi în această privinţă şi K. Marx, 18 Brumar al lui *Ludovic Bonaparte* şl *Introducerea* lui F. Engels la K. Marx, Luptele de *clasă în Franţa (1848—1850).***

« *Ideologia germană,* p. 69.

[**********][!1] **ibidem.**

rezultat decît de *a substitui* o clasă dominantă alteia şi de *a lărgi* baza dominaţiei de clasă iar aceasta tocmai într-un mod care să perpetueze faptul dominaţiei, care corespundea unei necesităţi istorice de neînvins atîta timp cît forţele de producţie rămîneau *limitate*††††††††††††††††††††. Prin aceasta, transformările sociale anterioare revoluţiei proletare reprezentau mai mult „remanieri" decît „revoluţii" : ele „subordonau" intereselor particulare ale noii clase dominante interesele particulare ale celei vechi şi sfîr- şeau prin a le absorbi în sinul celor dintîi ; dar ele nu lichidau *niciodată* complet stadiile anterioare, astfel încît ceea ce rezistase efectelor lor distructive în- greuia (, greva") toată evoluţia ulterioară†††††††††††††††††† : în măsura în care noua orînduire socială „absorbea" vechea orînduire în loc s-o elimine, ea însăşi nu reprezenta decît permanenţa (sub formă „convertită") a celei vechi.

Tocmai de aici provin „supravieţuirile", încetineala dezvoltării în ansamblul ei şi inegalitatea acestei dezvoltări. A considera supravieţuirile ca nişte impurităţi accidentele ar însemna să rămînem la empirism. Dar nici nu este de ajuns să se invoce pentru a explica faptul — dealtfel n-ar fi decît o altă prezentare a aceluiaşi

---

†††††††††††††††††††††" **Ideologia *germană,* p. 451—452 : „Dar la baza tuturor cuceririlor de libertate care au avut loc pînă acum au stat forţe productive limitate ; producţia condiţionată de aceste forţe productive, insuficientă pentru Întreaga societate, făcea ca dezvoltarea să fie posibilă numai In aşa fel Incit unii îşi îndestulau nevoile pe socoteala celorlalţi, şi de aceea unii — minoritatea — au căpătat monopolul dezvoltării[1]'. Engels a reluat aceeaşi idee in *Anti-Dilhring.***

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡" **Marx şl Engels precizează că această supravieţuire a intereselor exterioare se face simţită in special în domeniul statului şi al dreptului *(Ideologia germană,* p. 74). Ml se pare însă că ar fi să le înţelegem greşit gîndul dacă am raporta întreaga analiză a supravieţuirilor la „decalajul" dintre baza economică şl suprastructurile politice sau ideo-**

fapt — şi să se argumenteze că nici o formaţie socială nu este absolut „pură". Ceea ce trebuie să fie înţe'es este, în primul rînd, că o formaţiune socială va fi cu atît mai puţin pură cu cît va fi fost mai neputincioasă a face, cum spune *Internaţionala* noastră, „să sfîrşim odată cu trecutul" pentru a crea baza adecvată propriei sale dezvoltări, iar în al doilea rînd că însăşi această neputinţă exprimă în ultimă analiză caracterul „local" al forţelor de producţie, *limitele* dezvoltării lor, caracterul „mărginit" al formelor de relaţii ce le corespund. De unde rolul prepon-

derent al *tradiţiei* în fazele cele mai primitive ale evoluţiei istorice[29]: transformările sociale, şi chiar cele mai decisive în ce priveşte consecinţele lor ulterioare, se produc atunci „fără zgomot", „în mod natural" şi aproape imperceptibil, prin metamorfoze lente ; astfel că ele apar ca o perpetuare a ordinii vechi în chiar momentul cînd o neagă [30]. Pentru a caracteriza acest tip de evoluţie, Marx folosea în mod semnificativ ekpresia „devenire tradiţională"[31] ; a :easta arată încă o dată cît de mare este greşeala de a prezenta „forţa de inerţie" a tradiţiei ca un „adversar personal al progresului" [32] ; tradiţia apare, dimpotrivă, ca o modalitate a dezvoltării însăşi, ca expresia propriei sale limitări *interne.*

logice şl la „autonomia relativă" care le este proprie în calitatea lor de suprastructuri. Pentru a relua un exemplu adeseori analizat de Marx : supravieţuirea dreptului roman mult după societatea antică este oare suficient explicată prin „autonomia relativă" a suprastructurilor juridice 7 In acest caz este limpede că permanenţa suprastructurii se leagă de menţinerea şl de dezvoltarea anumitor elemente fundamentale ale bazei însăşi (proprietatea privată), adică de caracterul mărginit al transformărilor pe care baza Ie-a suferit In profunzime.

[n] K. Marx, Capitalul, voi. III, partea a II-a, p. 746.

**** Vezi în această privinţă K. Marx citat de F. Engels în *Originea familiei..., p.* 37. Asupra transformării „treptate" a funcţiilor de interes comun în putere de stat, vezi F. Engels, *Anti-Dilhring,* p. 174. Cu privire la dezvoltarea „naturală" a societăţii asiatice şi felul în care obiceiurile societăţii primitive sînt atunci totodată perpetuate şl convertite în contrariul lor, vezi Ferenc Tdkei, op. cit. Chiar o răsturnare atît de „istorică" cum a fost „revoluţia democratică" ateniană de la sfîrşitul secolului al Vl-lea î.e.n. a luat *forma* unei „restauraţii" (vezi asupra acestui punct G. Thomson, Studies in *ancient greek society,* voi. II, Londra, 1955, p. 223—227).**

« *Forme premergătoare...,* p. 436. Diferitele forme de comunităţi agrare primitive, scrie Marx, sînt „mal mult sau mai puţin naturale" *(naturwilchsig),* deşi în parte deja produse de o devenire istorică, însă de o devenire „tradiţională" (hlstorisch *gewordner,* ober traditlonell *gewordner).*

" Am împrumutat această expresie dintr-un pasaj din *Sfînta familie,* unde Marx critică în mod foarte semnificativ o concepere abstractă şl absolută a

progresului : „Cu toate pretenţiile de «progres», se observă mereu cazuri de *regres* şi de mişcări în *cerc.* Departe de a presupune că în catego-

W3

Inegalitatea dezvoltării

Am spus însă : încetineala şi *inegalitatea* dezvoltării. Dar cum se înscrie oare inegalitatea (sau „dis- proporţia“, cum mai spunea Lenin) în legea unei dezvoltări istorice „naturale" şi necontrolate, a unei dezvoltări „strimte", al cărei punct de plecare este „local" ? Iată un alt aspect — capital — al problemei noastre şi, poate, cel mai dificil. Am putea aborda problema în mod pur teoretic, străduindu-ne să demonstrăm că o dezvoltare limitată, „naturală" şi necontrolată include în mod necesar în conceptul său rolul pe care-l au aici *întîmplările*[M]. Prefer totuşi să aleg un punct de plecare mai puţin depărtat de analiza istorică concretă, mulţumindu-mă să cercetez mai întîi o serie de exemple şi de cazuri.

Primul caz va fi acela al „regreselor" sau al „dispariţiilor" provocate de distrugerea accidentală a forţelor de producţie create într-o sferă „naţională" dată. Nu pot proceda mai bine decît citind încă un pasaj din *Ideologia germană :* „Numai de extinderea legăturilor depinde dacă forţele productive create într-o localitate, în special invenţiile, rămîn sau nu pierdute pentru dezvoltarea ulterioară. Atîta timp cît legăturile se limitează la vecinătatea imediată, fiecare invenţie trebuie să fie făcută din nou în fiecare localitate în parte ; sînt suficiente simple evenimente ac**ria «progres» lipseşte orice conţinut, că este o categorie abstractă, critica absolută, dimpotrivă, dă dovadă de atîta profunzime, încît consideră «progresul» ca ceva absolut, pentru a putea să explice regresul prin existenţa unui *«adversar* personal» al progresului : *masa"* (K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 2, Bucureşti, Editura politică, 1962, ed. a Il-a, p. 93).**

” Se citează adesea expresia lui Engels despre necesitatea manifestată şi completată de întîmplare. Dar există uneori tendinţa de a uita contextul care situează şl limitează net sfera aplicaţiei sale : „Oamenii îşl făuresc singuri istoria, dar pini acum ei nu au făcut acest lucru călăuziţi de o voinţă colectivă, după un plan

colectiv... Străduinţele lor se încrucişează, şi tocmai de aceea în toate *societăţile de felul acesta* domneşte necesitatea, a cărei completare şi formă de manifestare este întîmplarea" (F. Engels, Scrisoare către *Starkenburg.* 25 ianuarie *1894,* în K. Marx şl F. Engels, Scrisori *despre* ,.Capitalul", Bucureşti, E.S.P.L.P., 1955, p. 361—363).

IM eldentale, ca năvăliri ale unor popoare barbare sau chiar războaie obişnuite, pentru ca o ţară cu forţe productive şi necesităţi dezvoltate să fie pusă în situaţia de a trebui să reia totul de la capăt. La începutul istoriei, fiecare invenţie trebuia să fie făcută din nou în fiecare zi şi în mod independent de fiecare localitate în parte... Abia cînd schimbul devine schimb mondial şi se bazează pe marea industrie, cînd toate naţiunile sînt atrase în lupta de concurenţă, abia atunci este asigurată păstrarea forţelor productive create"[34].

Iată, după părerea mea, o definiţie destul de limpede a necesităţii care fundamentează existenţa acestor „accidente" : posibilitatea lor reală este înscrisă obiectiv în caracterul „mărginit" al forţelor de producţie şi al relaţiilor sociale, în caracterul „local" al punctului lor de plecare şi al dezvoltării lor. De unde vastul cimitir al „civilizaţiilor dispărute" : „începuturile" sînt adesea sortite să fie *luate de la început*[35]...

Voi insista mai mult asupra celui de-al doilea caz, deşi am mai vorbit despre acesta mai înainte : este cazul inegalităţii determinate de *influenţa* „mediului geografic" asupra dezvoltării forţelor de producţie şi prin aceasta asupra ansamblului dezvoltării sociale. Definită în aceşti termeni, în termeni „plehanovieni", această inegalitate pare mai întîi pur „externă", în sensul în care expresia este folosită de Louis

***Ideologia germană, p.* 55—56.**

[5] Ne putem de altfel întreba dacă epoca noastră a depăşit cu adevărat aceste „începuturi". Paul Langevln spunea : „Istoria abia începe" ; aceste cuvinte *încep,* poate, să îmbă- trînească pe nesimţite, dar încă nu sînt perimate. De aceea ml se pare că nu am trăda intenţia Iul Marx şl Engels atribuind analizei lor o extindere mal mare decît cea pe care ei înşişi l-o dau aici : durata «forţelor productive create» nu va fi definitiv asigurată,

o ştim prea bine azi, decît atunci cînd indivizii liber asoclaţi vor exercita asupra dezvoltării sociale un grad suficient de *control,* Iar de la constituirea pieţei mondiale pînă la realizarea acestei condiţii este o cale mult mal lungă decît îşi închipuia Marx în 1846... Cu toate acestea, *posibilitatea* unul regres, a unei «distrugeri accidentale» nu este încă exclusă; această posibilitate apare deci în cele din urmă ca un dat propriu ansamblului «preistoriei* noastre.

Atlhusser [M], adică străină legii dezvoltării **însăşi. Dar** noi ştim că pentru a analiza această problemă în mod satisfăcător trebuie să depăşim punctul de vedere al unei „interacţiuni" a mediului natural cu istoria, adică trebuie să considerăm de la început „al treilea termen", care cuprinde şi conţine aceşti doi termeni[§§§

lucrurile cu stadiile mai puţin evoluate, în care *limitele* producţiei (ale apropierii naturii de către om) lasă în mod necesar un rol determinant particularităţilor **me**diului natural††††††

tot Andră Leroi- Gourhan ne atrage atenţia, în ultima sa carte, asupra erorii ce am face dacă ne-am reprezenta această „revoluţie" ca o răsturnare ivită dintr-o dată§§§

nimic de făcut decît să culeagă †††††††††††††††††††† ! Şi nu a fost o simplă întîmplare faptul că noua economie agricolă astfel constituită a cunoscut prima ei mare înflorire în văile aluviale (Egipt, Mesopotamia, valea Indului), unde fertilitatea mîlului

---

†††††††††††††††††††††††† **" Totuşi, au existat mal multe „focare originare" Independente : cultivarea porumbului în Mexic, a orzului şi a griului în Asia ăţlcă, a orezului în Sud-Estul asiatic etc. Focarul cel mal vechi şl mal bine cunoscut este cel din Asia Mică, unde dezvoltarea agriculturii s-a produs paralel cu aceea a creşterii animalelor.**

era aşa de mare, încît recolta era produsă oarecum ,.de la sine"

Aşadar, acest progres decisiv către dominarea naturii este mai întîi subordonat posibilităţilor pe care natura le oferă de la sine, iar transformarea pe care o implică apare ca rezultatul unei *alterări* progresive a formei vechi ; tocmai aceasta indică *limitele* transformării, caracterul său *nedesăvirşit.* De unde şi faptul că mediul favorabil iniţial noii achiziţii o înţepeneşte, ca să zicem aşa, în nedesăvîrşirea ei şi devine deci nefavorabil elaborării sale ulterioare, care nu se va putea efectua decît dacă achiziţia este *transferată în afara mediului său originar.*

Revoluţia alfabetică

Un alt exemplu va ilustra această consecinţă : voi alege pe acela al „invenţiei" alfabetului, sau, mai bine zis, al „revoluţiei" alfabetice, cum zice Marcel Co- hen [<5], care precizează însă că nici aici nu este vorba de o răsturnare produsă dintr-o dată, ci de un proces vast şi complex, în care trebuie să distingem o serie întreagă de etape şi de tranziţii succesive. Această revoluţie mai seamănă cu cea pe care am studiat-o mai sus şi prin faptul că ea nu s-a produs decît o *singură dată* în istorie, deşi a dobîndit în cele din urmă o extindere aproape universală : *toate* alfabetele exîs-

" Dar numai după ce s-a parvenit să se asigure controlul regimului apelor (K. Marx, *Capitalul,* voi. I, în K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 23, Bucureşti, Editura politică, 1966, p. 518—519). Arheologia confirmă azi că „stadiile preparatoare" ale marilor civilizaţii agricole din Orientul Apropiat s-au desfăşurat *in afara* văilor aiuviale, în regiunile muntoase ale Palestinei, ale Siriei şl din nordul Irakului (tocmai în acele locuri, se aflau în stare sălbatică prototipurile orzului şi griului, ca şl diferite specii de ovine sălbatice). „Numai cînd dezvoltarea socială a progresat în mod comparativ — scrie Grahame Clark — a devenit posibilă ocuparea solurilor

aiuviale, ceea ce a antrenat irigarea şl importul masiv de materii prime esenţiale" (op. cit., p. 100).

[a] Marcel Cohen, L'Ecriture, Edltlons soclales, 1953, p. 55.

tente derivă din alfabetul fenician[4,i]. Paradox semnificativ, ceea ce a devenit „regulă" s-a născut ca excepţie.

Nu mă ocup aici decît de ultimul act sau, mai precis, de penultimul *ţi* de ultimul act al acestei revoluţii : pentru a cuprinde mişcarea întreagă, ar trebui să mergem pînă la primele elemente fonografice apărute în sînul sistemelor ideografice egiptean şi sumerian, apoi ar trebui să studiem prin ce joc de transferuri şi de deplasări aceste fonograme „complementare" şi marginale au putut dobîndi un rol destul de determinant pentru ca să poată apărea în bazinul oriental al Me- diteranei scrieri *silabice* (scrierile cretane, scrierea ciprioată), dominate în întregime de principiul fonetic, deşi acesta nu a fost aplicat „în toate implicaţiile sale" şi, în consecinţă, nici nu a fost degajat cu toată limpezimea [/17].

Atunci intervine „invenţia" feniciană, care marchează trecerea de la *silabar* la *alfabet.* Este important de observat că ea a fost favorizată de un „element natural" propriu domeniului lingvistic în sînul căruia s-a realizat : limbile semitice comportă, într-a- devăr, radicale constituite în general din trei consoane, care formează suportul aparent al semnificaţiei fiecărui cuvînt, timbrele vocalice avînd un rol redus, astfel încît, cînd era aplicat la transcrierea unei limbi semitice, principiul deja cîştigat al „silabo-fonogra- fismului" procura foarte natural baza unui alfabet *consonantic.* In schimb însă, acest „mediu favorabil" *limita* transformarea pe care o făcea posibilă şi o lăsa neterminată, deoarece această scriere, care impune cititorului grija de a ghici vocalele, nu era, în fond,

[u] Această filiaţie rămîne obscură în unele cazuri (scrierile din India veche) : totuşi, ea pare foarte probabilă (Marcel Cohen, op. cit., p. 64—65).

" La drept vorbind, condiţiile în care au apărut primele „silabare" egeene au rămas pînă azi necunoscute, dar formarea lor nu se poate concepe independent de achiziţiile anterioare. Expansiunea şi folosirea *internaţională* a scrierii sumerlene-acadlene, care utiliza larg silabo-fonogramele, au avut fără

îndoială un rol important (vezi în această privinţă Georges Mounln, *Histoire de la linguistique,* P.U.F., 1967, p. 56). altceva decît un „sllabar" deosebit de comod. Astfel, în măsura în care era condiţionată de un „mediu" particular, achiziţia feniciană nu reprezenta decît penultimul act al unei revoluţii a cărei desăvîrşire era condiţionată de *transferul* acestei achiziţii în afara mediului care o îngăduise : ultimul act al revoluţiei alfabetice a avut loc cînd grecii, care nu se puteau dispensa de a nota vocalele, găsiră în moştenirea feniciană o bază gata constituită pentru a forma propriul lor sistem de scriere.

Putem acum, dacă luăm din nou în considerare ansamblul acestei evoluţii, să degajăm unele concluzii importante. Şi mai întîi aceea care confirmă ceea ce spusesem mai înainte asupra aceleiaşi probleme : „condiţiile naturale", în speţă „mediul lingvistic", nu sînt deloc de neglijat şi pot avea un rol *determinant* în evoluţia tehnică şi culturală, dar numai în interiorul unui „mediu istoric" dat şi la un anumit grad determinat al dezvoltării. De exemplu, particularităţile lingvistice care au favorizat constituirea alfabetului consonantic fenician existau de asemenea în limba Egiptului antic, care aparţinea şi ea grupului hamitio-semitic ; şi, totuşi, scrierea egipteană nu a putut *elimina* niciodată sistemul ideografic : o folosire largă a unor fonograme „complementare" a dus la constituirea în interiorul *sistemului* a unui fel de alfabet format din semne monoconsonantice, însă acest „alfabet" în loc să se dezvolte într-un sistem independent, a rămas „cufundat în sistemul ideografic" ‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡. Aceasta înseamnă că particularităţile proprii limbilor semitice nu au putut juca un rol decisiv decît într-o etapă dată şi în condiţii particulare, care nu existau în Egiptul antic. Este deci imposibil să se acorde „condiţiilor naturale" statutul unui determinism specific, „intervenind" în cursul evoluţiei istorice pentru a-i

---

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡“ **Asupra caracterului impropriu al acestei denumiri, vezi G. Mounln, op. cit., p. 43—44.**

" Marcel Cohen, op. cit., p. 35. **„**

„prescr'e" cutare dezvoltare particulară.

Iată o concluzie deocamdată cu totul negativă. Să ne continuăm cercetarea, studiind alt exemplu : cum se poate explica un „fapt de civilizaţie[H] atît de remarcabil în sine, ca şi prin toate consecinţele în domeniul artei, al gîndirii etc. 5°, ca permanenţa pînă în zilele noastre în China a unui sistem de scriere nealfabetică, încă plin de vitalitate ? Toţi autorii recunosc aici o determinare naturală a „mediului lingvistic" chinez : chiar din epoca în care s-a născut scrierea chineză, cuvintele acestei limbi erau formate dintr-o singură silabă, omofoniile fiind evitate datorită deosebirilor marcate prin urcarea sau prin modulaţiile vocii. Această structură monosilabică a permis constituirea unui sistem de scriere foarte original, „în acelaşi timp cu totul ideografic, căci fiecare caracter este un semn- cuvînt şi cu totul fonografic. Fonografismul este de tipul silabic, fiecare caracter fiind un semn-silabă sau o „silabă-fonogramă" §§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§. Astfel aspectele ideografic şi fonografic ale scrierii chineze sînt în acelaşi timp şi complementare, şi străine unul celuilalt ; de aici discordanţa extremă dintre citire şi scriere, dintre limba scrisă şi limba vorbită. Şi tot de aici posibilitatea de a folosi, fără să se cunoască limba vorbită, limba chineză scrisă ca limbă cultă : ceea ce explică în parte extinderea scrierii chineze şi a culturii pe care o vehicula în Coreea, în Japonia şi în Vietnam, ca şi unitatea culturală a întinsei lumi chineze însăşi. De aici, în sfîrşit, extraordinara coerenţă şi stabilitate a sistemului : de la început a fost obţinut un anumit fel de perfecţiune, care, prin aceasta chiar, nu a putut fi depăşită.

Iată-ne deci în prezenţa unui caz particular,

---

§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§" **Cf. Lerol—Gourhan, op. cit., voi. I, p. 282—289.**

ţ! Marcel Cohen, op. cit., p. 28.

unde cauzalitatea care ar putea fi pusă pe seama caracterelor *naturale* ale limbii se manifestă în mod atît de izbitor, încît am putea fi ispitiţi să vedem în ea o explicaţie cu totul suficientă ; dar oare este ea în- tr-adevăr astfel ? Presupunînd că este, ar trebui să presupunem şi că absenţa în sistemele Ideografice egiptean sau sumerian a „avantajelor naturale" de care beneficia sistemul chinez ar fi fost de ajuns pentru a antrena descompunerea acestor sisteme şi dispariţia lor. Dar lucrurile nu s-au petrecut aşa. Să luăm sistemul egiptean : el a dovedit, în definitiv, o capacitate de durată care s-ar putea compara cu cea a sistemului chinez, deoarece a subzistat din al patrulea mileniu pînă în secolul al V-lea al erei noastre, tradiţia sa nefiind în cele din urmă distrusă decît de „furtuna istorică" de după prăbuşirea Imperiului roman. Incoerenţele şi limitele sistemului, care s-au ivit foarte devreme, nu au constituit de fel un obstacol decisiv supravieţuirii sale : după cum am văzut, el para aceste inconveniente „secretînd" sisteme fono- grafice secundare, care remediau neputinţele ideogra- fiei fără a-i distruge principiul. Această extremă şi laborioasă complexitate ne apare ca neviabilă ! Şi, totuşi, în acest fel şi-a asigurat sistemul permanenţa.

Va trebui deci să împingem mai departe cercetarea. Un ajutor preţios ne va aduce şi în această privinţă cărticica lui Marcel Cohen *L'Ecriture,* pe care am fo- losit-o pînă aci atît de mult pentru capitolul de faţă. Cînd abordează examinarea sistemului de scriere chinez, Marcel Cohen scrie următoarele : „Orice sistem de scriere ce se dezvoltă spontan şi nu se impune din afară este mai mult sau mai puţin modelat după caracterul limbii pentru care se formează" (p. 25).

Aşadar, faptul că scrierea chineză se adaptează perfect caracterului limbii pe care o transcrie este el însuşi condiţionat de un element *istoric* propriu- zis : această scriere s-a născut şi s-a dezvoltat „pe loc“ şi nici o ruptură istorică nu a putut face să fie suspectat caracterul *autohton* (cum a fost cazul, de

pildă, cu scrierea sumeriană) al dezvoltării sale. Şi nu trebuie oare să căutăm tot în acest caracter „autohton" explicaţia longevităţii sistemului egiptean ? [S!] Invers, totul ne arată îndestul că formarea unui sistem atît de evoluat, atît de puţin primitiv şi atît de puţin „natural" ca scrierea alfabetică este de neconceput în cadrul unei dezvoltări „pe loc" : naşterea alfabetului presupune, după cum am văzut, un „progres prin transfer" sau mai degrabă printr-o serie de transferuri, de

Cf. Mercel Cohen, op. cit., p. 29.

deplasări şi de rupturi care nu s-au putut produce decît într-un „mediu istoric" determinat, caracterizat printr-o reţea *excepţional* de complexă, densă şi dinamică de relaţii şi de interferenţe între „medii lingvistice" *diferite,* între unităţi „etnice-culturale" numeroase şi *diferite.*

Progres tehnic şi „circulaţie culturală"

Nădăjduiesc a fi ajuns destul de departe în această analiză pentru a putea enunţa acum două idei, în parte noi, în parte implicate în tot ce am spus pînă acum. Mai întîi acest paradox, care răstoarnă termenii înşişi ai problemei puse de noi : ceea ce necesită o explicaţie *istorică* particulară nu este atît ceea ce ia astăzi forma vizibilă a unei „excepţii" (permanenţa scrierii chineze), cît mai degrabă procesul unic în istorie (crearea scrierii alfabetice) care a dat naştere însăşi „regulii" ; ceea ce necesită o explicaţie nu este atît *persistenţa* unui sistem de scriere „natural", cît *smulgerea* din această formă naturală, ruperea de ea. Cu alte cuvinte, nu putem decît recuza, odată mai mult, acest gen de repartiţie care atribuie „particularităţilor" rolul de a explica *obstacolele* din calea evoluţiei istorice, în timp ce „legile fundamentale" ar defini necesitatea acestei evoluţii ; a trasa această linie de despărţire între general şi particular înseamnă a raţiona ca şi cum progresul ar fi întotdeauna de la sine înţeles ! Cînd, de fapt, un progres ca scrierea alfabetică nu s-a putut efectua altfel decît în condiţii istorice „excepţionale", iar dacă are totuşi un caracter universal, acest caracter îi aparţine ca unui *rezultat* al procesului istoric, însă nu aparţine de fel procesului care l-a generat. De altfel, invers, particularitatea, „contingenţa" acestui proces nu contrazice în nici un

[B] Cf. H. Pedersen : „în general, se pare că marile simplificări în metodele de scriere se produc în cursul transferului lor de la un popor la altul" (citat de G. Mounin op. cit., p. 80).

HI

fel universalitatea rezultatului său, adică *necesitatea* producerii sale istorice.

Să mai reţinem şi acest factor : *diversitatea.* Asupra acestui punct, mi se pare că analiza mea va putea fi lămurită de un pasaj din *Capitalul* in care Marx se ocupă tocmai de influenţa condiţiilor naturale asupra dezvoltării sociale : Marx constată mai întîi că „productivitatea muncii depinde de condiţiile naturale în care se desfăşoară munca", de exemplu, pentru agricultură, de fertilitatea solului ; dar el adaugă de îndată următoarele :

„De aici însă nu rezultă nicidecum că solul cel mai fertil constituie terenul cel mai propice pentru dezvoltarea modului de producţie capitalist. Acest mod de producţie presupune dominaţia omului asupra naturii. O natură prea darnică „îl îndrumează pe om aşa cum mama îşi îndrumează copilul". Ea face ca dezvoltarea lui să nu fie o necesitate naturală. Nu clima tropicală cu vegetaţia ei luxuriantă, ci zona temperată este patria capitalului. Nu fertilitatea absolută a solului, ci diferenţierea lui, diversitatea produselor lui naturale constituie baza naturală a diviziunii sociale a muncii şi îl stimulează pe om, prin varietatea condiţiilor naturale în care trăieşte, să-şi sporească trebuinţele, capacităţile, mijloacele şi metodele de muncă" [M].

Plehanov citează bucuros acest text cînd vorbeşte de mediul geografic şi de rolul acestuia. Totuşi nu prea văd că trage de aici concluziile ce ar trebui, ca, de pildă, că nu există un mediu „absolut" favorabil, un mediu care să fie favorabil *în sine :* un mediu natural dat nu este favorabil decît *în mod tranzitoriu şi* în condiţii *istorice* determinate ; dincolo de limitele „tranziţiei" particulare pe care o favorizează, acelaşi mediu poate deveni o piedică. De aici alt paradox, pe care vechii greci îl observaseră: dacă grecii sînt mai civilizaţi decît popoarele „barbare", aceasta se datora, spuneau ei, faptului că necesitatea cere virtute,

“ K. Marx, *Capitalul,* voi. I, în K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 23, Bucureşti. Editura politică, 1966, p. 516.

iar Grecia a avut întotdeauna „sărăcia drept soră de lapte" [M]. în fapt, cetăţile greceşti nu au dispus niciodată de un surplus agricol comparabil aceluia al faraonilor egipteni, iar extraordinara incursiune ce au efectuat în istorie nu este independentă de această condiţie naturală, care, în aparenţă, numai favorabilă nu era...

Singurul caracter al mediului natural care ar putea fi definit *în general* ca favorabil dezvoltării este diversitatea condiţiilor, caracterul lor „multiform" şi schimbător, incitarea la progres pe care o reprezintă această diversitate. Se întîmplă însă că acest caracter nu este o calitate „în sine" : mediul geografic nu procură aici nimic mai mult decît „baza naturală" a unei mobilităţi care în ea însăşi nu se datorează atît geografiei, cît istoriei, „mediului istoric", din moment ce ea este mai ales în funcţie de caracterul *autohton* sau nu al dezvoltării într-o sferă naţională dată.

Aici se va putea pune în evidenţă rolul istoric a ceea ce am numit „progresele prin transfer" : este, într-adevăr, limpede în acest caz că natura nu oferă „diversitatea" decît în măsura în care aceasta este *produsă* de dezvoltarea istorică, dezvoltare care ia *forma* unei „deplasări". Dar această formă de dezvoltare nu este oare o consecinţă necesară a caracterului „strimt" şi limitat al fazelor celor mai primitive ale evoluţiei sociale ? Mai exact, nu este ea oare o manifestare necesară a procesului care rupe acest aspect strimt şi îl depăşeşte, adică a *trecerii* progresive de la o evoluţie „naturală", limitată la cadrul vieţii locale, la o *istorie* cu adevărat „mondială" ?

Dacă astfel stau lucrurile, nu va fi de ajuns să se arate, studiind „progresele prin transfer", în ce mod transferul favorizează progresul ; transferul va trebui înţeles ca un moment particular, însă necesar al progresului însuşi. Ceea ce presupune, desigur, să renunţăm, cum o cerea Marx, să concepem „noţiunea de progres" în „abstracţia

obişnuită" ********** : dacă se concepe progresul ca o lege abstractă, universală şi uniformă în producerea efectelor sale, se va avea tendinţa de a neglija sau chiar de a nega rolul şi chiar realitatea fenomenelor de „aculturare", de împrumuturi şi de difuzare ; tocmai acest lucru se observă la reprezentanţii evoluţionismului istoric din secolul al XlX-lea, inclusiv ai marxismului vulgar [57].

O eroare alimentează adesea eroarea inversă, prin aceea că îi procură aparenţe de justificare : curentele antievoluţioniste de la începutul acestui secol (şcoala „istorică-culturală" austriacă, antropologia culturală anglo-saxonă) au acordat tot acestor fenomene o prioritate metodologică absolută şi le-au folosit pentru a respinge orice „teorie a evoluţiei" în istorie[M]. Tot aceeaşi mi se pare a fi perspectiva care prevalează la istoricii noştri moderni ai „civilizaţiilor" : foarte atenţi la ceea ce numesc ei „întîlnirile dintre civilizaţii", ei au tendinţa de a pune în evidenţă relaţii pur *externe* între acele entităţi statice, adevărate subiecte ale istoriei, care sînt pentru ei civilizaţiile. Astfel că aceste relaţii par a nu atinge decît în mod accidental fiinţa imuabilă a fiecărei civilizaţii, universul solipsist al fiecărei „culturi" : formele constituite sînt astfel dotate cu o independenţă absolută faţă de mişcarea care le constituie sau care le desfiinţează, în timp ce mişcarea însăşi, în măsura în care i se mai recunoaşte o realitate, apare fie ca rezultatul unui joc cu totul contingent al unor „întîmplări istorice" (Lăvi-Strauss), fie ca produsul unei alegeri pur subiective, al unei „alegeri de civilizaţie" (Braudel).

O abordare marxistă a acestor probleme se va prezenta, evident, cu totul altfel. Nu că ar fi cazul să se nege rolul relaţiilor „externe", ci să se definească ceea ce în natura mişcării interne fundamentează necesitatea acestui rol. Este deci

---

**********" Herodot, VII, 102.**

" K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 13, Bucureşti, Editura politică, 1962, p. 683.

vorba de a se aşeza din nou aceste fenomene de difuzare, de împrumu-

" De exemplu, în lucrările, dealtfel atît de remarcabile, ale Iul I,. H. Morgan (vezi în această privinţă Irmgard Sellnow, *Grundprinzlplen elner Periodtsterung der llrge- schichte,* Berlin, 1961, p. 41—52).

" Pentru o critică marxistă a acestor curente, vezi I. Sellnow, op. cit., p. 57—67. turi, de transfer şi de „reluare" în perspectiva generală a evoluţiei istorice ; mai precis, după cum spuneam, de a le concepe ca modalităţi specifice ale acestei evoluţii. Ceea ce presupune că ne ferim de a face mai „dură", cum prea adesea se face azi, diferenţa dintre relaţiile externe şi cele interne [w].

Toate acestea vor părea, fără îndoială, cam prea abstracte şi programatice, de aceea voi da aici o ilustrare pozitivă ; ea se găseşte în studiul remarcabil pe care istoricul marxist Emilio Sereni l-a consacrat recent procesului istoric al domesticirii calului, al elaborării tehnicilor înhămării calului şi al dezvoltării călăriei [w]. Pe baza unei documentări arheologice, literare şi lingvistice considerabile, Sereni demonstrează că acest proces nu s-a desfăşurat, cum s-a crezut adesea, în interiorul unei singure civilizaţii (de exemplu ceea ce s-a numit „civilizaţia stepelor") sau al unui singur grup etnic (de exemplu popoarele indo-europene) ; tehnicile folosirii militare şi productive a calului nu au fost elaborate în mediu închis de popoarele nomade ale Eurasiei. în realitate ar trebui să se spună mai degrabă contrarul : această formă foarte evoluată (şi relativ tîrzie) de specializare economică în creşterea animalelor la nomazi, care caracterizează „civilizaţia stepelor", nu s-a putut dezvolta decît printr-un proces de „diferenţiere externă" [61], care avea drept condiţie istorică prealabilă

»• Vezi Lucien Sdve, *Methode structurale et măthode* dia- *lectique,* în „La Pensee" nr. 135, octombrie 1967, p. 92.

•• Emilio Sereni, *La circolazione etnica e culturale*

nella steppa eur asiatica. Le techniche e la nomenclatura d-el **cavallo, In „Studl storlci" nr. 3, 1967.**

Acesta este termenul folosit de Sereni în lucrarea sa asupra comunităţilor ligure ; el notează acolo următoarele, care merită reflecţie : în epocile Istorice vechi în care contradicţiile sociale *interne* (antagonisme de clasă) sînt încă slab dezvoltate, procesele de diferenţiere *externă* (de la trib la trib, de la popor la popor) „capătă în mod necesar un relief particular şl devin un moment decisiv al dialecticii Istorice" (Comunitd rurali *nell'Italia antica,* Roma, 1955, p. 147). Unele indicaţii ale lui Marx ar putea corobora şl ilustra acest punct, de exemplu cînd arată că diviziunea

o elaborare *relativ* avansată a tehnicilor de folosire a calului. Şi Sereni pune în evidenţă rolul jucat, în lentul proces al acestei elaborări, de relaţiile şi de schimburile constante, inclusiv sub forma conflictelor războinice, dintre vechile societăţi agricole din Orientul Apropiat (Mesopotamia, valea Indului) şi seminţiile barbare din vecinătate. In mod mai general, el arată că acest proces este inseparabil din punct de vedere istoric de fenomenele de „circulaţie etnică şi culturală", extraordinar de complexe şi dense, care s-au produs pe imense spaţii ale Asiei centrale şi sud-occidentale în cursul ultimelor patru milenii dinaintea erei noastre.

Iată deci un studiu exemplar, exemplar prin aceeea că ne ajută să înţelegem cum se face că faptele de acculturaţie, de difuzare, de „circulaţie culturală", care ascund atît de uşor necesitatea internă a unui proces istoric, pot fi interpretate în acelaşi timp ca fiind condiţii şi ca fiind forme de manifestare **necesare ale** acelui proces.

muncii şi schimbul de mărfuri, înainte de *a* pătrunde în interiorul comunităţilor, s-au dezvoltat mai întîi între comunităţi *(Capitalul,* voi. I, în K. Marx şi F. Engels, *Opere,* voi, 23, Bucureşti, Editura politică, 1966, p. 362). Marx mai notase, dealtfel, relaţiile de *complementaritate,* care se stabiliseră, în Istoria Asiei vechi, între dezvoltarea comunităţilor sedentare de agricultori şi aceea a comunităţilor de triburi nomade *(Scrisoarea lut Marx către Engels, 2 iunie 1853,* în K. Marx şi F. Engels, *Opere,* voi. 26, Bucureşti, Editura politică, 1967, p. 224). El caracteriza într-un fel analog relaţiile din epocile vechi dintre popoarele care făceau comerţ, superb dezvoltate" (fenicieni cartaginezi etc.), şi popoarele barbare, trăind într-o economie naturală, pe barbaria cărora se sprijinea dezvoltarea celor dintîi şi pe care, la rîndul lor. ele le întreţineau în această barbarie (Capitalul, voi. I, în K. Marx şi F. Engels, *Opere,* voi. 23, Bucureşti, Editura politică, 1966, p. 362). Toate cercetările istorice recente confirmă această interdependenţă dintre dezvoltarea civilizaţiilor vechi şi aceea a popoarelor „barbare" (vezi în această privinţă interesantul articol al lui O. Lattimore, *Civilizaţia, mamă a barbariei ?* în „Annales E.S.C.",

ianuarie-februarie 1962).

U»

Concluzii provizorii

Cele de mai sus ne readuc la problema fundamentală a necesităţii dezvoltării istorice. Insă această problemă este atît de dificilă, încit înainte de a o aborda din nou voi relua sub alt unghi rezultatele analizei mele. Am văzut că dezvoltarea „forţelor de producţie dobîndite" se sprijină pe *continuitatea istorică* creată de transmiterea de la o generaţie la alta a moştenirii tehnice şi culturale dobîndite anterior. Insă această continuitate, tocmai pentru că este istorică (şi cel puţin în măsura în care istoria nu este încă supusă unui control conştient), poate fi *întreruptă ;* aceasta explică regresiunile pe care le antrenează distrugerea „fortuită" a tehnicilor dobîndite într-o sferă naţională dată. Pe de altă parte, caracterul istoric al acestor achiziţii şi modalităţi specifice ale transmiterii lor includ posibilitatea transferării lor în afară de mediul lor originar şi, prin aceasta chiar, posibilitatea unei *rupturi* cu condiţiile locale particulare care le întţepeneau în autohtonia lor ; de aici faptul că „transplantarea unei tehnici din regiunea ei de origine într-o altă regiune este ea însăşi un factor de progres şi de invenţie" Astfel rolul *discontinuităţilor* istorice pare a fi contradictoriu. Dar ce este această contradicţie dacă nu chiar aceea care face din „preistoria umană" un proces de *istorie a naturii ?* Totul se petrece ca şi cînd omenirea, pentru a progresa, a trebuit în acelaşi timp să păstreze ceea ce a dobîndit în cursul istoriei sale trecute şi să se elibereze de această povară, să păstreze achiziţiile dezvoltării sale *istorice* anterioare sub pedeapsa de a „porni din nou de la zero", să rupă cu tot ce în această dezvoltare era *natură* şi exprima limitele aoesteia.

Istoria este şireată, spunea Marx ; desigur că aşa trebuia să fie pentru a inventa mereu „soluţia" acestei probleme ! Iată un exemplu de şiretenie: o *regresiune* locală poate apărea pînă la urmă ca un „noroc istoric" în măsura în care face posibilă o *progresare*

“ Andr£ Haudricourt, L’origine des techntques, în „Cou- rrler raţionaliste" nr. 2, an. 12, februarie 1965, p. 35. ulterioară ce se va efectua pe baza unei noi apropieri a moştenirii încet acumulate şi păstrate într-o sferă învecinată. In acest caz, „norocul istoric" este acela al unei reînceperi infinit mai libere şi mai rapide decît „începutul". Spre a ilustra acest punct să ne referim încă o dată la istoria scrierii : dacă vechii greci au fost primul popor din lume care a elaborat, pe baza sistemului fenician, o scriere alfabetică completă, nu se datora oare aceasta răsturnărilor istorice care au distrus definitiv, la începutul epocii fierului, scrierea cretană-miceniană ? Regresul care a urmat invaziilor doriene a fost atît de mare, încît a dus la dispariţia oricărei folosiri a scrierii în Grecia, şi aceasta timp de mai multe secole ; însă acest regres, prin faptul că i-a constrîns pe greci să redescopere scrierea (sau mai degrabă s-o împrumute din nou), „a curăţit terenul" pentru un progres ulterior, care nu numai că i-a anulat efectul, dar a mers mult mai departe. Vedem astfel cît este de adevărat că istoria, cum spune tot Marx, progresează prin „latura rea“ ®.

Dar ce este oare necesar în acest progres, în acest mers paradoxal şi în această inegalitate a progresului ? Trebuie pornit, după părerea mea, de la Ideea clasică după care dezvoltarea forţelor de producţie este un proces care conţine în el însuşi necesitatea sa, deoarece exprimă *mişcarea* contradicţiei care, în activitatea de producţie, opune pe oameni naturii. Trebuie să ne întrebăm pe urmă : pentru ce această mişcare, în manifestările sale Istorice concrete, seamănă atît de puţin cu progresul continuu, „irezistibil" şi uniform, a cărui iluzie a fost uneori alimentată de un marxism vulgarizat ?

Putem propune cel puţin un element al răspunsului şi care este, cred, decisiv : contradicţia definită mal sus, pe care „mişcarea" ei o rezolvă şi o reproduce mereu, este, desigur, prezentă în germene, începînd cu prima unealtă,

cu primul act de producţie ; dar ea însăşi nu se dezvoltă decît In măsura în care pro-

" K. Marx, Mizeria *filozofiei,* In K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 4, Bucureşti, Editura politică, 1963, ed. a II-a, p. 131. *ducţia* se deosebeşte de simpla apropiere „animală" a naturii, cu alte cuvinte în măsura în care omul, „fiinţă naturală", *devine o* „fiinţă naturală umană". Dar, după cum am văzut, această condiţie a dezvoltării nu este dată de la început : ea este, dimpotrivă, produsul dezvoltării însăşi. De unde un aparent cerc vicios, care în fapt, după îndelungi rămîneri pe loc, este mereu *rupt* la un anumit moment sau într-un anumit loc, pentru a se reface în urmă între limite mai puţin strimte : necesitatea dezvoltării este tocmai necesitatea acestei rupturi „paradoxale", care face că istoria omenirii depăşeşte şi trece mereu peste propriile sale limite *naturale.* Cu alte cuvinte, ea nu le desfiinţează dintr-o dată, imediat ce începe să fie istorie ; această ruptură trebuie înţeleasă nu ca un act unic, ci ca o serie de rupturi a căror succesiune formează o *mişcare.* Aceasta mai înseamnă şi că fiecare ruptură a „limitei" este ea însăşi limitată atît în profunzimea, cît şi în extinderea ei. De unde îngustimea „frontului de înaintare" al progresului : s-a constatat oare vreodată ca el să se fi efectuat „pe toată linia" ? De aceea un progres „local" apare atît de des ca un „noroc istoric", datorită unei conjuncturi *particulare.* Condiţiile care definesc această conjunctură constituie ceea ce Marx numeşte „condiţiile istorice"[w]. Ele nu pot în nici un fel să fie *deduse* din necesitatea care guvernează ansamblul procesului din moment ce ele reprezintă condiţiile *deja date,* deşi „mereu modificate", ale existenţei procesului însuşi. In această măsură este contingenţă „localizarea istorică" a fiecărui punct de *ruptură.* Dar aceasta nu înseamnă deloc că trebuie renunţat la analizarea ştiinţifică a acelui *modus ope- randi* al rupturii, adică a „soluţiilor" istorice particulare, care îi exprimă necesitatea, şi al căror caracter particular este fundat în mod universal în natura procesului, în chiar conţinutul său.

" K. Marx şl F. Engels, *Opere,* voi. 13, Bucureşti, Editura politică, 1962, p. 671.

in

Am considerat pînă acum mai ales dezvoltarea *forţelor de producţie.* Şi am făcut aceasta nu fără grija de a insista asupra ideii cu totul clasice, contestată de unii†††††††††††††††††††††††† în prezent, că această dezvoltare formează „baza" întregii dezvoltări sociale ' ; dacă nesocotim acest punct, nu înseamnă că în cele din urmă nu vom putea înţelege istoria societăţii în „autodezvoltarea" ei şi necesitatea ei *internă ?* Dar nu pot merge mai departe fără a rupe firul acestei expuneri spre a-l relua apoi din nou pentru a reveni la examinarea transformării *relaţiilor sociale*[3] *:* cum se manifestă la acest nivel „legea dezvoltării inegale", proprie oricărui proces al istoriei naturale ? De fapt am mai abordat această problemă mai sus, cînd am examinat noţiunea supravieţuirilor, şi am observat că gradul de „lichidare" a supravieţuirilor nu este întotdeauna şi *pretutindeni* acelaşi. Să reluăm deci problema din acel punct.

Dezvoltarea socială şi *relaţiile internaţionale*

Şi aici voi porni de la ceea ce va părea la

---

†††††††††††††††††††††††††† **Vezi în special E. Ballbar, *Cu privire la conceptele fundamentale ale materialismului istoric,* în *Lire le Capital,* voi. 2, Maspero, 1965.**

• *Scrisoarea lui Marx către Annenkov. 28 decembrie 1846* (în original această scrisoare este scrisă în limba franceză), în K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 27, Bucureşti, Editura politică, 1966, p. 428.

*** Făcînd o deosebire între aceste două etape In expunerea mea, precizez că, dilpă mine, este Imposibil de *a separa,* cum doreşte Ballbar *(op. cit.,* p. 275), producerea de obiecte materiale şi producerea relaţiilor sociale ; asta înseamnă că analizele ce vor urma sînt strîns legate în concepţia mea de tot ce am arătat pînă aici. Pentru discutarea punctului de vedere al Iul Ballbar, pe care nu o pot face aici, mă voi**

început a nu fi decît un „caz particular" ; şi, o dată mai mult, tot de la Marx, întotdeauna foarte atent la ce este particular în istorie ; îi voi împrumuta analiza. în ul-

tima parte (neterminată) a *Introducerii la critica economiei politice,* Marx notase, fără a le dezvolta[4], o serie de puncte „ce nu trebuiau uitate" : se află acolo indicaţii foarte preţioase pentru teoria marxistă a istoriei şi am citat pînă acum mai multe din acestea. Iată încă una : *„Fenomene secundare şi terţiare,* în general relaţii de producţie derivate, transferate, nu originare. Rolul pe care îl au aici relaţiile internaţionale" [5].

După „influenţa mediului geografic", iată deci că întîlnim al doilea dintre *factorii* pe care Plehanov îi considera „din punctul de vedere al acţiunii reciproce" : *relaţiile internaţionale* ########## §§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§. Dar punctul de vedere al lui Marx este oare acela al lui Plehanov ? Am răspuns deja negativ în ce priveşte mediul geografic ; îmi rămîne să arăt că acest răspuns este valabil şi în problema „relaţiilor internaţionale". Tocmai aici este interesant pasajul citat din *Introducere...:* Marx nu se mărgineşte să constate „intrarea în joc" a relaţiilor internaţionale, să recunoască acestui „factor" un *rol ;* el lasă să se întrevadă ce

---

++++++++++++++++++++++++++**mulţumi să trimit la interesanta Intervenţie a Iul Henri Jour- daln la sesiunea din Argenteuil a Comitetului Central al Partidului Comunist Francez (în „Cahiers du Communlsme", mai-lunle 1966, în special p. 74—75).**

- **Cu excepţia paginii celebre consacrate artei greceşti în relaţiile sale cu mitologia.**
- **K. Marx, Contribuţii..., ediţia citată, p. 253 (subl. Iul Marx).**

§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§' **Vezi, *Ideologia germană,* în *Opere,* voi. 3, Bucureşti, Editura politică, 1968, ed. a II-a, p. 74. Această „absenţă de trecut" se manifestă cu un relief cu totul deosebit în domeniul suprastructurilor, în special prin faptul că Statele Unite au fost guvernate în tot cursul istoriei lor numai de burghezie şi în forme de stat pur burgheze (cf. F. Engels, Introducere la ediţia engleză a lucrării *Dezvoltarea socialismului* de la utopie la ştiinţă, în K. Marx şi F. Enge's, Opere, voi. 22, p. 299. In ce priveşte consecinţele în domeniul ideologic (absenţa unor intelectuali „tradiţionali"), vezi A. Gromsci, *Oeuvres choisies,* Editions soclales, 1959, p. 445.**

- ***Ideologia germană,* p. 75.**
- **Vezi în special *Dezvoltarea capitalismului în Rusia şi Programul agrar al social-democraţiei în prima revoluţie rusa din 1905—1907.***

anume fundamentează necesitatea acestui rol în *dezvoltarea* istorică. Noţiunea de *transfer* pe care o regăsim în acest text este semnificativă tocmai prin aceea că, în loc să impună ca punct de plecare al analizei o relaţie *externă* între mai mulţi factori „afirmaţi ca atare", Marx indică drumul unei explicaţii capabile *să subordoneze* aparenţele de exterioritate logicii interne a dezvoltării nu pentru a le contopi cu ea, ci pentru a le reconstrui pornind de la ea.

Toate acestea necesită cîteva lămuriri : despre ce fenomene voia să vorbească Marx şi care este legea după care se produc ele ? El însuşi ne propune, în

mai multe pasaje din opera sa, analizarea şi ilustrarea lor. Cazul cel mai clasic este acela al Americii de Nord, pe care Marx şi Engels îl studiază încă în *Ideologia germană :* dezvoltarea capitalistă a Americii de Nord, observă ei, a fost deosebit de favorizată de absenţa unui trecut feudal, care, în Europa occidentală „greva" aceeaşi dezvoltare. *Transferul* pe un teren nou, practic virgin, al „formei de relaţii" care se dezvoltase în Europa a rupt această formă de condiţiile naturale prealabile ale istoriei şi preistoriei sale europene, eliberînd-o astfel de supravieţuirile formelor anterioare, de unde o dezvoltare ulterioară mult mai rapidă şi mai liberă [7].

Acest caz „excepţional" nu comportă oare ceva tipic ? Toate coloniile întemeiate prin populare s-au dezvoltat în condiţii analoge, care au imprimat evoluţiei lor sociale o vigoare deosebită : Marx şi Engels se referă, de pildă, pentru istoria antică la cazul Cartaginei şi al coloniilor greceşti [8]. Pentru istoria modernă se mai poate cita cazul, studiat de Lenin într-un mod atît de bogat şi de profund al „fondului de colonizare" situat la *periferia* de est şi de sud a vechii Rusii ; aceste regiuni nu cunoscuseră de fel sau prea puţin iobăgia feudală, astfel încît capitalismul agrar a putut la sfîrşitul secolului al XlX-lea să se dezvolte acolo mai repede şi mai viguros decît

în *centrul* apăsat de „rămăşiţele iobăgiei"[10]. Şi cu acest prilej Lenin, sprijinindu-se pe exemplul clasic al Americii de Nord, deosebeşte două forme diferite — două „căi obiectiv posibile" — ale evoluţiei agrare burgheze : „tipul american" (ruptură cu trecutul feudal) şi „tipul prusac" (păstrarea formelor feudale, „adaptarea" economiei moşiereşti la dezvoltarea capitalistă) **. Imensul „fond de colonizare" de care dispune Rusia apare tocmai, încheie Lenin, ca una dintre bazele economice ale posibilităţii unei evoluţii „americane" a capitalismului agrar în această ţară *e.

Tot în contextul acestei analize, Lenin propune o altă distincţie, care mi se pare extrem de importantă şi de fecundă. Procesul *istoric* al dezvoltării capitalismului într-o ţară dată comportă, scrie el, două „aspecte" : dezvoltarea *în adîncime* („dezvoltarea continuă a agriculturii capitaliste şi a industriei capitaliste pe un teritoriu dat, determinat şi limitat") şi „dezvoltarea capitalismului tn *lărgime,* adică extinderea sferei de dominaţie a capitalismului asupra unor noi teritorii", rămase pînă atunci în afara pieţei mondiale ". Lenin insistă asupra legăturii dintre aceste

" *Programul agrar al social-democraţiet în prima revoluţie rusă din 1905—1907,* în V. I. Lenin, Opere complete, voi. 16, Bucureşti, Editura politică, 1963, ed. a II-a, p. 236.

» *Ibidem, p.* 222.

» Ibidem, p. 237.

[11] V. I. Lenin, *Dezvoltarea capitalismului în Rusia,* tn Opere complete, voi. 3, Bucureşti, Editura politică, 1963, ed. a II-a, p. 586, şi *încă o dată cu privire la teoria realizării,* în V. I. Lenin, Opere complete, voi. 4, Bucureşti, Editura politică. 1961, ed. a n-a, p. 82—84. Lenin propune să se substituie această distincţie aceleia „tradiţionale" dintre piaţă internă şl piaţă externă, care permite teoreticienilor narod- nlciştl să întunece problema „realizării produsului" în economia capitalistă, subordontnd posibilitatea acestei realizări, adică posibilitatea capitalismului însuşi, unul factor „extern" şl contingent. în acest fel, Lenin cere să se

înceteze a se confunda problema *economică* („teoretică abstractă") a realizării produsului, în care se poate face, şl trebuie să se facă, abstracţie de comerţul exterior şi de schimburile internaţionale, cu problema „istorică concretă", care nu poate fl „es-

două aspecte; totuşi, această legătură nu este atît de mare încît să nu permită conflicte între cele două aspecte. Şi Lenin face în această privinţă următoarea observaţie care mi se pare că merge foarte departe : dacă este adevărat că Rusia se situează pentru dezvoltarea sa economică „în condiţii deosebit de favorabile" din cauza „abundenţei de terenuri libere şi accesibile colonizării în provinciile de graniţă", această circumstanţă *comportă şi un aspect defavorabil ;* într-adevăr, „dezvoltarea capitalismului în adîn- cime, într-un teritoriu vechi, populat de multă vreme, este întârziată de colonizarea provinciilor de graniţă. Soluţia contradicţiilor proprii capitalismului care le generează este temporar amînată, prin faptul că aici capitalismul poate uşor progresa în lărgime" ; această posibilitate — această uşurinţă — prelungeşte astfel şi consolidează provizoriu supravieţuirile „semime- dievale" în agricultura rusească şi coexistenţa lor cu „formele de industrie cele mai înaintate" : ea „atenuează acuitatea acestei contradicţii şi încetineşte rezolvarea ei". Totuşi, „se înţelege de la sine — adaugă Lenin — că *această* încetinire a dezvoltării capitalismului echivalează cu o mai mare şi mai largă dezvoltare a lui în viitorul apropiat"

Astfel, dezvoltarea „în lărgime" a capitalismului are consecinţe contradictorii care adîncesc, în acelaşi timp deplasîndu-le, dacă se poate spune astfel, inegalităţile dezvoltării anterioare : pe de o parte, lărgind „sfera" capitalismului, ea creează în regiunile *periferice* condiţiile unei dezvoltări „în adîncime" mai rapide şi mai libere, însă, pe de altă parte, în *centru* ea întârzie în mod provizoriu lichidarea supravieţuirilor formelor vechi, aşa că dezvoltarea în adîncime devine acolo mai grea şi mai înceată.

Vom reveni asupra exemplului Rusiei, unde analiza **tompată în dosul unor scheme abstracte", a dezvoltării capitalismului într-o ţară dată ; noţiunea de „dezvoltare în lărgime" nu este deci aplicabilă decît analizei proprlu-zlse Istorice.**

“ V. I. Lenin, Opere complete, voi. 3, Bucureşti,

Editura politică, 1963, ed. a Il-a, p. 586 (sublinierea aparţine autorului). lui Lenin se dezvoltă în direcţii foarte interesante. Pentru moment, să notăm că şi aici semnificaţia „transferului" este legată de fenomenul supravieţuirilor, iar acest fenomen, cum spuneam mai sus, nu poate fi înţeles decît ca o expresie a *limitelor naturale* ale dezvoltării istorice. Pentru a lămuri mai bine acest punct, să cercetăm alt exemplu, pe care îl iau tot din *Ideologia germană :* în afară de cazul coloniilor prin populare, Marx şi Engels se ocupă şi de anumite cazuri de cuceriri ; iată ce scriu ei în această privinţă: „Un proces similar are loc şi în cazul cuceririlor, atunci cînd în ţara cucerită este transpusă de-a gata o formă de relaţii dezvoltată pe un alt teren. In timp ce în patria ei această formă mai este împovărată de interese şi relaţii moştenite de la epocile precedente, aici ea poate şi trebuie să fie impusă în întregime şi fără piedici, fie şi numai pentru a asigura cuceritorilor o dominaţie îndelungată" ********** ††††††††††††††††††††††††.

Şi ei dau ca exemplu Anglia după cucerirea normandă, unde cotropitorii au instaurat „cea mai desăvîrşită formă de organizare feudală" [w].

Mai tîrziu, în 1857, chiar în epoca în care scria *Introducerea la critica economiei politice,* Marx reia acelaşi exemplu şi îi precizează analiza‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ : în Anglia, spune el, organizarea feudală s-a dezvoltat ca o formă *secundară ",* „introdusă" de cuceritorii normanzi, şi de aceea a parvenit ea la un grad de desăvîrşire mult mai complet decît în Franţa de nord, unde se dezvoltase „în mod spontan" *(naturwiichsig entstandene).* In sfîrşit, pentru a completa şi a ilustra toate acestea într-un fel mai izbitor, putem aminti de asemenea observaţia pe care o face Engels la bătrîneţe tot cu privire la feudalitate : „Apărut în apus în regatul franc, dezvoltat mai departe în Normandia de către cuceritorii norvegieni, desăvîrşit *(fortgebildet)*

**********[ls] **K. Marx şi F. Engels, Opere, vo). 3, Bucureşti, Editura politică, 1962, p. 75.**

††††††††††††††††††††††††††† **« Ibidem, p. 75.**

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ **" Forme *premergătoare...,* p. 440.**

" Secundar : poate că „secundă" ar fi o traducere mal puţin ambiguă.

în Anglia şi în Italia de sud de către normanzii francezi,
feudalismul s-a apropiat cel mal mult de noţiunea **sa** în efemerul regat al Ierusalimului, care a lăsat în Assises de *Jerusalem*§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ cel mal clasic exemplu al orînduirii feudale" *•.

Astfel, dezvoltarea unei forme de organizare socială pînă la tipul ei istoric cel mai „clasic" şi mai pur pare a fi din punct de vedere istoric solidară cu **ex**pansiunea ei „în lărgime", pornind din „centrul" originar în care apăruse mai întîi pînă la propria sa periferie. Iar această dezvoltare se face prin „ştafetă", cutare „naţiune" continuînd ceea ce fusese început de alta, cutare „naţiune" permiţînd altora să economisească, dacă mă pot exprima astfel, primii săi paşi, astfel încît, urmînd un drum ocolit, dezvoltarea socială trece peste graniţele „naţionale" care exprimă propria ei îngustime, le depăşeşte, însă *luînd forma impusă de existenţa lor.*

Specificitatea formelor inferioare de evoluţie

De aici rolul istoric al migraţiunilor şi al cuceririlor [2°], ca şi, mai general, al „relaţiilor internaţionale": necesitatea acestui rol apare şi aici de îndată ce se iau în considerare *limitele* dezvoltării însăşi, şi aceasta explică de ce se manifestă ea mai puternic în etapele inferioare ale evoluţiei sociale. Dacă m-am oprit mai mult asupra exemplului feudalităţii este pentru că, într-un sens, el este mai semnificativ decît exem- piele moderne. Să luăm cazul Americii de Nord : ruptura cu trecutul feudal european a procurat un *surplus* de vigoare şi de rapiditate dezvoltării capitaliste, care însă a putut, chiar în Europa, să-şi croiască drumul

---

§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ **Cod de legi din regatul Ierusalim din secolele XI—XIII î.e.n (notă din ediţia citată a *Ideologiei germane). -- Nota trad.***

« F. Engels, *Scrisoare către Conrad Schmidt. 12 martie 1895,* în K. Marx şi F. Engels, *Scrisori despre „Capitalul",* Bucureşti, E.S.P.L.P., 1955, p. 368.

fără a beneficia de aceleaşi condiţii. Dar s-au petrecut oare lucrurile la fel în epocile anterioare, cînd nu mai este vorba de dezvoltarea capitalistă, ci de aceea a modurilor de producţie „naţionale" precapitaliste, a căror solidaritate internă este mult mai mare şi ale căror posibilităţi de evoluţie sînt mult mai limitate ? Aici istoria are nevoie să-şi desfăşoare toată şiretenia : aici dezvoltarea „în adîncime" a formaţiunii economico-sociale împrumută în modul cel mai constant şi de data aceasta ca o cale *necesară pe* aceea a unei dezvoltări „în lărgime".

Să ne întoarcem mai departe în trecut pînă la istoria antică şi pînă la preistorie. S-ar putea relua, de exemplu, în lumina cercetărilor istorice recente, cazul coloniilor greceşti citat de Marx şi Engels : larga mişcare de colonizare şi de expansiune care a prelungit timp de mai multe secole marile migraţiuni de la sfîrşitul celui de-al doilea mileniu nu apare oare din ce în ce mai clar ca un element esenţial în analiza istorică a ceea ce se numeşte, printr-o mistificare foarte semnificativă, „miracolul grecesc" ?'*

Dealtfel Marx sesizase foarte bine rolul colonizării în procesul care a dus la destrămarea comunităţilor agrare „naturale" sau, cel puţin, a acelora ce aparţin formei „antice", adică romană sau greacă[n]. Ca toate formaţiunile sociale precapitaliste în general, aceste comunităţi au tendinţa de a se reproduce mereu sub aceeaşi formă şi între aceleaşi limite, reproducerea relaţiilor sociale apărînd ca scopul producţiei însăşi. Totuşi, procesul producţiei poate antrena o creştere a populaţiei în sînul comunităţii, iar această creştere este de ajuns pentru a compromite reproducerea raporturilor sociale sau menţinerea lor în limitele pe ********** †††††††††††††††††††††††† Câfe forma lof d

---

**********" **Vezi în această privinţă studiul deja clasic al Iul J. B4- rard, *L'expansion et la colonisation grecques jusqu' aux guer- rcs mediques,* Aubler, 1960.**

†††††††††††††††††††††††††††† **Forme *premergătoare...,***

pfesupuhe. in acfest caz, pentru â sâ asigura reproducerea; ar trebui mărită productivitatea, ceea ce nu s-ar putea obţine decît printr-o dezvoltare a forţelor de producţie, iar această dezvoltare ar necesita, la rîndul său, contrar scopului urmărit, o reamenajare a orînduirii sociale. Dar această soluţie, a unei dezvoltări pe loc „în adîncime", este imposibilă din cauza caracterului „tradiţional" al economiei agrare la această treaptă. *Expansiunea* teritorială rămîne deci singura cale posibilă, de unde tendinţa, inerentă sistemului care defineşte acest tip de comunitate, de a se dezvolta „în lărgime" prin colonizare şi prin războaiele de cucerire Insă această soluţie, destinată a asigura perenitatea sistemului, nu face nici în acest sens decît să-i amîne criza, acu- mulînd totodată progresiv condiţiile unei crize *mai întinse* şi *mai adînci:* mişcarea „în lărgime" pare mai întîi „să lărgească în mod inofensiv această bază" pe care are funcţia s-o reproducă ######################## ; în cele din urmă ea trece peste limitele sistemului şi îl distruge. într-adevăr, războaiele duc la dezvoltarea sclavagismului, la adîncirea inegalităţii sociale în sînul comunităţii, la apariţia şi la progresul unei economii monetare etc. Structura sistemului este

---

pp. 436 şl 444.

########################" **Karl Marx, *Emigraţia forţată. — Kossuth şi Mazzini — Problema emigranţilor* (Londra, vineri 4 martie 1853) : „în statele din antichitate, în Grecia şi Roma, emigraţia forţată, care capătă forma întemeierii periodice de colonii, constituia o verigă permanentă în structura societăţii. întregul sistem al acestor state era bazat pe o anumită îngrădire a numărului populaţiei, ale cărui limite nu puteau fi depăşite fără a pune în primejdie înseşi condiţiile de viaţă ale civilizaţiei antice. Dar prin ce se explică această situaţie ? Prin faptul că în aceste state aplicarea ştiinţei în domeniul producţiei materiale era cu totul necunoscută. Pentru *z* şi păstra civilizaţia, cetăţenii acestor state erau nevoiţl să se menţină în număr mic" (K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 8, Bucureşti, Editura politică, 1960, p. 581).**

astfel încît toate aceste fenomene „secundare" §§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ par la început a fi şi sînt într-adevăr, dar „pînă la un anumit punct********** ††††††††††††††††††††††††††††, compatibile cu menţinerea ei ; şi tocmai aici, zice Marx, se vede aspectul propriu al acestor comunităţi „antice" : „în anumite limite, aici poate să aibă loc o dezvoltare considerabilă** [2t]. Cu timpul însă, prăbuşirea sistemului este inevitabilă şi comunitatea se destramă.

Destrămarea sistemului apare deci ca rezultat necesar al contradicţiilor interne ale sistemului[27]. Dar această necesitate se manifestă istoric prin uimitoare ocoluri : cum poate o astfel de dezvoltare, atît de „mărginită" încît este la început abia perceptibilă, să rupă în cele din urmă limite atît de strimte ? Lăr- gindu-şi propria ei bază, alterînd-o tot mai adine prin chiar această extindere. Dar acest proces lasă în mod necesar un rol esenţial *relaţiilor internaţionale,* atît în „conjuncturile" care marchează fiecare etapă a progresului său, cît şi în aceea care provoacă mai curînd sau mai tîrziu prăbuşirea finală a bazei. Şi aici tot un text de Engels (o notă din *lucrările preliminare* pentru *Anti-Diihring)* mi se pare că ilustrează cel mai bine acest aspect pentru ansamblul procesului. Engels începe prin a defini contradicţia internă care este „cauza ruinei oricărei producţii întemeiate pe sclavie şi a comunităţilor ce se întemeiază pe ea" ; apoi el

§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ *« Forme premergătoare...,* **p. 436.**

[11] In forma sa europeană (greco-romană), sclavagismul, scria Marx *(Forme premergătoare..., p.* 33), este întotdeauna o formă „derivată" *(immer sekundăr, nie urspriinglich),* niciodată iniţială, *produsă* de dezvoltarea Istorică.

********** *" Ibidem,* **p. 436.**

[11] Despre caracterul „dublu şi „contradictoriu** al formei de proprietate „antică", vezi op. cit., p. 433 şl 435.**

†††††††††††††††††††††††††††† *Anti-Diihring* **în K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 20, Bucureşti, Editura politică, 1064, p. 625.**

descrie astfel *mişcarea* acestei contradicţii :

„Soluţia constă în majoritatea cazurilor în înrobirea pe calea violenţei a comunităţilor în declin de către altele mai puternice (Grecia subjugată de Macedonia şi apoi de Roma) ; atîta timp cît acestea se bazează şi ele pe sclavie, este strămutat doar centrul, iar procesul se repetă pe o treaptă superioară, pînă cînd (Roma) este cucerită în cele din urmă de un popor care înlocuieşte sclavia cu altă formă de producţie" “.

Înrobirea unei comunităţi care piere de către o comunitate ce creşte şi, datorită acestei „ştafete[1]*, deplasare şi repetiţie, deplasare şi *reîncepere* a procesului pe o scară mai largă : nu este oare aceasta o formă tipică, pe această treaptă, a dezvoltării sociale ? Este clar că o evoluţie de acest fel, departe de a apărea ca o maturizare regulată, include o mulţime de momente „accidentale".

Evoluţia comunităţilor agrare primitive

Dealtfel, în general, Marx a subliniat întotdeauna rolul determinant al „mediului istoric" în evoluţia comunităţilor agrare primitive. Această problemă este atît de importantă, încît mi se pare indispensabil s-o examinăm mai de aproape ; de data aceasta nu atît pentru a da noi „exemple", ci pentru că de Istoria comunităţilor agrare este legată apariţia proprietăţii private asupra solului, iar acest lucru este cu mult mai mult decît un simplu „caz particular".

Este într-adevăr clar că prin *rezultatele* sale instituirea proprietăţii private capătă o importanţă istorică universală, deoarece creează baza fără care nu se puteau dezvolta marile societăţi scindate în clase şi deci nici capitalismul, etapă esenţială a universalizării istoriei. Dar şi aici vedem paradoxul că această universalitate se află la „punctul de sosire" fără să fi existat la început: caracterul universal al rezultatului nu poate fi extins în mod

retrospectiv la geneza istorică a rezultatului. De fapt, „inegalitatea dezvoltării" îşi găseşte aici o ilustrare izbitoare, care nu este de fel anecdotică : proprietatea privată asupra solului este departe de a se fi dezvoltat pretutindeni. Vechile comunităţi „naturale", întemeiate pe proprietatea comună, au subzistat multă vreme în numeroase regiuni ale lumii şi păreau să poată dura la infinit dacă în cele din urmă n-ar fi venit capitalismul *din exterior* să le distrugă. „Numai acolo unde aceste comunităţi s-âu deströmat — Scrie Engels — popoarele? au progresat prin propriile lor forţe"

In ceea ce priveşte pe Marx, el şi-a precizat gîndul asupra acestui punct cu ocazia discuţiilor care se purtau în deceniul al optulea al secolului trecut cu privire la posibilităţile de evoluţie ale comunei agricole ruse şi la „inevitabilitatea" dezvoltării capitaliste în Rusia". Marx precizează în special că „procesul istoric" care a dus, odată cu capitalismul modern, la „separarea radicală a producătorului de mijloacele de producţie" este un proces specific *european,* un proces a cărui „fatalitate istorică" ######################## se limitează la Europa occidentală. Şi el explică astfel „cauza acestei restricţii" : „în acest proces care are loc în Apus este vorba deci de *transformarea unei forme de proprietate privată într-o altă formă de proprietate privată.* Ţăranii ruşi însă ar trebui să transforme proprietatea lor comună în proprietate privată" ’[2].

######################## **Ibidem, p. 176.**

» Vezi faimoasa *Scrisoare către MihailovsM,* deja citată în prima parte a acestei lucrări (în K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 19, Bucureşti, Editura politică, 1964, p. 117—122). De asemenea cele patru redactări succesive ale Scrisorii către *Vera* I. *Zasulici. 8 martie 1881* (K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 19, p. 416—437). Interesul teoretic al acestor texte este considerabil pentru critica „neînţelegerilor" care au putut să ducă ia o interpretare fatalistă a materialismului istoric.

’* Expresia aparţine lui Marx, ca şl ghilimelele.

” K. Marx, Scrisoare *către V. I. Zasulici.* 8 *martie 1881,* in K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 19, Bucureşti, Editura politică, 1964, p. 256.

Dar această ultimă transformare nu este de loc „fatală" : „dualismul inerent" *comunei agricole* sub forma sa cea mai evoluată, care este tocmai forma rusă şi care, pe vremea lui Tacit, era şi forma germanică (combinaţia dintre „proprietatea comună" şi „aproprierea privată" a produselor muncii personale), o poate duce la ruină, dar numai *în anumite împrejurări ;* în realitate, „forma sa constitutivă" admite o „alternativă" ; „elementul de proprietate privată" poate birui „elementul colectiv" *sau acesta din urmă* **pe** *primul.* „Totul depinde de mediul istoric tn **care** se află" ”.

Dar ceea ce este important să înţelegem este că în gîndirea lui Marx această analiză nu contrazice de fel necesitatea istorică a destrămării comunei primitive şi a triumfului proprietăţii private. Dimpotrivă, ea permite să se definească mai bine această necesitate : la un anumit popor sau la o anumită societate, proprietatea comună a putut foarte bine să se menţină şi tocmai aşa s-a întîmplat în cea mai mare parte a lumii ; dacă totuşi cealaltă posibilitate, aceea a triumfului proprietăţii private, trebuia să biruiască cu timpul, *dar numai cu timpul şi pe o cale uimitor de ocolită* [M], aceasta se explică prin faptul că avîntul individualităţii, al diviziunii muncii sociale, al forţei productive a muncii sociale, erau incompatibile cu permanenţa legăturilor care uneau în vechile comunităţi agrare pe producători cu condiţiile naturale ale producţiei.

In felul acesta sînt puse în lumină *unitatea, dar in acelaşi timp şi „disproporţia"* „procesului istoric mondial" : deşi, odată constituit, capitalismul a zdruncinat prin dezvoltarea sa toate părţile lumii, procesul istoric pe care-l presupune existenţa sa este un proces specific european.

Intr-adevăr, scrie Marx, comuna agricolă, care se înfăţişează pretutindeni „ca *ultima etapă* sau ultima perioadă a formaţiunii arhaice" ’[5], ca *„cel mai recent tip* de obşte şi, ca să spunem aşa, ultimul cuvînt al

“ K. Marx, *Scrisoare către Vera* Zasulicl. *A treia ciornă,* în Marx-Engels, Opere, voi. 19, Bucureşti, Editura politică, IBM, p. 296.

“ Uimitor, deoarece a durat vreo trei milenii şl nu se

termină decît în epoca noastră, epocă în care „dezvoltarea în lărgime" a capitalismului european a constrîns sute de milioane de oameni să lasă din „somnul lor istoric". Se va putea sesiza aici ce voia Lenin să spună cînd scria că această „deşteptare le viaţă" a unor popoare întregi „confirmă din ce în ce mai mult marxismul". Despre *însemnătatea materialismului militant,* în V. I. Lenin, Opere complete, voi. 33, Bucureşti, Editura politică, 1965, p. 218.

" K. Marx, Ciorna *răspunsului* la *scrisoarea* lui V. I. Za- sullcl. *Prima ciornă,* în K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 19, Bucureşti, Editura politică, 19M, p. 419. *formaţiunii sociale arhaice"* apare în acelaşi timp — dar aceasta numai „în dezvoltarea istorică a Europei occidentale vechi şi moderne" — ca „perioadă de trecere de la proprietatea în obşte la proprietatea privată, de la formaţiunea primară la cea secundară" '[7] ; dimpotrivă, în Asia, şi în general în afara Europei, această tranziţie *nu s-a produs.*

Problema ar fi deci următoarea : care sînt „datele istorice *particulare,* proprii unui „proces istoric" particular, care au determinat transformarea „punctului de sosire" al orînduirii arhaice într-un nou punct de plecare ? Regăsim astfel problema capitală, spinoasă, care a iscat multe neînţelegeri, a divergenţei dintre evoluţia societăţilor europene şi cea a societăţilor ne- europene ; nu este oare aceasta problema majoră, foarte veche, dar în unele privinţe mai actuală ca niciodată şi pe care atîţia istorici şi etnologi o pun astăzi *în felul lor* pentru a o rezolva prea adesea în spiritul confuz al unei ideologii „pluraliste", tocmai aceea care încununa atît de bine tipologia pozitivistă a „civilizaţiilor" ?

Lucrurile sînt cu atît mai puţin clare cu cît, pe de altă parte, s-a putut crede multă vreme că concepţia marxistă a istoriei, care pleacă de la „unitatea procesului istoric mondial", ducea la negarea existenţei însăşi a problemei. Totuşi, textele pe care le-am ci-

" Ibidem *(A treia ciornă a scrisorii către* V. I. *Zasulici), p.* 434.

" Cf. K. Marx. Scrisoare *către V. I. Zasulici. Prima ciornă,* p. 420. Distincţia propusă aici între formaţiunea „arhaică" şi cea „secundară" a reţinut prea puţin pînă acum, după părerea mea, atenţia marxiştilor. Ea este totuşi extrem de Interesantă. Formaţiunea („tipul")

„arhaică", „primitivă", „primară" Include toate formele comunităţilor „naturale" bazate pe proprietatea comună asupra pământului : ea include deci, desigur, în concepţia Iul Marx „modul de producţie asiatic". Formaţiunea „secundară" înglobează toate formele de relaţii în care proprietatea privată a devenit „regula generală" : ea „cuprinde, bineînţeles — precizează Marx —, o serie de societăţi bazate pe sclavie şi iobăgie" (vezi Scrisoarea *către Vera* Zasulici. *A treia ciornă,* în K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 19, Bucureşti, Editura politică, 1964, p. 435), şl este clar că modul de producţie asiatic nu aparţine acestei „serii". tat mai sus nu dovedesc ele contrarul, cel puţin în cazul lui Marx ? Plehanov ridicase şi el problema, după cum am amintit, dar pentru a o rezolva de îndată printr-un pretins „determinism geografic", care nu are nimic marxist. Tot atît de puţin marxistă este, după cum am explicat mai înainte, şi „teoria celor cinci stadii" astfel cum a fost consacrată de Stalin ; ea constă în a aplica cu forţa societăţilor chineze, indiană etc. conceptele europene ale sclavagismului şi ale feudalismului. Soluţia problemei în această teorie constă deci efectiv în a afirma că problema nu există ! Se nega orice specificitate a formelor de societate neeuropeană (condamnarea „excepţionalităţii asiatice") şi se interpreta „inegalitatea dezvoltării" într-un fel restrictiv, ca o simplă inegalitate de *ritm* a unei dezvoltări considerate ca fundamental identică în toate societăţile omeneşti.

Trebuie să recunoaştem că aceste teze au determinat pentru gîndirea marxistă din acest domeniu o foarte gravă rămînere în urmă ; se poate adăuga că astăzi această întîrziere se recuperează rapid. Acestea fiind împrejurările, este lesne de înţeles că acordăm şi aici o mare importanţă indicaţiilor lui Marx cu privire la problema în discuţie.

Să revenim deci la studiul special pe care Marx l-a consacrat *Formelor precapitaliste. Se ştie* că el defineşte acolo trei tipuri principale — trei „forme" — de comunităţi agrare „naturale" întemeiate pe proprietatea comună asupra solului : forma „asiatică", forma „antică" şi forma „germanică" ’[8]. *Formele euro-*

” Caracterul geografic — „local" şi „naţional" — al acestor denumiri este semnificativ : el arată că este vorba de forma de relaţii studiate „empiric" in situ, iar nu deduse pornind de la o „schemă de evoluţie" fixată apriori. Dealtfel, Marx nu pretinde că aceste trei tipuri reprezintă toate tipurile posibile sau toate formele de comunităţi agrare care au existat efectiv în istorie. Analiza lui nu exclude deci studierea ulterioară a altor forme specifice. In plus, Marx precizează că fiecare tip comportă multiple variante „locale" şi „istorice" (în legătură cu „forma slavă", formă „modificată" a comunităţii de tip „asiatic", Marx vorbeşte şl despre formele de relaţii particulare cu privire la pămînt ale comunităţilor de păstori nomazi (vezi Forme *premergătoare,..,* p. 440).

pene (antică şi germanică) se deosebesc de forma „asiatică" prin faptul că în ele aproprierea privată a solului se dezvoltă încă în sinul comunităţii, combinîn- du-se în moduri variate cu proprietatea comună. Marx ajunge astfel să ordoneze logic aceste trei forme după posibilităţile *mai mult sau mai puţin* limitate pe care le oferă pentru dezvoltarea proprietăţii private, a sclaviei sau a iobăgiei, a producţiei de mărfuri etc. : mai întîi forma „asiatică", care este forma *inferioară,* aceea a cărei „soliditate internă" este mai mare, apoi forma antică şi forma germanică. Dar aceasta nu înseamnă deloc că în gîndirea lui Marx aceste trei tipuri ar marca etapele *succesive* ale unei progresii *istorice* uniliniare ”. Dimpotrivă, toate aceste forme, precizează Marx în mai multe rînduri, sînt *primitive,* „naturale", deşi în acelaşi timp *mai mult sau mai puţin* modificate şi dezvoltate de istorie[4#].

Cărui fapt se datoreşte atunci diferenţele ce le separă ? Marx abordează această problemă cu multă prudenţă şi nu pretinde de fel, cum face Plehanov, că-i dă un răspuns complet şi definitiv. El notează, totuşi, că deosebirile specifice provin, pe de o parte, din condiţiile diferite oferite de *mediul natural,* „de climă, de structura fizică a solului, de modul de exploatare a acestuia în funcţie de condiţiile fizice" “, dar, pe de altă parte, ele apar *deja* ca rezultat al *procesului istoric :* „relaţiile cu triburile duşmane sau

■ **Vezi asupra acestui punct important *Introducerea* Iul Bric Hobsbawn (p. 36—38) la Forme *premergătoare...***

" *Forme premergătoare...,* p. 435 : „...Existenţa naturală, mal mult sau mal puţin dezvoltată şi Istoriceşte transformată, a Individului ca membru al unei obşti" ; p. 435 : „...Ocuparea... pămtnturllor de către trib, de către obşte, care are o formă mal mult sau mai puţin naturală sau deja dezvoltată istoriceşte" ; p. 447 : „Toate formele (apărute pe cale mai mult sau mai puţin naturală, dar care în acelaşi timp sînt rezultatul unui proces istoric)".

[11] Ibidem, p. 435 (vezi şl Capitalul, voi. I, în K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 23, Editura politică, 1966, p. 362 : „Diferite comunităţi găsesc în mediul natural înconjurător mijloace de producţie diferite şl mijloace de subzistenţă diferite. Modurile lor de viaţă şl de a produce, precum şl produsele lor sînt de aceea diferite"). cele învecinate, precum şi schimburile provocate de migraţiuni, evenimente istorice etc.“ °

Ceea ce trebuie să reţinem mai întîi din această analiză este că Marx refuză să disocieze aceste două feluri de condiţii sau să ia în consideraţie numai una dintre ele : iată, în fond, prin ce se separă el de orice evoluţionism istoric abstract, ca şi de orice „geografism**. Dacă istoria omenirii, sau, mai exact, ..preistoria" ei, este un proces de istorie naturală care „preia ştafeta" de la natură şi o prelungeşte, trebuie să fi avut loc mai întîi, în etapele iniţiale ale procesului, o lentă enucleare a istoricului *în sinul* naturii şi *pornind* de la ea. De unde şi irnportanţa distincţiei dintre formaţiunea „arhaică" („iniţială") a societăţilor şi formaţiunea „derivată" Este clar că în gîndirea lui Marx diferitele forme de comunităţi agrare „naturale" aparţin formaţiunii „primare" : cu alte cuvinte, diversitatea lor specifică nu este produsă de evoluţia istorică, ci determinată la început de un ansamblu de date care formează „baza naturală" a procesului istoric, substratul lui.

Permanenţa acestui substrat este însă cu totul relativă : procesului dezvoltării *istorice* îi este propriu că alterează şi, în cele din urmă, zdruncină propria sa bază „naturală". De aceea determinărilor naturale nu li se poate atribui statutul unui gen de „cauză primă", cum face cîteodată Plehanov : chiar de la *începutul* istoriei (şi acest început nu este un început absolut, ci este întotdeauna numai

continuarea unei „preistorii"), „condiţiile naturale prealabile" ale existenţei procesului istoric sînt *deja* mai mult sau mal puţin „transformate" de Istorie. *Mai mult sau mai puţin,* căci procesul istoric intervine mai întîi într-un fel limitat, accidental dacă se poate spune, şi nu poate schimba forma relaţiilor naturale decît în

[11] ***Ibidem.***

[11] Această distincţie, după cum am reamintit, nu a fost formulată de Marx decît în 1881. Dar se poate crede că era deja prezentă implicit în textul din *Forme premergătoare...,* p. 446, text deja citat, cu privire la caracterul „derivat" al sclavajului european).

măsura în care respectiva formă se pretează la aceasta „în mod natural".

Pe scurt, inegalitatea dezvoltării sociale, aşa cum se manifestă ea în evoluţia „divergentă" a comunităţilor agrare primitive, este sigur *grefată* pe diversitatea condiţiilor oferite de natură ; ea nu este însă pur şi simplu efectul acestei „cauze" ; ea ţine de dezvoltarea însăşi şi este, într-un anume sens, produsul acesteia, în măsura în care această dezvoltare se face „în mod natural". Este deci imposibil să conchidem cu Plehanov că mediul geografic „impunea" în Europa dezvoltarea proprietăţii private, în timp ce în Asia el „impunea" menţinerea proprietăţii comune

Excepţia şi regula

Dealtfel, concluziile lui Plehanov par a stabili între aceste două evoluţii divergente un fel de simetrie pe care nu o putem admite. Căci tocmai aici apare inegalitatea dezvoltării, „disproporţia" ei extremă : pe de o parte baza naturală a relaţiilor sociale este, în esenţă, păstrată, ce-i drept sub nişte forme care pot fi foarte elaborate, foarte rafinate, în timp ce, pe de altă parte, procesul *istoric* a putut deja, datorită anumitor condiţii naturale, să rupă sau, cel puţin, „să modifice" caracterul pur natural al comunităţii, cre- înd astfel premisele destrămării sale ulterioare. Cu alte cuvinte, de o parte există societăţi ale căror posibilităţi de evoluţie nu depăşesc „ultimul cuvînt" în materie de conţinut al „formaţiunii arhaice" ; acestea sînt societăţile despre care Marx zicea că „nu au, în general, nici o istorie" §§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ ********** şi care, de fapt, nu au „intrat efectiv în istorie" decît în epoca noastră, în epoca imperialismului

§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ **Vezi Plehanov, *Les questions fondamentales du mar- xisme, p.* 54.**

********** **K. Marx, *Rezultatele viitoare ale stăpînirii britanice în India,* în K. Marx şi F. Engels, *Opere,* voi. 9, Bucureşti, Editura politică, 1952, p. 230.**

modern, cînd „dezvoltarea în lărgime" a capitalismului le-a smuls, în sfîrşit, din îndelungatul lor „somn istoric" (Lenin) ; în timp ce, de

altă parte, găsim formaţiuni sociale dotate cu o mobilitate deosebită şi care, oricît de departe ne-am cufunda în trecutul lor, apar deja, în parte, ca *produsul* unei „vieţi mai mobile şi al unui destin mai schimbător al triburilor primitive, ca şi al modificărilor pe care le-au suferit ele în procesul dezvoltării istorice" ††††††††††††††††††††††††††††.

Care aspect *constituie în primul rînd o problemă* pentru explicarea istorică : „somnul istoric" al societăţilor din afara Europei sau deşteptarea precoce la istorie a societăţilor europene ? *Persistenţa* relaţiilor naturale sau *ruperea* „cordonului ombilical" (Marx) care lega omenirea primitivă de natură ? „Stagnarea" asiatică sau progresul european, „minusul" sau „plusul" ? ‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ Iluziile care alimentează o interpretare fatalistă a materialismului istoric au creat cu privire la acest punct o confuzie semnificativă : am amintit mai sus că nu este mult de cînd majoritatea marxiştilor condamnau, în numele „unităţii procesului istoric mondial", teza „excepţionalismului asiatic", adică teza care afirmă existenţa unei „căi speciale de evoluţie" pentru ţările Asiei§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ ; am arătat ce era greşit în punctul de vedere care inspira această

---

†††††††††††††††††††††††††††††† ***« Forme premergătoare..., p. 426.***

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ **Această noţiune de „stagnare asiatică" a iscat în trecut, şi mai iscă şi astăzi, multe controverse. Sper însă că am precizat îndeajuns pentru a face să se înţeleagă că nu îi dau cîtuşi de puţin accepţia de stagnare absolută : concepută aşa, noţiunea de stagnare ar deveni la fel de falsă şi de metafizică ca şi contrarul ei, şi anume ideea unui „progres absolut", cu atîta dreptate denunţată de Marx (vezi mai sus, p. 103, nota 32). Or, dacă s-a contestat atît de mult ideea unei „stagnări asiatice", deşi ea este constant prezentă în opera lui Marx, nu a fost oare tocmai pentru că nu s-a avut în vedere o stagnare relativă, adică o stagnare care să nu fie negarea oricărei evoluţii, ci o formă limitată, trunchiată, neterminată a evoluţiei ? Cu privire la ideea unei „evoluţii negative" la Marx, vezi mai sus, p. 101, nota 23.**

§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ **[44] Vezi, de exemplu, V. Dlakov şl S. Kovalev, *Hlstoire* de rantlquită, Moscou, f.d., p. 88.**

condamnare. Rămîne tocmai chestiunea de a şti — dacă tot vorbim de regulă şi de excepţie — care este regula şi care excepţia ! In fond, între teza condamnată (cel puţin aşa cum o prezentau cenzorii ei) şi înşişi aceşti **cenzori exista un punct comun : evoluţia europeană** era presupusă a fi *norma t* nu însemna oare aceasta a atribui procesului de destrămare a comunităţilor agrare şi genezei proprietăţii private asupra solului, dacă nu un caracter „fatal", măcar o astfel de „regularitate" încît nici un popor nu i-ar fi putut scăpa decît prin excepţie ?

Totul ne arată îndestul că această concepţie este contrară gîndirii lui Marx : pentru el, excepţia ar constitui-o mai degrabă evoluţia istorică europeană ®. în afară de textele citate mai sus, mă refer cu privire la acest punct la studiul temeinic al lui Ferenc Tokei, *Modul de producţie asiatic în opera lui Marx şi Engels.* Formarea şi evoluţia societăţilor asiatice, zice el, deşi pot şi trebuie „să fie explicate detaliat prin factori numeroşi şi diverşi", nu necesită pentru Marx o explicaţie istorică specială din moment ce ele rămîn, în esenţă, o evoluţie „naturală". Şi el adaugă : „Tocmai dezvoltarea greacă *tipică* (deşi unică în istoria omenirii) este determinată de factori Istorici *particulari* (în sensul filozofic al cuvîntului)" [50].

Tocmai acesta este „miracolul grec" ; cum spunea excelent Maurice Godelier, el nu poate fi „dezideali- zat“ decît cu condiţia de a-I „lua în serios" ! ” Regăsim astfel „paradoxul" pe care-l menţionam referitor la scrierea chineză şi la alfabetul grec: principala problemă istorică nu este acolo unde credem că este... Iar acest paradox nu este, în fond, decît dezminţirea adusă iluziei tenace care constă în a muta la originea dezvoltării istorice abstracţia rezultatului ei, astfel încît să ne dispensăm de „a lua în serios" *particularităţile* acestei dezvoltări.

Trebuie însă precizat că triumful proprietăţii private în „procesul Istoric european nu este nici pe departe o excepţie Istorică absolutd: cercetările Istorice recente arată că, în epoci diferite, în multe societăţi din afara Europei s-au manifestat tendinţe de**

dezvoltare a proprietăţii private (de exemplu în China în epoca „Regatelor în luptă.**

“ „La Pensâe" nr. 114, p. 13.

[11] Maurice Godelier, La notlon de „mode de production asiatique et Ies *sch&mas marxistes* d'dvolution des *sociitis* (caiet publicat de Centrul de studii şl cercetări marxiste), p. 41.**

Citind *Formele premergătoare,* vedem dealtfel foarte bine unde este situată pentru Marx problema istorică principală : ceea ce, după el, se cere a fi explicat nu este legătura *naturală* ce există la început între producătorii „vii şi activi" şi condiţiile naturale ale producţiei, ci, dimpotrivă, *ruptura istorică* a acestei legături ********** ††††††††††††††††††††††††††. Problema istorică principală este deci de a defini condiţiile *particulare* care au creat iniţial, „în procesul istoric al Europei antice", mediul favorabil şi premisele acestei rupturi.

De aceea, din acest punct de vedere, Marx se interesează mai ales de condiţiile în care s-au putut forma comunităţile „antice" [M], iată-ne reveniţi la protoistoria şi la preistoria europeană. Acest domeniu era, evident, aproape total necunoscut acum o sută de ani. De unde şi prudenţa lui Marx, care se rezumă la cîteva

---

**********[M] ***Forme premergătoare...,*** **p. 439 : „Condiţiile iniţiale *ale producţiei ...* la început *nu pot să fie produse,* nu pot să fie rezultate ale producţiei. Nu *unitatea* dintre oameni vii, activi şi condiţiile naturale, neorganice ale schimbului lor de substanţe cu natura ... este aceea care are nevoie de explicaţie, ci *separarea* dintre aceste condiţii neorganice ale existenţei omeneşti şi această existenţă activă a omului** (sublinierile aparţin lui Marx).**

††††††††††††††††††††††††††††††[M] **Mai tîrziu, Marx şi Engels se vor interesa şi de dezvoltarea proprietăţii private în comunităţile săteşti germanice. Insă această dezvoltare se explică, cel puţin în parte, prin existenţa prealabilă a unui sistem de proprietate privată în provinciile ocupate de romani (cf. F. Engels, *Originea familiei...,* în K. Marx şi F. Engels, *Opere,* voi. 21, Bucureşti, Editura politică, 1965, p. 124 şi 146). Deci tocmai „formarea proprietăţii private greceşti asupra pămîntului constituie problema principală", după cum spune Ferenc Tbkei *(op. cit.,* p. 31).**

[M] **Iată ce scrie el în această privinţă *(Forme premergătoare...,* p. 427) într-un text care rezumă destul de bine tot ce am spus cu privire la rolul pe care îl atribuie Marx „mediului istoric" în geneza proprietăţii private : „Cu cît proprietatea individuală poate fi valorificată în mai mică mă* sură în mod efectiv şi exc usiv prin munca în comun (adică aşa cum este cazul, de pildă, în condiţiile sistemului de irigaţie din Orient), cu cît mişcarea istorică, migraţiunile dis-**

indicaţii foarte generale : condiţii naturale favorabile unui mod de producţie întemeiat pe munca *personală,* condiţii istorice în care a avut loc ocuparea solului de către comunitate, rolul „migraţiunilor" etc.[‡‡‡

oare, pe baza materialelor descoperite după aceea, să cercetăm problema mai de aproape ? Fără îndoială, şi vom reveni asupra acestui punct.

IV

In prima parte a acestui studiu am încercat să **ex**plic cit de greşit ar fi să se considere că ştiinţa istorică este o ştiinţă „încheiată" (admiţînd că această expresie ar avea vreun sens) sau să visăm că ar putea fi aşa; meritul întemeietorilor materialismului istoric, spunea Lenin, este tocmai „de a fi început cu începutul şi nu cu sfîrşitul" *, adică de a fi *început* efectiv. Şi am insistat în această privinţă asupra **a** ceea ce am numit deschiderea materialismului istoric. Gîndindu-mă bine, mi se pare însă că acest cuvînt, în ciuda precizărilor de care am însoţit folosirea lui, dă atît de uşor loc la neînţelegeri, încît trebuie să duc explicaţia mai departe. Să reluăm deci problema sub alt unghi.

„Sfera de acţiune" a materialismului istoric

Cu acel amestec de „infinită naivitate" (Lenin) şi de viclenie greoaie care caracterizează pe mulţi adversari ai marxismului, narodnicistul rus Mihailovski făcea cam următorul raţionament: materialismul istoric, care se înfăţişează ca o explicaţie *totală* a procesului istoric mondial, s-a dovedit, în definitiv, in- **trug caracterul format pe cale pur naturală al tribului, cu cit tribul se depărtează mai mult de locul său de aşezare iniţial şl acaparează păminturi** *străine,* **unde găseşte condiţii de muncă cu totul noi, in care energia fiecărui individ se dezvoltă din plin..., cu attt sînt mal numeroase condiţiile în virtutea cărora individul devine proprietar privat al pă-mîntului..." (sublinierile aparţin lui Mane).**

[1] V. I. Lenin, Ce stnt „prietenii poporului...*. In

Opere complete, voi. 1, Bucureşti, Editura politică, 1963, ed. a n-a p. 141.

capabil să realizeze, fie şi măcar aproximativ, tot ce promitea ; dealtfel, chiar Marx şi Engels au fost con- strînşi să admită că economia politică, ca ştiinţă *universală* a formelor producţiei şi ale schimbului, „abia trebuie să fie creată" şi că, la drept vorbind, „pînă acum ştiinţa economică s-a limitat aproape exclusiv la geneza şi dezvoltarea modului de producţie capitalist" [2]. După care Mihailovski triumfă Cu modestie şi observă că „aceste idei restrîng sfera de aplicare a materialismului economic" [3].

Dublă confuzie sau dublu subterfugiu, replică Plehanov şi Lenin ; modelînd după propria lor imagine teoria lui Marx, narodnicii încep prin a atribui acestei teorii „pretenţia absurdă" de a explica dintr-o dată întreaga istorie[4] ; apoi, cînd se vede că această pretenţie îi este străină lui Marx, ei îşi trag argumentele împotriva materialismului istoric din „probitatea ştiinţifică" a întemeietorilor săi ! [5]

La fel, în mod paradoxal, au procedat narodnicii, făcîndu-şi steag din cunoscuta Scrisoare *către Mihailovski,* pe care *Marx o scrisese pentru a protesta împotriva interpretării date de ei marxismului;* răs- punzînd lui Mihailovski [6], Marx precizase că „schiţa sa istorică" asupra genezei capitalismului în Europa occidentală nu merita de fel prea marea cinste — dar nici insulta — de a fi „metamorfozată" într-o „cheie universală", într-o „teorie istorică-filozofică referitoare la calea generală pe care trebuie s-o urmeze în mod fatal toate popoarele" ; sprijinindu-se pe această „restricţie", narodnicii se consideră autorizaţi să declare că Marx, care avea, fără îndoială, dreptate în ce

‘ K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 20, Bucureşti, Editura politică, 1964, p. 145.

• Citat de V. I. Lenin în Ce sînt „prietenii poporului...", în op. cit., p. 143.

‘ Vezi G. V. Plehanov, *Contribuţii la dezvoltarea concepţiei moniste asupra istoriei,* în Opere *filozofice alese,* Bucureşti, Editura politică, 1958, p. 576.

‘ *V. I.* Lenin, op. cit., p. 144.

*** K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 19, Bucureşti, Editura politică, 1964, p. 121.** priveşte evoluţia „occidentală", recunoscuse el însuşi că doctrina sa nu era valabilă cu privire la Orient[7].

Există „confuzii" tenace : foarte recent chiar, Kostas Papaioannou — citind din Marx, desigur, şi nu fără o ingenuitate prefăcută — afirma că „schema marxistă" a dezvoltării sociale îşi pierde orice valabilitate „indată ce se trece dincolo de graniţele geografice şi istorice ale societăţii industriale moderne"[e]. S-ar putea astfel cita la contemporanii noştri tot felul de încercări, subtile sau grosolane, de a sustrage într-un fel sau altul, dacă am putea spune astfel, „jurisdicţiei" marxismului cutare „naţiune", cutare regiune a lumii sau a istoriei, cutare civilizaţie • : materialismul istoric să nu depăşească „graniţele" „sferei sale de acţiune" !

Dar în ce constă aici miezul chestiunii ? In semnificaţia şi întinderea efectului precizărilor „restrictive" ale lui Marx, care produceau atita satisfacţie lui Mi- hailovski şi altora. Este absolut exact, declară Lenin în această privinţă, că teoria lui Marx, aşa cum este expusă în Capitalul, „nu pretinde că ar fi explicat

’ In legătură cu narodnicii, care îl „admit" pe Marx din cauza Scrisorii către *Mlliallovskl,* vezi Plehanov, op. cit., p. 559. încă din 1875, P. N. Tkacev, în Scrisoarea deschisă către d-l Friedrlch *Engels,* abandona fără rezerve materta- lismu ui istoric evoluţia „occidentală" pentru a contesta mai bine aplicarea iul la analiza dezvoltării sociale din Rusia (G. V. Plehanov, Divergentele noastre, în Opere *filozofice alese,* Bucureşti, Editura politică, 1958, p. 132). Engels şl Marx au ironizat deseori această pretenţie a „slavofilllor" la originalitate absolută ; vezi în special răspunsul lui Engels către Tkacev : Cu *privire la problema socială în Rusia* (1875) (K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 18, Bucureşti, Editura politică, 1964).

Să mal observăm în această privinţă că istoricii noştri moderni ai „civilizaţiilor" citează bucuros ca pe unul dintre precursorii lor pe istoricul rus N. I. Danilevskl, autorul unei cărţi intitulate Rusia şl Europa (1871) ; pornind şl el de la teza că Rusia constituie o lume aparte, absolut originală faţă de „Occident", Danllevski ajunge să deosebească în Istoria universală douăsprezece „tipuri lstorlce-culturale".

*** Kostas Papaioannou, *Les Marxistes,* în colecţia „J'al lu“, 1965, p. 93.**

• De exemplu tezele lui Senghor cu privire la „socialismul african" şl „civilizaţia negro-afrlcană".

vreo altă organizare socială decît cea capitalistă" [10]; cît despre celelalte formaţiuni sociale, oricît de bogată şi de valoroasă ar fi în acest domeniu moştenirea lui Marx şi Engels, materialismul istoric nu pretinde să ofere dintr-o dată o explicaţie ştiinţifică a naturii lor şi a legilor evoluţiei lor (ceea ce presupune pentru fiecare caz „un studiu special al faptelor" şi o „analiză detaliată", aceasta fiind, evident, o muncă uriaşă). El pretinde numai „să întemeieze pe un teren ştiinţific metodele folosite pentru explicarea lor" [u]. Şi Lenin conchide respingînd hotărît orice interpretare „restrictivă" care n-ar acorda materialismului istoric decît o valabilitate „regională".

Ştiinţa istorică sau jiziognomonie a istoriei ?

Din cele expuse vom reţine că valabilitatea universală a materialismului istoric *nu este* aceea a unui model general abstract al oricărei societăţi şi al oricărei evoluţii sociale, model după care fiecare societate şi fiecare evoluţie ar fi, împodobite cu una sau cu alta dintre trăsăturile lor specifice, numai simple reproduceri. Cu totul dimpotrivă : dacă Marx a putut întemeia o ştiinţă a istoriei este tocmai fiindcă a renunţat de la bun început să definească un astfel de model ; fiindcă, în loc să abordeze societatea ca *obiect dat* şi în forma în care acest obiect se dă, el a analizat *procesele* de producţie şi de reproducţie ale vieţii sociale, creînd

astfel „terenul" necesar pentru a aborda ştiinţific „logica specifică a obiectului specific" [a], cu §§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§ ********** alte cuvinte logica concretă a contradicţiilor şi a dezvoltării unei formaţiuni sociale date.

Pornind de aici, se va putea constata o dată mai mult distanţa care separă marxismul de orice dogmatism. Dar în acelaşi timp se va înţelege de ce istoricii marxişti refuză „să gîndească pe civilizaţii". Intr-adevăr, în ce constă acest mod de a gîndi istoria ? Este, după cum ni se spune, o metodă potrivit căreia „ansambluri fenomenologice" sesizate direct în sfera *datului* istoric sînt tratate ca „forme de intuiţie apriori", cu alte cuvinte ca un *organon* universal de inteligibilitate istorică [u].

Este limpede că un astfel de demers este complet străin materialismului istoric. Dealtfel, nu se vede oare că el duce la părăsirea oricărei perspective ştiinţifice în istorie ? Unul dintre presupusurile sale epistemologice este ideea, care-şi are originea în filozofia neokantiană germană de la începutul acestui secol (Windelband, Rickert), după care istoria, ca ştiinţă „idlografică" [14], ar avea un tip al său propriu de universalitate, deosebit de acela al ştiinţelor naturii : nu universalitatea *conceptului* sau *a legii,* ci o universalitate care nu ar fi sesizabilă decît în forma unei *Gesamtgestalung,* adică datorită unei tipologii ce ar sistematiza, prin reflectare asupra „lucrului trăit", rezultatele unei sesizări intuitive a totalităţilor coerente în care se organizează

---

§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§§" **V. I. Lenin, *Ce* sînt „prietenii poporului"..., în op. cit., p. 142.**

********** ***Ibidem.***

" Expresia aparţine lui Marx, care scria următoarele în *Contribuţii la critica filozof* iei hegeliene a dreptului : „Această înţelegere [înţelegerea genezei şi a necesităţii contradicţiilor sociale şi politice] nu constă, cum îşi închipuie Hegel, în a găsi pretutindeni determinări ale noţiunii logice, ci în a sesiza logica specifică a obiectului specific" (K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 1, Bucureşti, Editura politică, 1960, ed. a Il-a, p. 326).

materia istorică. Dotate atunci cu o substanţialitate cvasimitică, formele acestei tipologii iau cu uşurinţă înfăţişarea unor subiecte de istorie.

Rezultatele unei astfel de metode ? Spengler le definea destul de bine cînd propunea să se întemeieze o „fiziognomonie" a istoriei ; şi, pentru o dată, demonul

[11] Cf. Othmar Anderle. Le bouleversement de l'histolre, in „Diogăne" nr. 8, Ianuarie 1955.

" Cu alte cuvinte ca „ştiinţă a particularului", in opoziţie cu ştiinţele naturii (ştiinţe „nomotetlce"), singurele în stare să sesizeze legi exacte (vezi O. Anderle, op. cit., p. 69—61). Cu privire la problema gnoseologică a unei „ştiinţe a particularului", vezi expunerea foarte edificatoare a Iul Luclen Săve, *Marxism e et thiorie de* la personnalini, Edltlons sociales, 1969, p. 317 şl urm. analogiei nu-l mai prea îndepărta de adevăr : divagările unei *Kulturmorphologie* („morfologie a civilizaţiilor") ar fi faţă de ştiinţa istorică ceea ce sînt divagările lui Lavater faţă de o psihologie ştiinţifică [15] !

Fie-ne îngăduit să facem aici o paranteză pentru a ne justifica. Aceasta deoarece aprecierile de mai sus ar putea să pară nedrepte dacă ar fi aplicate istoriei universitare franceze, unde noţiunea de civilizaţie a luat adesea înfăţişări aproape raţionale ! De fapt, aşa cum observa Antoine Pelletier, istoricii noştri nu prea apreciază diletantismul unui Spengler şi se arată în majoritatea lor foarte retlcenţi faţă de formele cele mai agresive ale iraţionalismului modern. Dar poate că acestea îi influenţează uneori şi chiar mai mult decît cred ei. Franţa nu duce lipsă de ideologi care şi-au făcut o faimă prin reelaborarea, într-un sens neopozitivist a unor concepţii ce sînt pe faţă iraţionaliste şi antiştiinţifice, născute în Germania sau aiurea [16] ; este bine în aceste cazuri să mergem pînă la origine. Nu-mi propun să analizez aici operele lui Spengler sau ale lui Toynbee şi nu vreau să cedez plăcerii unei polemici uşoare. Dar dacă vrea cineva să vadă pînă unde merge arbitrarul acestor concepţii şi ce încredere li se poate acorda, să citească lucrările conferinţei organizate la Salzburg în 1961

de către „Societatea internaţională pentru studiul comparativ al civilizaţiilor" [17]. S-a discutat acolo despre „metoda tipologică", „sufletul civilizaţiilor" *(Kulturseele),* „metaistorie" şi diferite probleme teologice ; s-a discutat viitorul „civilizaţiei occidentale" şi importanta problemă dacă „Rusia" face parte din civilizaţia europeană (în care ea ar fi o variantă „eretică") sau dacă nu face parte din aceasta (bolşevismul

[ls] Cu diferenţa, totuşi, că Ideile lui Lavater reprezentau o fantezie preştlinfificd, în timp ce Spengler luptă împotriva unei ştiinţe *deja* constituite ; să observăm, dealtfel, că partizanii Iraţionalismului modem în Istorie invocă bucuros şl cam abuziv patronajul unor mari gîndltorl din secolul al XVin-lea, de exemplu pe acela al lui Goethe, al lui Lelbnlz sau al Iul Vlco ; acesta din urmă este chiar înfăţişat ca strămoşul unei *Kulturmorphologie* (cf. O. Anderle, op. cit.) !

[11] Exemplul cel mal tipic este acela al lui Raymond Aron. [17] The Problems *of civllizatlons,* Haga, Mouton, 1964.

ar fi favorizat acolo biruinţa unor influenţe asiatice, mal precis a „spiritului turanic" !), La aceste lucrări participau domnii Toynbee, Anderle, Sorokln, Hilck- man etc. ; generalul Hans Speldel, membru eminent al societăţii organizatoare, a adresat conferinţei un mesaj de încurajare şl şi-a exprimat regretul de a nu putea fi prezent. Nici un istoric francez nu a luat parte la aceste dezbateri şi nu putem decît să ne bucurăm de o abţinere atît de unanimă. Dar este oare vreodată de ajuns numai să te abţii ?

A nu şterge „deosebirile istorice"

Ca să revenim la materialismul istoric, este important să se înţeleagă că, efectuînd analiza unei formaţiuni sociale, Marx a creat „terenul" pentru analiza *tuturor* celorlalte ; aceasta nu ne scuteşte însă cîtuşi de puţin de a face efectiv această analiză, *ale cărei rezultate nu pot fi obţinute prin simplă inferenţă de la rezultatele dobîndite anterior sub riscul denaturării acestora.*

împotriva acestei „metamorfozări" a propriei sale gîndiri a protestat Marx în *Scrisoarea către Mihailovski ;* şi, făcînd aceasta, el nu „restrîngea", cum s-au prefăcut a crede adversarii lui, importanţa operei sale anterioare. Să fiu iertat dacă iarăşi voi cita, pentru a lămuri mai bine sub acest raport gîndirea lui Marx şi pentru a-i ilustra consecvenţa, două texte de la sfîrşitul celui de al şaselea deceniu al secolului trecut, în care Marx îşi explică poziţia şi care mi se par de un interes capital pentru aprecierea „ne- desăvîrşirii" materialismului istoric cu privire la studiul organizaţiilor precapitaliste. Mai întîi în *Grundrisse... :* „De aceea stabilirea legilor economiei burgheze nu necesită expunerea *istoriei reale a relaţiilor de producţie.* Dar examinarea şi deducerea justă a acestor relaţii de producţie ca relaţii istoriceşte formate conduc întotdeauna la egalizări primare, care asemenea numerelor empirice, de pildă, în ştiinţele naturii — atestă că acest sistem are un trecut. Aceste

indicaţii, paralel cu o justă înţelegere a prezentului, oferă totodată cheia pentru înţelegerea trecutului, aceasta constituie tema unei lucrări de sine stătătoare, pe care, de asemenea sperăm s-o abordăm cîndva [u].

A putut oare Marx să realizeze acest proiect ? în scrisoarea sa către Lassalle din 22 februarie 1858 [ie], el mai vorbeşte de Intenţia sa de a scrie o scurtă *„schiţă istorică* a categoriilor şi relaţiilor economice". Trebuie însă să observăm că el amină executarea acestei lucrări după toate celelalte proiecte economice ale sale, chiar după ceea ce va deveni volumul al IV-lea al *Capitalului (teorii asupra plusvalorii).* Trebuie deci să considerăm că Marx nu ne-a lăsat nici măcar *schiţa* unei „istorii reale a relaţiilor de producţie", cu toate că opera sa conţine numeroase „sondaje istorice" (cu deosebire în *Grundrisse...,* în volumul al III-lea al *Capitalului* etc.) care procură acestei istorii materiale importante

Al doilea text este pasajul celebru din *Introducerea* din 1857, unde Marx scrie : „Societatea burgheză reprezintă cea mai dezvoltată şi mai multilaterală organizare istorică a producţiei. De aceea categoriile care exprimă relaţiile acestei societăţi, înţelegerea structurii ei, oferă totodată posibilitatea de a cunoaşte structura şi relaţiile de producţie ale tuturor formelor sociale dispărute(...). Economia burgheză ne oferă astfel cheia pentru înţelegerea economiei antice etc. Dar nicidecum — adaugă Marx îndată — în maniera proprie economiştilor care şterg toate deosebirile istorice şi pentru care toate formele sociale nu sînt decît forme burgheze" ††††††††††††††††††††††††††††.

---

†††††††††††††††††††††††††††††††'• **K. Marx, Bazele criticii economiei politice, Bucureşti, Editura politică, 1972, p. 412.**

***Scrisoarea lui Marx către Lassalle. 22 februarie 18SS,* în K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 29, Bucureşti, Editura politică, 1968, p. 493.**

" Vezi în această privinţă E. Ballbar, *Sur Ies*

Această ultimă precizare este de cea mai mare importanţă. Marx ataca aici pe „filologii** (Mommsen) care vorbeau, de exemplu, de „capitaliştii greci şi romani** [22]. în mod mai general, el denunţa orice prezentare a relaţiilor istorice „drept un adevăr etern**[23] şi, mai întîi, incapacitatea, proprie economiştilor burghezi, de a sesiza caracterul istoric şi tranzitoriu al societăţii burgheze. Dar mai este ceva, deoarece, fă- cind acest lucru Marx sublinia puternic cerinţa propriu-zis *istorică,* care este o constantă a gîndirii sale : să nu uităm *deosebirile* esenţiale care separă trecutul de prezent, formele „inferioare** ale relaţiilor de producţie de forma „cea mai dezvoltată**, căci altfel nu vom mai putea înţelege ceea ce constituie tocmai *evolufia* socială. Dacă „categoriile** care exprimă relaţiile societăţii moderne ne procură „chei** pentru înţelegerea dezvoltării sociale în ansamblul ei[M], ele nu pot fi pur şi simplu proiectate asupra societăţilor anterioare ; să ne ferim deci de a transporta într-un fel sau altul „o abstracţie scoasă din istoria ulterioară** în epocile anterioare [25].

Este clar că această cerinţă nu va fi încă satisfăcută după ce vom fi învăţat să evităm erorile „filologilor" şi ale economiştilor : nu este de ajuns să înţelegem că societatea burgheză nu a existat întotdeauna, că a fost precedată istoric de alte formaţiuni sociale. Marx ne cere mult mai mult : ne cere să nu nesocotim *specificitatea* formelor „inferioare** faţă de forma „cea mai dezvoltată" ; el ne invită să studiem specificitatea implicată tocmai de „inferioritatea" lor, adică de caracterul lor „antediluvian", „mărginit", de gra-

" K. Marx, *Forme premergătoare-... p.* 464.

•• K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 13, Bucureşti, Editura politică, 1962, p. 670.

" Marx respinge deci limpede ldeea că materialismul istoric ar fi valabil numai pentru societatea modernă. Vezi în această privinţă Capitalul, voi. I, în K. Marx şl F. Engels, *Opere,* voi. 23, Bucureşti, Editura politică,

concepts *fondamentaux du matărialisme htstorique,* în Lire le Capital, voi. 2.

[11] K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 13, Bucureşti, Editura politică, 1962, p. 679.

1966, p. 96, notă, şl F. Engels, *Scrisoarea către Kautsky. 28 iunie 1884* în K. Marx şl F. Engels, Scrisori despre „Capitalul*, Bucureşti, E.S.P.L.P., 1955, p. 292—294).

" *Ideologia germană,* în K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 3, Bucureşti, Editura politică, 1958, ed. a Il-a, p. 46. dul de dezvoltare *limitat* căruia îi corespund. In fond, acestui lucru i-am consacrat mare parte din capitolele precedente, străduindu-mă să dau curs numeroaselor indicaţii ale lui Marx în această privinţă. Şi tot acestei cercetări îi voi consacra esenţialul în cele ce urmează.

Mi se pare însă că din tot ce am spus pînă acum cu privire la această problemă se poate trage următoarea concluzie : imaginea impusă de Stalin a celor cinci moduri de producţie perfect *omologe* sub raportul legilor lor de evoluţie trebuie abandonată. Nu numai şi nici chiar în primul rînd pentru că ea ar omite să includă în această *serie* cutare altă formă specifică de relaţii de producţie. Greşeala cea mai gravă nu se lasă atît de uşor localizată : ea este legată tocmai de această serialitate, dacă se poate spune, de această omologie nefirească, ceea ce înseamnă că se face abstracţie de deosebirile dintre „stadii" în ce priveşte gradul de universalizare pe care îl reprezintă („istoria ca istorie universală este un rezultat" [2,,]) ; ceea ce înseamnă deci că ele nu sînt sesizate efectiv ca stadii *inegal dezvoltate* ale unei dezvoltări adevărate ; ceea ce înseamnă în cele din urmă că dezvoltarea este definită prin „eternizarea" rezultatelor dezvoltării, adică suprimîndu-se *conţinutul* real al dezvoltării.

De aici şi tendinţa de a prezenta necesitatea evoluţiei sociale ca fiind perfect uniformă în mişcarea ei : uniformă în timp, străbătînd ansamblul devenirii istorice de la fazele ei cele mai precoce pînă la fazele celei mai înalte dezvoltări, fără a înţelege că fiecare transformare socială creează condiţii *inedite,* care vor permite transformări ulterioare *mai vaste* şi *mai adinei;* uniformă în spaţiu, deoarece fiecărui „stadiu" îi este atribuită o extensiune universală, cînd de fapt vechile moduri de producţie „naţionale" precapitaliste „apar numai ca *dezvoltări locale* ale

omenirii" ++++++++++++++++++++++++++.

Forme şi grade ale acţiunii istorice

în mod mai general, dogmatismul ajunge să deghizeze o serie întreagă de „trăsături fundamentale" ale materialismului istoric prin *simplul fapt că le conferă o validitate „supraistorică"*. Mă gîndesc, de exemplu, la teza capitală care afirmă că „masele fac istoria" : nu s-a făcut oare uneori greşeala de a o aplica fără deosebire tuturor epocilor istoriei ?§§§

contradictoriu al progresului, cel puţin aşa cum se manifestă el de-a lungul întregii „preistorii a omenirii".

Lenin, care avea o încredere exemplară în „iniţiativa istorică a maselor", protesta, la timpul său, împotriva obiceiului de a abuza de noţiunea de „masă" : „Se vorbeşte peste tot de masă — observa el la congresul al III-lea al Internaţionalei Comuniste. — Trebuie să Înţelegem însă, tovarăşi, ce înseamnă cuvîntul masă... Noţiunea de «masă» îşi schimbă conţinutul după cum se schimbă caracterul luptei. La începutul luptei, cîteva mii de muncitori cu adevărat revoluţionari, erau de ajuns ca să se poată vorbi de masă... După ce revoluţia a fost pregătită îndeajuns, noţiunea de «masă» îşi schimbă înţelesul : cîteva mii de muncitori nu mai constituie masa. Cuvîntul începe să aibă altă semnificaţie. Noţiunea de masă îşi schimbă conţinutul în sensul că prin această noţiune se înţelege majoritatea, şi nu pur şi simplu majoritatea muncitorilor, ci majoritatea tuturor exploataţilor" **********.

Iată un lucru la care ar trebui să chibzuim îndelung. Ne-am putea întreba, de exemplu, dacă nu cumva o noţiune „invariabilă", abstractă şi cvasimitică a masei a jucat în mod paradoxal în ideologia „cultului personalităţii" rolul unui *complement* al mitului conducătorului infailibil ; zicem în mod paradoxal, căci în realitate caracterul „exclusiv" şi „limitat" (Marx) al masei activînd istoric este singurul care ne permite să concepem rolul conducătorilor ca un element necesar al procesului istoric...

Acest punct ar necesita, desigur, un studiu special. Dar este de ajuns pentru problema noastră să reţinem ideea, mereu prezentă în opera lui Lenin, că noţiunea de masă este din punct de

---

**********• **V. I. Lenin, *Cuvîntare în apărarea tacticii Internaţionalei Comuniste. 1 iulie 1921,* în *Opere complete,* voi. 44, Bucureşti, Editura politică, 1967, p. 31.**

vedere istoric *relativă* şi că amploarea ei variază în funcţie de gradul de maturitate a luptei de clasă ; aceasta nu numai în cadrul unei formaţiuni sociale date (deosebirea dintre „perioadele de dezvoltare paşnică", cînd masa înapoiată îndură exploatarea, şi „perioadele revoluţionare", cînd milioane de oameni iau parte la luptă), ci şi dacă se ia în considerare dezvoltarea societăţilor cu clase antagoniste în ansamblul ei (deosebirea dintre revoluţia proletară, prima revoluţie a majorităţii pentru minoritate, şi toate răsturnările anterioare). In general, se poate deci spune că *amploarea* masei istoric active creşte proporţional cu *profunzi- fited* transformărilor sociale pe care această activitate le realizează şi le duce „pînă la capăt" : este ceea ce spusese Marx într-o frază din *Sfînta familie* pe care Lenin o citează adesea şi în care vede „una din tezele cele mai profunde ale marxismului" : „O dată cu profunzimea *(Griindlichkeit)* acţiunii istorice va creşte deci şi amploarea *(Umfang)* masei care o înfăptuieşte"

Trebuie să precizăm însă că Lenin nu concepea defel în mod mecanic corespondenţa astfel definită : aşa cum trebuie să ne aşteptăm de îndată ce este vorba de un proces de *istorie naturală,* „proporţia" nu se stabileşte niciodată decît printr-o mulţime de „disproporţii". Dar nu oare tocmai această „disproporţie" ne permite să înţelegem pentru ce istoria luptelor de clasă şi a dezvoltării lor este atît de bogată şi de „capricioasă" (Lenin), atît de puţin „academică" (Marx) ? De exemplu, dacă înţelegem că trecerea la socialism, construirea socialismului, este o „sarcină istorică" *fără precedent,* care cere o amploare *fără precedent* a acţiunii istorice a maselor, vom înţelege şi că dezvoltarea „în lărgime" a mişcării muncitoreşti este în acelaşi timp semnul şi condiţia maturizării acestui progres „în profunzime" ; dar, totodată, se va înţelege că această schimbare de scară, departe de a se efectua în mod simplu, fără zguduiri sau peripeţii, poate provoca „crize de creştere" care aduc

„progresului" (concepţiei abstracte a progresului) crunte dezminţiri. Pe măsură ce cîştigă în amploare, mişcarea proletară antrenează în mod necesar în orbita ei mase „înapoiate", mic-burgheze, care ajung pentru prima oară pe scena istoriei : *extinderea* mişcării poate astfel antrena, oarecum la periferia ei, repetarea dibuirilor şi erorilor proprii stadiilor iniţiale ale

[M] K. Marx, *Sfînta familie,* în K. Marx şi F. Engels, *Opere,* voi. 2, Bucureşti, Editura politică, 1962, ed. a II-a, p. 91 ; V. I. Lenin, La ce *moştenire renunţăm ?,* în Opere complete, voi. 2, Bucureşti, Editura politică, 1963, şi *Raport cu privire la activitatea Consiliului Comisarilor Poporului. 22 decembrie 1920,* în V. I. Lenin, Opere complete, voi. 42, Bucureşti, Editura politică, 1966, ed. a II-a, p. 145. mişcării[tttttttttttttttttttttttttttttttttt]. Este drept că aceste „reluări de la început" sînt adesea mai puţin lungi, mai puţin dureroase, mai puţin dibuitoare ca „primul început**, cel puţin în măsura în care „se sprijină** pe punctul de plecare dobîndit cu ocazia primului început, adică în măsura în care *unitatea* mişcării de ansamblu este efectivă şi rămîne astfel[ttttttttttttttttttttttttttt]. Regăsim deci la acest nivel acea dialectică istorică a progresului prin „deplasări** şi „reluări de la început" pe care am mai analizat-o sub alte aspecte în capitolele precedente : începută de unii, opera istorică este continuată de alţii, de alt „detaşament" al mişcării

---

**[tttttttttttttttttttttttttttttttt

muncitoreşti internaţionale, a cărui creştere, mai tîrzie, a fost mai rapidă şi mai sigură... A sesiza *ceea ce leagă, dar în acelaşi timp ceea ce deosebeşte,* „începutul, urmarea şi sfîrşitul" unui asemenea proces, oare nu aceasta este condiţia pentru a-i înţelege *unitatea* într-un fel care să nu fie speculativ ?

In aparenţă ne-am îndepărtat de istoria civilizaţiilor. Totuşi, dacă ajungem să înţelegem că „energia" maselor (Marx), capacitatea lor de „creaţie istorică" (Lenin) nu sînt cîtuşi de puţin un fel de privilegiu natural şi că *posibilităţile* de dezvoltare a acestei capacităţi sînt întotdeauna circumscrise de gradul de dezvoltare anterioară ; dacă înţelegem că masa istorică activă, la început şi pentru multă vreme limitată la o strimtă minoritate socială şi la cîteva popoare „înaintate", se *lărgeşte* progresiv, însă într-un fel ce nu este deloc automat, nici regulat prin „intrarea în istorie" a unor noi clase şi noi popoare ; dacă, în plus, considerăm că de la o „naţiune" la alta activitatea istorică şi luptele maselor populare se dezvoltă întotdeauna într-un fel inegal ca amploare şi ca intensitate, într-un loc rămînînd prizonierele unor forme nedesăvîrşite (cu toată varietatea „absurdă" proprie formelor nedesăvîrşite), într-altul dezvoltîn- du-se „pînă la sfîrşit" şi ridicîndu-se la înălţimea unei adevărate „creaţii istorice" unde alte lupte vor găsi gata făcut *modelul clasic* al propriei lor dezvoltări ; şi dacă, în sfîrşit, înţelegem că aceste avînturi sau aceste avortări ale iniţiativei istorice a maselor lasă asupra întregii evoluţii sociale o „pecete" (Lenin) durabilă, dacă înţelegem toate aceastea, nu sîntem oare totodată pe cale de a înţelege caracterul uimitor de diversificat al întregului proces şi cum de-a lungul istoriei au putut să se modeleze şi să se remodeleze „fizionomiile" variate ale popoarelor şi „naţiunilor", ale „zonelor de civilizaţie" (Engels), ale focarelor multiple şi mişcătoare ale dezvoltării istorice a omenirii?

Pentru a da aici un exemplu, s-ar putea folosi în special studiul publicat de revista „La Pensâe" [33] în care Charles Parain schiţa o interesantă

comparaţie între civilizaţia greacă şi civilizaţia romană bazîn- du-se pe diversitatea *formelor* luate aici şi acolo de procesul istoric al genezei unei societăţi sclavagiste, adică pe diversitatea formelor, a ritmului de dezvoltare, a importanţei şi acuităţii luptelor sociale care au marcat diferitele etape ale acestui proces şi i-au constituit motorul. Pentru a da o idee despre această analiză voi cita concluzia lui Charles Parain : „întreaga fizionomie a civilizaţiilor a fost modelată deopotrivă de conţinutul acestor antagonisme şi de forma pe care au luat-o.

La Atena, rapiditatea şi puterea dezvoltării economice şi sociale în secolul al Vl-lea nu s-au tradus oare în strălucirea şi puterea dezvoltării intelectuale şi artistice, cu întîrzieri mai mari sau mai mici, dar care nu puteau să nu aibă loc ? Pe de altă parte,

» Charles Parain, Les *caractires spiclflques de la* Iulie des classes dans *l'antlquiti classlque,* „La Pensie'[1] nr. IM. aprilie 1963. faptul că lupta a fost dusă cu hotărîre în acelaşi timp de pătura oamenilor noi şi de masa poporului a permis acesteia să se bucure şi ea de rezultatele victoriei, a permis stabilirea unui grad destul de înaintat de democraţie în interiorul comunităţii oamenilor liberi. Totodată însă era frînată constituirea marilor exploatări agricole de tip sclavagist, era împiedicată dezvoltarea deplină a sistemului sclavagist.

Iar la Roma încetineala unei dezvoltări economice şi sociale care lîncezea nu se repercutează oare în cenuşiul vieţii intelectuale şi al vieţii artistice ? Dar, dacă trecerea la structuri precis sclavagiste a fost multă vreme mai nehotărîtă, ea a fost împinsă mai departe datorită existenţei unor vaste domenii funciare unde exploatarea sclavagistă s-a extins la producţia agricolă [34,1].

Nu este aceasta o *schiţă* (desigur foarte incompletă, dar, după mine, exemplară) a ceea ce ar putea fi o analiză *materialistă* a „fizionomiei"

unei civilizaţii, a „individualităţii" acesteia, cum mai spune Charles Parain ?§§§

bătute aici ne duc mereu, într-un fel sau altul, la distincţia dintre formaţiunile sociale „inferioare" (caracterizate prin relaţii *strînse* între oameni şi între aceştia şi natură) şi forma „cea mai dezvoltată" a societăţilor bazate pe clase antagoniste, care creează, pe de o parte, condiţiile unei dezvoltări *nelimitate* a forţelor de producţie şi, pe de altă parte, ceea ce Marx numea „intercomun'caţia universală" ;

2) am văzut în acelaşi timp că pentru a înţelege inegalitatea dezvoltării istorice trebuie pornit de la faptul că această dezvoltare s-a produs pînă în prezent *în mod natural,* fără să fie supusă controlului *conştient* al indivizilor liber asociaţi. De unde distincţia, după mine esenţială, dintre „preistoria omenirii" şi acea *istorie* care, după cum spunea Langevin, „nu face decît să înceapă".

Ceea ce trebuie să înţelegem acum este că cele două distincţii nu sînt, în definitiv, decît una şi aceeaşi sau, mai exact, că prima se întemeiază pe cea de-a doua. De unde aspectul dublu şi contradictoriu al definiţiei marxiste a *locului pe* care-l ocupă capitalismul în dezvoltarea istorică universală : pe de o parte, societatea capitalistă marchează un grad de dezvoltare *nou* faţă de ansamblul formaţiunilor sociale anterioare, dar, pe de altă parte, ea ţine încă de „preistoria" omenirii ; creînd condiţiile lichidării acestei preistorii, ea îşi prelungeşte în acelaşi timp domnia. Dar ce este această contradicţie dacă nu tocmai cea care defineşte *sistemul* capitalist, contradicţia dintre *Grenzenlosigkeit* (tendinţa de dezvoltare nelimitată a forţelor de producţie) şi *„Borniertheit"* (caracterul mărginit al apropierii burgheze) ? [37]

Apologetica burgheză nu este, evident, de fel dispusă să recunoască această contradicţie şi, în consecinţă, nici caracterul trecător al orinduirii capitaliste. De aceea ea opune de obicei în *mod absolut* dinamismul „societăţii industriale" imobilismului „societăţilor tradiţionale", în timp ce critica „romantică" a capitalismului, valorificînd

aceeaşi opoziţie în sens invers, poartă cu demnitate doliu după vechile „civilizaţii calitative" distruse de civilizaţia „planetară" a epocii moderne ’[9].

Marxiştii nu pot decît să denunţe o opoziţie atît de rigidă şi atît de metafizică, chiar dacă ea pretinde că se sprijină pe unele texte ale lui Marx abil selecţionate. Cît ar fi de esenţiale „deosebirile istorice" care separă societatea capitalistă de formaţiunile precapitaliste, ele nu trebuie să ne facă să uităm că există o *trăsătură fundamentală comună tuturor acestor societăţi,* şi anume tocmai caracterul „natural" şi, în consecinţă, „disproporţionat" al dezvoltării lor[39].

[17] ,,Şi întrucît capitalul, pe de o parte, pune limite ce-i sînt *specifice,* iar pe de altă parte împinge producţia să depăşească *orice* limite, el este o contradicţie vie“ (K. Marx şi F. Engels, *Bazele criticii economiei politice,* Bucureşti, Editura politică, 1972, p. 367).

’’ Astfel noţiunea de ,,societate industrială'* are în ideologia burgheză contemporană două funcţii solidare : *a con funda* (societăţile capitaliste şi societăţile socialiste), dar şi *a separa* (capitalism şi societăţi „tradiţionale'*, ţări industrializate şi ţări „subdezvoltate"). Nu s-a observat întotdeauna îndeajuns acest al doilea aspect şi nici felul cum îl „completează*[4] pe primul.

•• Vezi în această privinţă importantul studiu critic al lui Pierre Vilar cu privire la *Manifestul necomunist* al americanului Rostow *(The stages of economic growth,* 1960) : Vilar denunţă partea de minciună din ideea unei „creşteri auto-

Desigur că acest caracter, cînd este vorba de dezvoltarea capitalistă, apare el însuşi ca expresia unei contradicţii†††††††

socială a forţelor de producţie şi extinderea universală a schimbului distrug parti- cularismele locale şi naţionale, sfărîmă „vechile bariere de Izolare[11] (Engels) şi tind astfel în mod obiectiv să egalizeze dezvoltarea socială. Dar chiar această tendinţă nu se realizează nicidecum într-un mod „ideal", şi aceasta nu întîmplător, ci pentru că găseşte cel mai important obstacol al său in sistemul care i-a dat naştere‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡. în cadrul acestui sistem, ea nu se poate manifesta decît „orbeşte" şi haotic, astfel în- cît, departe de a suprima „anarhia producţiei sociale", o „împinge la o culme" (Engels) : inegalitatea dezvoltării se adînceşte şi se universalizează, iar efectele ei se extind la scara unor naţiuni şi a unor continente întregi.

Aceasta deoarece, deşi creează premisele materiale ale unei „asocieri libere" a producătorilor, societatea capitalistă este tot o societate „a cărei producţie urmează o dezvoltare naturală" : dacă distruge vechile legături ale comunităţilor naturale, ea o face pentru a le înlocui cu legătura „naturală" a schimbului de mărfuri, a schimbului dintre producători *izolaţi.* Iar această formă de relaţii mai este, după cum am văzut, atît de „mărginită", încît este incapabilă să lichideze complet vestigiile formelor anterioare : cînd capitalismul intră în „putrefacţie", devine din ce în ce mai evident că nu va exista niciodată un capitalism „pur", după cum nu a existat nici sclavagism pur, nici feudalism pur. Dezvoltarea

---

Editura politică, 1964, p. 270—275.

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡ **„Din faptul însă că capitalul consideră fiecare limită de acest fel drept o barieră şi că de aceea o depăşeşte în mod ideal nu rezultă nicidecum că a înlăturat-o în mod real... Universalitatea către care tinde irezistibil capitalul întîmplnă în propria lui natură nişte limite, care pe o anumită treaptă a dezvoltării capitaliste vor vădi că cea mai mare stavilă în calea acestei tendinţe o constituie capitalul însuşi şi vor duce deci la suprimarea şl depăşirea lui prin el însuşi" (K. Marx şl F. Engels, Bazele criticii economiei politice, Bucureşti, Editura politică, 1972, p. 354),**

capitalistă se face într-un ritm fără precedent şi antrenează în orbita sa lumea întreagă, însă produce masiv şi „exportă" aspectul contrar : „subdezvoltarea", stagnarea, ruina, adăugind astfel la „anchiloza" structurilor pre- capitaliste greutatea strivitoare a propriilor sale neputinţe.

De ce amintim toate acestea ? Pentru a sublinia că problema dezvoltării inegale, care, intr-un sens, este aici adevărata noastră problemă şi pe care am con- siderat-o pînă acum mai ales în raport cu istoria antică, nu este pentru noi doar un obiect de curiozitate „arheologică" ! Departe de asta ; inegalitatea dezvoltării nu a fost niciodată atît de flagrantă ca în epoca noastră, chiar în epoca în care se maturizează condiţiile pentru ca ea să fie depăşită şi apoi resorbită progresiv. Numai că istoricii noştri care studiază „civilizaţiile" sînt prea dispuşi să situeze inegalitatea în afara dezvoltării însăşi sau, mai exact, *anterior acesteia;* ei sînt foarte dispuşi să pună diversitatea culturilor, a popoarelor şi a civilizaţiilor pe seama unei „naturi" străine de istorie (pe seama naturii, total lipsite de istoricitate, a vechilor „societăţi imobile") şi a „permanenţei" tenace a acestei naturi în sînul istoriei însăşi. Tocmai de aceea se grăbesc ei să absolutizeze imobilismul civilizaţiilor antice, cu toată diversitatea lor „calitativă"§§§

ce mişcarea istorică a epocii noastre *produce,* ei nu vor să vadă *decît* o tendinţă spre omogenizarea culturilor, spre contopirea civilizaţiilor şi a naţiunilor, spre uniformizarea „mondială" a dezvoltării. A separa atît de radical prezentul de trecut înseamnă a risca să-l ciunteşti şi pe unul, şi pe celălalt ; în acelaşi timp, înseamnă a face ininteligibilă dezvoltarea, care, de la trecut, conduce la prezent ! [u].

Revoluţie proletară şi revoluţii de tip „arhaic"

Alt aspect al aceleiaşi analize : oricit ar fi de esenţiale deosebirile istorice dintre revoluţia proletară şi răsturnările sociale anterioare, ele nu vor putea fi apreciate corect dacă se uită că mişcarea revoluţionară care înlătură dominaţia capitalului este în mod necesar marcată de inegalitate, de limitele dezvoltării capitaliste. Este fără îndoială adevărat că azi, în epoca crizei generale a capitalismului, necesitatea progresului social dobîndeşte un caracter „irezistibil" şi concret universal : comunismul „ţîşneşte din toţi porii vieţii sociale" (Lenin) şi revoluţia socialistă este „la ordinea zilei" pe scară *mondială.* Dar aceasta nu înseamnă nicidecum că acest progres se impune în mod automat şi regulat ; el poate oricînd, după cum bine vedem, să bată pasul pe loc într-un punct în timp ce triumfă în altă parte...

Căci, dacă nu există capitalism „pur", nu există nici revoluţie „pur" proletară : există punerea în mişcare a maselor exploatate, a căror conducere *poate şi trebuie* să fie luată de proletariat în calitate de clasă „universală". Dar acest raport „hegemonie" nu există de la început şi nu se stabileşte nici în mod spontan, nici în mod fatal.

Şi aici voi reaminti un text al lui Lenin : analizînd în 1907 „situaţia dublă şi rolul dublu" pe care

lui (Vezi K. Marx, Capitalul, voi. I, în K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 23, Editura politică, 1956, p. 597.

" Asupra Inconsistenţei noţiunii rostowlene de *take* off, vezi Pierre Vilar, op. cit.

le are ţărănimea rusă, Lenin definea o *alternativă* între „două linii principale ale dezvoltării şi deznodămîntului" capitalismului agrar în Rusia[44] : sau vechea proprietate feudală *va subzista,* transformîndu-se încet, aproape insensibil, în exploatare capitalistă, şi regimul agrar va evolua către o varietate „bur- gheză-feudală" de capitalism care va păstra pentru multă vreme unele trăsături feudale (calea de dezvoltare „prusacă" şi „stolîpinistă"), sau proprietatea feudală va fi lichidată „în mod plebeian" prin revoluţia burgheză ţărănească, în fruntea căreia va fi ştiut să se impună clasa muncitoare (tipul „american" al evoluţiei burgheze) [1&].

Cum se va rezolva problema ? Prin *lupta de clasă* şi „vom trăi şi vom vedea" ! Lenin ştie bine că nu există pentru clasele dominante vreo situaţie „absolut fără ieşire". Calea revoluţionară, pe care o poate deschide numai o revoluţie „de jos", nu reprezintă deci decît o *posibilitate,* şi Lenin nu şovăie să spună că pentru ca această posibilitate să se realizeze, trebuie „o serie de condiţii deosebit de favorabile" Cu toate acestea, *particularitatea* „unităţii de ruptură" necesară victoriei revoluţiei [47] nu contrazice defel necesitatea însăşi a acestei rupturi : ea se înscrie în *legea* dezvoltării, în legea „disproporţionalităţii" (Marx) dezvoltării capitaliste. In plus, posibilitatea reală a unei soluţii revoluţionare este garantată de existenţa unei clase „universale", iar *şansele* sale sînt deja determinate, în mare măsură, de un factor „subiectiv" : gradul de conştiinţă şi de organizare al forţelor revoluţionare.

“ V. I. Lenin, Opere complete, voi. 3. Bucureşti, Editura politică, 1963, ed. a Il-a, p. 12 şl urm. ; vezi şl *Programul agrar al soclal-democraţiei în* prima *revoluţie rusă* din *1905— 1901,* în Opere complete, voi. 13, Bucureşti, Editura politică, 1963.

“ Lenin precizează că „sînt posibile, desigur, Infinite şl variate combinaţii'* între elementele celor două tipuri de evoluţie *(Dezvoltarea capitalismului în Rusia,* în op. cit., p. 15).

“ V. I. Lenin, *Programul agrar* al soclal-democraţiei *în prima revoluţie rusă* din *1905—1901,* în V. I. Lenin,

Opere complete, voi. 13, Bucureşti, Editura politică, 1963, p. 415.

•' Vezi în această privinţă Louls Althusser, Pour *Marx,* Paris, Maspero, 1967, p. 92 şl urm.

Dar tocmai în acest punct reapare „deosebirea Istorică" esenţială : în epocile anterioare erei burgheze, încă nu există o clasă capabilă să devină *agentul istoric* al unei transformări sociale radicale, astfel încît distrugerea formei vechi şi naşterea formei noi constituie un proces mult mai lent, mai complex şi mai dureros, care în majoritatea cazurilor nu se desfăşoară pînă la capăt şi rămîne neîncheiat. Calea „revoluţiei pasive", cum spunea Gramsci, este atunci oarecum calea cea mai normală şi totul se petrece ca şi cum clasele conducătoare, adaptînd „de sus" organizarea socială la dezvoltarea forţelor de producţie, ar putea să reziste aproape indefinit oricărei transformări. Dacă, totuşi, unele societăţi parvin, cu un succes *mai mult sau mai puţin* complet, să se smulgă din această „stagnare relativă", aceasta se datoreşte unui concurs particular de împrejurări, care a provocat „fortuit" o *ruptură* în continuitatea dezvoltării respectivelor societăţi, „evenimentele întîmplătoaire distructive" îndeplinind astfel, de bine, de rău şi cu aparenţa a ceva *natural,* rolul pe care şi-l va asuma mai tîrziu un agent istoric *conştient.*

Dar să nu anticipăm. Toate acestea vor trebui, evident, clarificate şi precizate prin analize istorice mai concrete. Să reţinem, totuşi, de pe acum două cerinţe inseparabile : 1) să nu absolutizăm revoluţia proletară, să nu o separăm în mod metafizic de răsturnările sociale anterioare ; 2) trebuie să fie studiată, fără nici un fel de adăugiri inutile, specificitatea formelor „inferioare" de revoluţie socială.

Asupra acestui din urmă punct trebuie să insistăm. Conceptul de „revoluţie socială", aşa cum a fost definit de Marx în *Prefaţa* sa din 1859, nu trebuie nici el considerat ca o categorie „supraistorică" : forma istorică „cea mai

dezvoltată" a trecerii de la o orînduire socială la alta, revoluţia socialistă, nu poate fi proiectată pur şi simplu peste ceea ce a fost numit revoluţiile de tip „arhaic"**********. Definirea trăsăturilor particulare ale acestui tip „arhaic", iată intr-adevăr o sarcină capitală, fie şi numai pentru a risipi „confuzia" care permite unora, sub pretextul respectării deosebirilor istorice, „să restrîngă" validitatea conceptului de revoluţie socială şi, mai general, să sustragă societăţile „tradiţionale" analizei marxiste a dezvoltării istorice††††††††††††††††††††††††††††††††.

Naşterea feudalismului european

Şi acum să luăm cîteva exemple. Primul, pe care-l voi examina doar în treacăt şi foarte incomplet, este acela al trecerii de la societatea sclavagistă antică la feudalismul european occidental, aşa cum a fost analizat de Engels în *Originea familiei...* ‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡. Această analiză, deşi ar trebui azi completată sau rectificată în unele puncte, rămîne după mine foarte valoroasă, chiar şi pentru faptul că ea constituie studiul istoric cel mai adîncit pe care-l găsim la clasicii marxismului cu privire la o formă „arhaică" de trecere de la un

---

**************************************« Vezi în această privinţă observaţiile iul S. Kovalev în studiul său *Le tournant social du IlI-e au V-e* siăcle dans ††††††††††††††††††††††††††††††††††††*l'Empire romain d'Ooccident,* în „Recherches lnternatlonales ă la lumidre du marxisme" nr. 2, *L.'antiqult4 esclavagiste,* p. 177—178.**

" Cf. K. Papaioannou, op. cit., p. 92—95.

•• Vezi şl F. Engels, *Originea familiei, a proprietăţii private fi a statului,* în K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 21, Bucureşti, Editura politică, 1965, p. 141, şl urm.. *Istoria creştinismului primitiv* şl numeroase pasaje din *Anti-Diihring. încă* în *Ideologia germani* (prima parte) existau cu privire la această problemă unele elemente de analiză relativ dezvoltate.

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡[11] Originea *familiei...,* în op. cit., p. 145.

" *Ibidem, p.* 143.

regim social la altul.

Engels arată mai întîi că, din cauza contradicţiilor interne proprii modului de producţie sclavagist, Imperiul roman intrase într-un „impas" §§§§

[55] Este adevărat că mişcările sociale în interiorul Imperiului roman au avut un rol important. însă istoricii marxişti recunosc astăzi că nu se poate vorbi în această privinţă de o „revoluţie a sclavilor şl a colonilor" : departe de a fl fost constituit de clasele exploatate care erau produsul specific al relaţiilor de producţie sclavagiste şl al evoluţiei lor proprii, elementul motor al acestor mişcări era format de ţărănimea liberă şl mal precis de ţărănimea provinciilor celor mal puţin romanizate (regiunea Dunării şi a Rinului, Galla de nord şl de vest, Brltania, Maurltanla, Numldla), adică a provinciilor ce fuseseră cel mai puţin pătrunse „în adîncime'* de modul de producţie sclavagist (cf. R. Gtlnther, op. cit.).

" Cf. Originea *familiei...,* p. 151.

***' Vezi F. Engels despre progresele realizate în epoca anterioară marilor invazii, în *Originea familiei...,* şl Grahame Clark, La *Prihistoire* de *l'humaniti, p.* 209—211. Trebuie să se ţină seama totodată de progresele şl de dinamismul manifestate în interiorul lumii romane de către populaţiile barbare romanizate : cu privire la „transferul" de „vitalitate**

„Intr-adevâr — conchide Engels — numai barbarii au fost în stare să regenereze lumea decrepită a unei civilizaţii muribunde" [68]. Iată o frază care poate surprinde sub pana unuia dintre întemeietorii materialismului istoric : istoricul idealist, care speculează asupra avîntului şi declinului „ciclic" al civilizaţiilor, nu va găsi oare aici un ecou al propriilor sale susţineri ? Apropiere foarte iluzorie, deşi însăşi posibilitatea iluziei este semnificativă : gîndirea lui Engels este departe de aceste abstracţii moarte ! Ceea ce sesizează ea mai întîi este caracterul profund *contradictoriu* al dezvoltării „civilizaţiei" în sensul fourierist al termenului, adică al evoluţiei societăţii împărţite în clase***

manifestă aici în felul următor : „civilizaţia" antică, a cărei înflorire se sprijină pe sclavie, şi-a consumat pînă într-atît „vitalitatea" în însăşi această înflorire, încît, epuizînd-o, a ajuns în cele din urmă neputincioasă să-şi reînnoiască forţele ; în acelaşi timp însă, ea „a antrenat în mişcarea istoriei" o serie de popoare barbare, a căror organizare socială, fiind mult mai primitivă, era implicit mult mai capabilă să evolueze : printr-un fel de ricoşeu, Roma şi-a primit lovitura de graţie de la barbari, iar aceştia, pe terenul pregătit de Roma şi pe care prăbuşirea acesteia îl lăsa liber, şi-au găsit *punctul de plecare* al unei dezvoltări *noi.*

Aici se poate vedea ceea ce are particular calea pe care şi-o croieşte necesitatea progresului social : posibilităţile de reînnoire apar datorită contactelor *periferice* păstrate de civilizaţia romană cu barbarii, cu societăţi neinhibate încă de contradicţiile unei dezvoltări „civilizate" ; totuşi, ele nu se realizează decît printr-un proces complex şi dureros, în care momentul distrugerii joacă un rol esenţial[0]. Engels notează în plus că trecerea de la societatea sclavagistă antică la societatea feudală este însoţită de o *deplasare* a „focarului" de civilizaţie (după Mediterana, vestul şi nordul Europei) şi de o extindere a ariei geografice pe care are loc dezvoltarea ei [61].

Ce concluzie se poate trage dintr-o astfel de analiză ? Maurice Godelier, în studiul pe care l-a consacrat „schemelor marxiste de evoluţie a societăţilor", reţine îndeosebi ideea unei *pluralităţi* a „formelor de trecere la societatea împărţită în clase"[62] triburile germanice au trecut direct de la societatea fără clase la feudalism, fără să cunoască modul de producţie sclavagist. în sine, această observaţie este absolut justă. Ea mi se pare însă insuficientă : se poate oare *izola* în mod abstract, pentru a o face să figureze într-o tipologie „pluralistă" a „liniilor de evoluţie", calea de dezvoltare urmată de popoarele Europei bar-

---

progreselor ul-

†††††††††††††††††††††††††††††† ############################ bare ? Această dezvoltare poate oare fi înţeleasă în afara „mediului istoric" care a condiţionat-o, adică în afara contemporaneităţii şi a vecinătăţii civilizaţiei antice care apunea ? Dacă vrem să înţelegem ansamblul procesului evolutiv în unitatea tuturor componentelor sale, va trebui să vorbim mai puţin de o pluralitate a liniilor de evoluţie, cît de o evoluţie „multiliniară", după cum se exprimă Godelier în această privinţă[M]. Dar chiar acest lucru este oare satisfăcător ? Ne permite suportul unei „liniarităţi" continue să concepem just procesul cercetat ? Mi se pare, dimpotrivă, că unitatea procesului nu poate fi înţeleasă dacă nu sesizăm

---

†††††††††††††††††††††††††††††††††††**terioare : acolo unde aceste distrugeri nu s-au produs ori s-au produs incomplet (de exemplu în societatea bizantină s-au în civilizaţia islamică, unde s-a păstrat, sub o formă mai mult sau mai puţin ,,pietrificată[1]', o parte a moştenirii antice), evoluţia socială ulterioară va fi în cele din urmă frînată. S-a observat de multe ori că, în cea mai mare parte a evului mediu, Europa occidentală era din punct de vedere tehnologic şl cultural în urma Bizanţului şi *a* islamului, fără să mai vorbim de China. Dar, într-un sens, această întîrziere a fost „norocul ei istoric" ; dat fiind că luase totul de la început (Engels, Anti-Diihrinp), Europa occidentală era, ca să zicem aşa, constrînsă să progreseze. De fapt, cel puţin pînă în secolul al XV-lea, dezvoltarea ei tehnică, economică şi culturală a fost constant alimentată de împrumuturile făcute din „tezaurele" tehnice şi ştiinţifice acumulate de islam şi de Bizanţ (ştiinţă şi cultură greacă), ca şi din tehnologia chineză (fără îndoială cea mal înaintată din lume la epoca aceea). Vezi în această problemă S. Lllley, *Men, machines and history,* Londra, 1965, p. 42—45.**

†††††††††††††††††††††††††††††† **Vezi F. Engels, *Anti-DUhring,* p. 102 : „Invadarea Europei apusene de către germani... a antrenat însă totodată Europa apuseană şi centrală în mişcarea istoriei, creînd pentru prima oară o zonă compactă de cultură şi, pentru prima oară în această zonă, un sistem de state, în cea mal mare parte naţionale, caTe se influenţau reciproc şl se ţineau reciproc în şah". Vezi de asemenea *Dialectica naturii,* în K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 20.**

•' Maurice Godelier, *La notion de „mode de production asiatique* et Ies schemas marxistes d'^volution des* sociătăs, p. 24.

ruptura „liniarităţii" — Marx şi Engels[64] spun „schimbarea punctului de plecare" — ca un moment esenţial al procesului.

„Zorile civilizaţiei europene"

Un alt exemplu îmi va permite să precizez sensul acestei critici şi să desprind mai bine propriile mele concluzii : este exemplul evoluţiei sociale deosebit de complexe pe care o încununează apariţia în Grecia a primelor cetăţi sclavagiste. Am vorbit pînă acum în mai multe rînduri despre „miracolul grecesc" şi de unele dintre condiţiile istorice care l-au favorizat; este vorba acum, reluînd problema în ansamblul său, să situăm din nou aceste condiţii în unitatea procesului care le implică şi pe care ele îl determină.

în ce constă problema ? Ea este admirabil pusă de Maurice Godelier în termenii următori, pe care i-am mai citat : „Cum am putea în acelaşi timp să luăm în serios «miracolul grecesc» şi, totuşi, să-l dezidea- lizăm ?“ [65]. Cu toate acestea, Godelier se mulţumeşte să facă o aluzie foarte generală la „circumstanţele deosebite" care ar fi condiţionat istoria societăţii greceşti, astfel încît, de fapt, aceste circumstanţe sînt §§§§

toric) unei necesităţi în esenţă independente de „mediu" şi de „moment".

Argumentarea lui Godelier se sprijină pe faptul că modul de producţie „antic" a urmat, *chiar în istoria poporului grec,* societăţilor „palatiale" din Creta şi din Micene. Numai că prin ea însăşi această *succesiune* nu ne permite cîtuşi de puţin să definim natura procesului în care se înscrie†††††††††††††††††††††††††††††††† : „etapele" succesive (modul de producţie „asiatic", modul de producţie „antic", modul de producţie „sclavagist") se ordonează oare potrivit „liniei" continue a unei dezvoltări unice? Aceasta este concluzia spre care, după părerea noastră pripindu-se, tinde Godelier.

Totuşi, cînd ajunge să studieze mai amănunţit „preistoria grecească" (p. 22—23), Godelier subliniază pe bună dreptate adînca „discontinuitate" marcată de invaziile doriene şi de prăbuşirea Micenei. Vorbind de perioada *care a urmat* acestei prăbuşiri, el scrie următoarele, care mi se par cu totul juste : *„Aici a fost inaugurată cu adevărat* linia dezvoltării occidentale, ale cărei trăsături esenţiale au fost sesizate de Engels" (p. 23, sublinierea mea). Mi se pare deci că problema ar trebui să se pună astfel : care sînt condiţiile istorice *particulare* ale „inaugurării" acestei linii inedite de dezvoltare ? Cum se poate explica acest moment crucial al evoluţiei cînd societatea greacă se reînnoieşte şi „porneşte din nou de la zero" ‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡, cînd punctul de sosire al dezvoltării sale anterioare se transformă într-un punct de plecare *nou ?*

In măsura în care el a rezultat din zdruncinările provocate de un factor „extern" (rolul invaziilor doriene), acest „moment" îmbracă aparenţele unui pur accident istoric. Dar problema este tocmai de a-i defini locul şi necesitatea în ansamblul

---

†††††††††††††††††††††††††††††††††††††" **Pentru critica acestei inferenţe, vezi p. 71.**

‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡‡[11] **Godelier observă just, dar numai în treacăt, că societatea greacă de la începuturile epocii fierului era, „într-un anumit fel, mal puţin complexă, mai puţin dezvoltată decît societatea cretană-mlceniană" (p. 22).**

evoluţiei ; acest lucru este azi posibil, datorită progreselor enorme făcute de cîteva decenii în cunoaşterea protoistoriei mediteraneene[M]. în lumina acestor descoperiri reiese din ce în ce mai clar că evoluţia „excepţională" a societăţii greceşti se înscrie în procesul unei dezvoltări mai largi şi că ea nu este decît „vîrful istoric" cel mai înaintat [69] al acestui proces. Deci dacă vrem ,,să luăm în serios miracolul grec", nu este posibil să definim în mod izolat linia de dezvoltare urmată de poporul grec ; în orice caz, este ceea ce îmi propun să demonstrez, şi în acest scop, desigur, trebuie să abordez problema ceva mai de departe.

După „revoluţia neolitică", al cărei focar principal fusese, cum am văzut, Orientul Apropiat, economia agricolă nou constituită cunoscuse prima sa mare înflorire în largile văi aluvionare din această regiune a lumii (valea Nilului, Mesopotamia, bazinul Indului), unde condiţiile naturale erau excepţional de favorabile : fertilitatea mîlului asigura culturii cerealelor o atît de mare productivitate, încît făcea posibilă, chiar cu tehnici de producţie foarte primitive, acumularea unui plusprodus important, ceea ce a permis achiziţii atît de decisive ca metalurgia bronzului şi scrierea. Dar astfel de rezultate nu putuseră fi atinse decît cu preţul unei dezvoltări fără precedent a exploatării maselor muncitoare („sclavia generalizată") [70]

" Avem, dealtfel, norocul că dispunem în această privinţă de o serie de lucrări remarcabile inspirate de materialismul istoric ; mă refer îndeosebi la acelea ale lui V. Gordon Childe şi George Thomson, ca şi la micul volum al lui Jean- Pierre Vernant, Les *origines de la pensie grecque* (P.U.F., 1962) ; vezi şi articolul Iul Charles Parain *Protohlstoire ditâraâene et mode de production asiatique,* în „La Penesee" nr. 127, Iunie 1966.

•• Cf. George Thomson, *Studies In ancient Greek society,* voi. I, *The prehistoric Aegean,* Londra, 1954, p. 7.

[71] Asupra „sclaviei generalizate" (Marx) ca formă de exploatare specifică modului de producţie asiatic, vezi Charles Parain, op. cit., în „La Pens6e" nr. 127, iunie 1966. şi al unei centralizări despotice extrem de riguroase, încă de la sfirşitul epocii bronzului,

această structură socială opresivă şi rigidă devenise un obstacol în calea progreselor ulterioare ; de aici a rezultat o „oprire a creşterii" (Gordon Childe), dovadă fiind îndeosebi încetinirea clară a ritmului progresului tehnic.

Nevoia de materii prime (metal, lemn, piatră de construcţie, chihlimbar etc.) a silit însă civilizaţiile din văile aluvionare să se extindă radial cu mult în afara ariei în care se constituiseră. In special nevoia de metal, stors de la popoarele barbare sub formă de tribut sau obţinut în schimbul produselor artizanale, a antrenat populaţiile învecinate în orbita civilizaţiei şi a difuzat influenţa acesteia pînă în regiuni îndepărtate. Astfel, printr-un fel de „roire" s-au născut noi centre de civilizaţie, care împrumutau de la „modelul" oriental capitalul lui tehnic şi cultural, reproducîndu-i totodată organizarea economică, socială şi politică.

Sistemul astfel transferat era însă confruntat cu condiţii geografice şi istorice noi : absenţa unor mari cîmpii irigabile, deci un surplus agricol mai mic ; condiţii mai favorabile pentru comerţul maritim şi pentru accesul la materiile prime ; punerea în mişcare a triburilor barbare, rămase pînă atunci în stadiul neolitic şi care-şi făceau dintre-o dată „intrarea în istorie"... Deci *transferul* sistemului antrena într-o oarecare măsură o *alterare* a sistemului. De exemplu, în Creta şi la Micene se poate, desigur, recunoaşte „modelul" civilizaţiilor din Orientul Apropiat, însă cu unele particularităţi semnificative : rolul sporit al navigaţiei şi al comerţului ; o economie rurală mai dispersată ; un grad mai mare de autonomie al comunităţilor săteşti[71] ; o centralizare monarhică mai puţin absolută şi mai precară ; diversitatea mediilor etnice şi a moştenirilor culturale ; o deosebită supleţe şi mobilitate a tradiţiilor tehnice şi artistice[72] ; altfel spus §§§§

„flexibilitate" mai mare a raporturilor sociale [n].

Aici, în centrele de civilizaţie cele mai recente (şi de asemenea la popoarele barbare situate la „marginea" lumii civilizate), s-au putut realiza[74] noi progrese tehnice şi intelectuale încă la sfîrşitul celui de-al doilea mileniu, pe cînd centrele de civilizaţie mai vechi par să-şi fi epuizat posibilităţile de dezvoltare [7B].

Astfel, progresul social continua, dar în altă parte : aria lui era *deplasată.* Gordon Chllde, care studiază ansamblul acestui proces în toată varietatea formelor sale, îi defineşte conţinutul esenţial : „împărţirea în clase şi exploatarea maselor erau necesare din punct de vedere istoric pentru strîngerea resurselor şi reunirea personalului indispensabil creării industriei bronzului. Odată acest scop atins, alte comunităţi au putut profita de noua organizare fără să se supună ele înseşi aceluiaşi grad de exploatare" [7e].

Bineînţeles că de acest „noroc istoric" nu au beneficiat uniform toate popoarele dimprejur. Unele dintre ele sfîrşiseră prin a fi absorbite de marile state centralizate din Orientul Apropiat, ceea ce le-a privat de posibilităţile unei dezvoltări autonome[77]. în plus, impulsul civilizator nu se propaga într-un mediu omogen şi nici în mod automat şi uniform. Datorită marilor căi comerciale maritime şi terestre [78], efectele lui se puteau face simţite la mari distanţe; acest lucru a permis unor popoare barbare să-şi însuşească o parte din cuceririle civilizaţiei *fără să iasă din bar-*

” Cf. Georges Thomson, *op. cit.,* p. 28.

’* Cf. V. Gordon Chllde, La Naissance de la civillsatlon, Geneva, 1864, cap. IX.

" Această „stagnare relativă" se va manifesta mal ttrziu prin alunecarea către tipul de monarhie *militară* (Imperiul asirian, apoi Imperiul persan) ; cf. V. Gordon Chllde, La *Naissance de* la civilisation, cap. IX.

" V. Gordon Chllde, L’Europe prăhlstorlque, p. 97.

” Acesta *a* fost cazul fenicienilor şl puţin a lipsit să nu fie şl acela al grecilor.

’• Gordon Chllde notează Importanţa (semnalată încă de Engels în Originea *familiei...,* p. 141 şl urm.) a căilor

---

Childe, L’Europe prdhtstorique, Paris, Payot, 1962, cap. VII.

de penetraţie pe care le constituiau marile fluvii din Europa centrală.

Daria lor, adică fără să-şi greveze posibilităţile de dezvoltare cu povara neputinţelor proprii societăţilor ..civilizate". Acesta a fost îndeosebi cazul societăţilor barbare europene la sfîrşitul celui de-al doilea mileniu înainte de era noastră : prea îndepărtate pentru a fi antrenate direct în orbita marilor imperii asiatice, ele întreţineau totuşi schimburi regulate cu Medite- rana orientală prin intermediul mai ales al micenieni- lor, care au avut aici rolul unui centru ..secundar" de difuzare. Astfel s-a modelat ..fizionomia" particulară a acestor societăţi : spirit tehnic inventiv şi deschis inovaţiilor, absenţa unei centralizări culturale şi politice, deosebită mobilitate a organizării sociale. Şi Gordon Childe, care recunoaşte aici primul fundament istoric al unei „civilizaţii europene" originale, defineşte în felul următor particularitatea esenţială a dezvoltării ei : „Tocmai datorită stării sale de înapoiere a putut Europa să beneficieze de progresele Orientului fără să plătească ea însăşi preţul acestor schimbări şi să-şi însuşească din capitalul acumulat fără să fi participat ea însăşi la acumularea lui"[1#].

Citatul de mai sus permite să prindem firul conducător al întregii analize şi să-i constatăm valoarea : departe de a reduce la o „pluralitate" empirică disparitatea evoluţiilor „naţionale" şi „locale", Gordon Childe studiază manifestările istorice concrete ale inegalităţii dezvoltării sociale pornind de la *conţinutul* dezvoltării însăşi, de la caracterul ei *antagonist* şi *limitat.* Tot în acest spirit şi în acest cadru analizează el şi condiţiile istorice ale „miracolului grecesc"[M]. E deci firesc că acest studiu nu se limitează la societatea grecească : el cuprinde o serie de evoluţii „naţionale" extrem de diferite şi ne face să înţelegem unitatea acestei diversităţi.

De fapt, dacă se compară aceste diferite dezvoltări, reiese că concursul particular de împrejurări care a determinat evoluţia societăţii

greceşti are, fără îndo- **ª V. Gordon Childe, L'Europe *prihlstorique,* p. 82.**

•o Vezi îndeosebi Gordon Childe, Le Mouvement de *l'histolre (What happened in history ?),* Arthaud, 1961, cap. IX şi X. ială, un caracter unic, excepţional, fără să constituie însă o excepţie istorică *absolută.*

Din acest punct de vedere, George Thomson, în *Etudes sur la societe greque antique*[81], schiţează o apropiere interesantă între împrejurările dezvoltării sociale la greci şi la evrei[82] : dincolo de tot felul de deosebiri, aceste popoare au comun faptul că, atunci cînd intră în contact cu moştenirea tehnică şi intelectuală a Orientului antic, ele sînt încă foarte aproape din punct de vedere istoric de tradiţiile lor primitive ; în plus, acest fond primitiv este mereu întreţinut şi revitalizat de relaţiile pe care le întreţin cu triburile barbare (în ce priveşte pe evrei proximitatea triburilor nomade din deşert, iar în ce priveşte pe greci contactele şi schimburile constante cu popoare înapoiate, în special datorită procesului de colonizare). Aşa a putut să se realizeze întîlnirea istorică, dezvoltarea împreună şi unitatea vie a două elemente opuse : de o parte considerabila moştenire acumulată treptat în centrele de mult „civilizate", de altă parte moravuri primitive rămase vii şi care nu-şi pierduseră încă plasticitatea, dacă se poate spune aşa o barbarie plină de „vitalitate" după cum spune Engels, şi bogată în posibilităţi de dezvoltare [83].

Această „fuziune" a avut la greci rezultate excepţional de bogate [M] pentru că a fost favorizată de condiţiile geografice (întinderea redusă şi agricultura săracă a regiunii, facilităţi pentru comerţul maritim, o relativă depărtare faţă de imperiile orientale), dar şi de circumstanţe propriu-zis *istorice.* Şi în primul rînd următoarea : grecii au suferit mai profund decît alte

***[11] Studies in anctent Greek society,* voi. 2, *The first phi- losophers",* Londra, 195S, p. 98—100 ; cf. şi p. 256.**

" De notat că Marx situa pe evrei printre comunităţile de formă „antică" *(Bazele criticii economiei* politice, p. 428).

***' Engels a indicat bine această *contiguitate Istorică* a etapelor primitive şi a etapelor dezvoltate, în evoluţia**

societăţii greceşti, şi, după mine, este foarte interesant de observat că tocmai prin această trăsătură defineşte el caracterul „clasic" al acestei evoluţii (cf. *Originea familiei...,* p. 107).

" Cu privire la rolul acestei fuziuni în avîntul culturii greceşti, vezi introducerea mea la *Promăthăe* enchaină de Eschil (Les *Clasiques du peuple,* Edltlons soclales, 1967, p. 53—55). popoare de efectele *distructive* (prăbuşirea micenianâ) ale întinsei migraţiuni a popoarelor, care a zdruncinat toată Mediterana orientală la începutul erei fierului şi care era probabil şi aici o „repercusiune în sens invers^ a procesului de „aculturaţie" a popoarelor barbare[8B].

Concluzii

Este timpul să conchid, în măsura în care pot şi trebuie să fac acest lucru aici : după cum am spus, acest studiu este încă neterminat şi urmăreşte înainte de toate să alimenteze discuţii şi cercetări ulterioare ; dealtfel, am ridicat probleme atît de numeroase şi de mari, încît nu pot prezenta o concluzie de ansamblu. Mă voi mulţumi deci să formulez pe scurt cîteva propoziţii asupra problemei capitale şi foarte controversate a „schemelor marxiste de evoluţie a societăţilor" :

1. Din analiza istorică schiţată mai sus mi se pare că se pot degaja rezultatele următoare: societăţile asiatice nu au „generat" defel, prin simpla „logică" a dezvoltării lor interne, societăţile *antice;* dar în acest caz trebuie oare să considerăm, împreună cu Plehanov, că ele sînt străine „liniei de evoluţie" care le-a produs pe acestea din urmă şi că aceste două tipuri de societăţi reprezintă rezultatul a două căi de dezvoltare „divergente", avînd drept punct de plecare „comunismul primitiv" [86] ? Nici acest răspuns nu ne poate satisface, căci este clar că evoluţia societăţii greceşti a avut drept *condiţie istorică prealabilă* dezvoltarea societăţilor „palatiale" din Orientul Apropiat antic, ceea ce, repet, nu înseamnă însă că ar fi fost doar o *prelungire* a „liniei" acestei dezvoltări. Pentru a

înţelege conexiunea astfel definită şi rolul pe care l-a avut în evoluţia istorică, trebuie să plecăm de la faptul că formaţiunile „asiatice" din epoca bronzului „au contribuit la dezvoltarea istorică pe spaţii mult mai întinse decît aria lor proprie" [87] şi că astfel au creat *altor societăţi, mai puţin dezvoltate, posibilitatea de a economisi în propria lor dezvoltare;* această posibilitate s-a realizat în mod deosebit de strălucit în evoluţia societăţii greceşti, ceea ce a permis instalarea unui tip de relaţii sociale noi şi superioare, a unei noi „epoci de progres" al formaţiunii economice şi sociale. Este deci limpede că progresul social în acest caz nu poate fi descris ca un proces *liniar,* întrucît implică o deplasare şi constituirea, oarecum la marginea dezvoltării anterioare, a unui punct *de plecare,* nou.

2. Cum exemplul societăţii greceşti nu este cîtuşi de puţin anecdotic, nu putem evita să ne întrebăm ce rol trebuie atribuit în ansamblul evoluţiei istorice *posibilităţii pe* care am definit-o. Se ştie că Marx, studiind capacitatea de evoluţie a „comunei agricole" în Rusia secolului al XlX-lea, se gîndise cu privire la această ţară la o „şansă istorică" analogă : posibilitatea de a-şi încorpora „realizările obţinute de sistemul capitalist fără să fie nevoie să treacă prin furcile caudine ale acestuia" şi de a găsi astfel „punctul *de plecare nemijlocit* al sistemului economic spre care tinde societatea modernă" [88]. Iar pe plan mai general marxiştii au admis întotdeauna posibilitatea ca un popor dat „să sară o etapă" a dezvoltării sociale sub influenta unei societăţi vecine mai dezvoltate[89]. Ce-i drept, această eventualitate a fost adeseori interpretată ca o posibilitate marginală şi atipică, indiferentă la urma urmei pentru calea principală şi „regulată" a evoluţiei istorice, concepută ca o progresare pur liniară. Sub raport teoretic, totul ne conduce să respingem această optică a unui evoluţionism plat. Sub raport istoric, analiza dezvoltării societăţilor „anti.ce" dovedeşte îndeajuns că realizarea efectivă

a posibilităţii definite mai sus a avut un rol *esenţial* în istoria societăţii, nu *numai „accelerînd" progresul social, ci* şi *deschizîndu-i calea.*

3. Concluzia aceasta, pe care o sugerau încă unele indicaţii ale lui Marx, se confirmă din ce în ce mai mult pe măsură ce dezţelenim „istoria reală a relaţiilor de producţie". Se pare că îndeosebi calea de dezvoltare „mediteraneană-europeană" — calea „excepţională" care duce de la Orientul Apropiat din vechime la societăţile „antice", apoi la feudalismul occidental şi în cele din urmă la capitalismul modern — este tocmai condiţionată în momentele sale cele mai cruciale de *„reluarea* moştenirii altor societăţi, aparţi- nînd altor arii geografice, dintre care unele s-au situat la vremea lor pe culmea dezvoltării sociale" Dacă lucrurile stau astfel, trebuie să recunoaştem cu Hobsbawm că această cale de dezvoltare (excepţională dar tipică : ea corespunde cel mai bine succesiunii „epocilor progresive" indicate de Marx în *Prefaţa* sa din 1839) nu poate fi studiată „în termeni pur europeni", adică *izolat,* nici definită în mod liniar.

„Este, dimpotrivă, evident — scrie Hobsbawm — că în diferite etape cruciale relaţiile dintre Europa şi restul lumii au fost decisive. în mod foarte general, Europa a constituit în cursul celei mai mari părţi a istoriei sale o zonă de barbarie la marginea occidentală extremă a zonei de civilizaţie ce se întindea din China la est, trecînd prin Asia meridională pînă în Orientul Apropiat şi cel Mijlociu... La începutul istoriei europene (după cum a arătat Gordon Childe), relaţiile economice cu Orientul Apropiat au fost importante. Aceasta rămîne adevărat şi la începutul istoriei feudale europene, cînd noua economie barbară (deşi, potenţial, mult mai progresistă) se instala pe ruinele vechilor imperii greco-romane şi cînd centrele sale cele mai avansate erau situate de-a lungul etapelor terminale ale comerţului Est-Vest ce străbă- tea Mediterana (Italia, valea Rinului). Lucrul este şi mai evident la începuturile capitalismului european, cînd cucerirea şi exploatarea colonială a Americii, a Asiei, a Africii şi a unor regiuni din Europa răsăriteană au făcut

posibilă acumularea primitivă a capitalului în regiunea unde în cele din urmă avea să triumfe" •*.

Astfel, mişcarea istorică europeană, care creează condiţiile prealabile formării unei istorii universale, este într-adevăr o mişcare *specifică.* Dar chiar şi în specificitatea sa ea nu poate fi înţeleasă decît ca epicentrul unui proces mult mai larg, care constituie deja, într-un anumit sens, un proces „mondial" şi care devine în mod concret din ce în ce mai mult astfel.

4. Lucrurile se petrec deci în felul următor : o transformare socială pe plan local creează un „mediu istoric" nou ce modifică condiţiile în care se vor putea produce în societăţile învecinate transformări analoge. Survine însă un moment cînd modificările astfel do- bîndite transformă, dacă se poate spune aşa, condiţiile transformărilor ulterioare ; atunci apare o nouă cale de dezvoltare, care, tocmai fiindcă se sprijină pe dezvoltările precedente, nu le mai repetă. Aşadar, din moment ce Societăţile nu progresează în acelaşi ritm, nu există şi nu poate exista *homotaxie* între dezvoltările lor respective. în acelaşi timp, reiese că „pluralitatea căilor'* rezultată în acest mod nu poate fi înţeleasă decît în funcţie de deosebirea şi de *conexiunea* diferitelor momente ale procesului în care se înscriu transformările succesive, adică în funcţie de unitatea reală a procesului. Astfel, principiul diversităţii de forme ale dinamicii istorice trebuie căutat în natura mişcării însăşi, lucru pe care se pare că nu-l văd metodologiile „pluraliste" : ele înregistrează pluralitatea, dar nu o fac inteligibilă !

5.în concluzie, nu ne poate satisface o abordare „multilineară" a problemelor evoluţiei istorice, adică o metodă care ar consta în descrierea separată a diferitelor linii de evoluţie şi apoi în inventarierea lor abstractă ca tot atîtea posibilităţi de transformare socială. Pluralitatea „posibilelor" nu poate fi gîndită în afara „mediului istoric", iar diversitatea mediilor este implicată în însăşi

evoluţia istorică.

Putem, desigur, înţelege cum problematica pe care o criticăm aici a putut să fie adoptată de către unii marxişti în urma respingerii pe deplin justificate a „monismului verbal" implicat de „schema celor cinci stadii" ca schemă unică de evoluţie, valabilă pentru toate popoarele. Dar, dincolo de conţinutul său critic imediat, acest „pluralism", care dealtfel nu se afirmă decît în mod programatic, reprezintă oare o depăşire efectivă a dogmatismului stalinist[M] ? Sau este numai un produs secundar al prăbuşirii acestuia ?

După părerea mea, totul ne conduce să subliniem insuficienţa acestui punct de vedere şi, în definitiv, caracterul lui teoretic eronat ; punctul de vedere cu adevărat fecund în analiza disparităţilor dinamicii istorice este acela al *dialecticii,* adică „teza caracterului total şi contradictoriu al procesului istoric" (Lenin). Punctul de vedere cu adevărat marxist este acela *al unităţii şi al disproporţiei* procesului istoric ca proces „istoric natural". Una dintre principalele sarcini în această materie este de a aprofunda teoretic şi de a aplica concret marea idee leninistă a *inegalităţii* dezvoltării în legătură cu *conţinutul* dezvoltării însăşi “; în consecinţă, nu inegalitatea „externă" pe care o poate face să apară o pluralitate de linii de evoluţie locale şi separate, ci în primul rînd şi în mod mai esenţial „disproporţionalitatea" internă şi necesară a unui proces complex, sesizat în unitatea tuturor componentelor sale.

CUPRINS

Prefaţă, de Al. Tănase 5

ANTOINE PELLETIER: NOŢIUNEA DE CIVILIZAŢIE 14
De la istoria regilor la istoriaoamenilor —
Istoria, această contemporană ... 20
Ce este o civilizaţie ? 22
Despre reconstituire în istorie 25
Patrimoniu şi permanenţe 29
Civilizaţii şi mentalităţi 34
Dinamica civilizaţiilor ... .40
Civilizaţiile lumii contemporane . 47

JEAN-JACQUES GOBLOT : ISTORIA „CIVILIZAŢIILOR" ŞI CONCEPŢIA MARXISTA DESPRE EVOLUŢIA SOCIALA . . 57

I

Problema schematismului 59
O „directivă de studiu" . 62
Regularitate şi particularitate 66
Dogmatismul stalinist ... 68
Dogmatism şi antidogmatism 73
O schemă „dialectizată" ? 77
Plehanov ... 80
Concluzii provizorii 85
O „condiţie naturală prealabilă" ... 90

Hominizarea şi diversificarea etniilor 93
Dezvoltările „locale" şi istoria „mondială" 96
Rămăşiţele..... 99
Inegalitatea dezvoltării..... 104
Revoluţia neolitică ... 107
Revoluţia alfabetică..... 109
Progres tehnic şi „circulaţie culturală" 114
Concluzii provizorii 120

Iii

Dezvoltarea socială şi relaţiile internaţionale 123
Specificitatea formelor inferioare de evoluţie 129
Evoluţia comunităţilor agrare primitive . 133
Excepţia şi regula.....140

IV

„Sfera de acţiune" a materialismului istoric 144
Ştiinţa istorică sau fiziognomonie a istoriei ? 147
A nu şterge „deosebirile istorice" 150
Forme şi grade ale acţiunii istorice . . . 154
Unitatea şi deosebirea.....160
Revoluţie proletară şi revoluţii de tip „arhaic"164
Naşterea feudalismului european . 167
„Zorile civilizaţiei europene" 171
Concluzii..... 178

Redactor : SERGIU SĂRARU
Coperta: VALENTINA BOROȘ
Tehnoredactor: MARIANA RADULESCU

Apărut — mai 1973.
Format : 24/60X90. Coli editură 9,89. Coli tipar 8.

Tiparul executat la Combinatul poligrafic

„Casa Scînteii", Piaţa Scînteii nr. 1, Bucureşti,

Republica Socialistă România

K

şi F. Engels, Opere, voi. 13, Bucureşti, Editura politică,

1962, p. 657).

´ *Forme 'premergătoare...,* loc. cit., în special p. 439 şi 441, şl Capitalul, cartea I (K. Marx şi F. Engels, *Opere,* voi. 23, Bucureşti, Editura politică, p. 345).

• K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 13, Bucureşti, Editura politică, 1962, p. 671.

• Andr6 Leroi-Gourhan, Le *Geste et la Parole,* voi. I, Al- bin-Michel, 1964, p. 200—204.

»• *Ibldem,* p. 204.

[11] Leroi-Gourhan, op. cit., voi. I, p. 218. Din acest punct de vedere, ml se pare că se impune o rezervă faţă de unele formulări din *Ideologia germană* cu privire la „izolarea iniţială". Dealtfel, cercetătorii preistoriei ne arată astăzi că neamul omenesc nu s-a răspîndlt decît la o dată relativ recentă în unele părţi ale globului (de

exemplu pe continentul american) şl că izolarea apare de multe ori ca rezultat al acestei extensiuni geografice a populărll umane (vezi în această privinţă Grahame Clarii, *La prehistolre de l'humaniti,* Payot, 1962, p. 37).

•Plehanov, Essais sur l'hlstolre du matărlaltsme, p. 180— 183.

IM

***• Este cu atît mai remarcabil că Marx şl Engels recunosc acest rol, cu cît ei au mare grijă, în epoca *Ideologiei germane,* să combată „teoria cuceririi** (adică explicarea prin cucerire de către istoricii francezi din vremea Restauraţiei a originii antagonismelor sociale), însă într-un fel poarte mal puţin unilateral şi mai atent la faptele „empiric*'**

contestabile decît o va face mai tîrziu unul ca Plehanov.

*** Cf. Andr6 Varagnac, *L'Homme avant V&criture,* Colin, 1950, p. 413. Varagnac insistă asupra ,.fierberii demografice* care a determinat, în al doilea mileniu înaintea erei noastre, expansiunea metalurgiei bronzului în Europa centrală şi orientală.**

[61] Cf. Plehanov, Problemele *fundamentale ale marxismului* (în ce priveşte critica acestui text, vezi p. 60—85). O poziţie analogă a fost susţinută de istoricul sovietic A. Tiume- nev (cf. Jan Pecirka, *Discussions sovi^tiques,* în „Recherches internationales" (nr. 57—56 ; *Premi&res socittGs de classes et mode de production asiatique,* p. 77).

•' Cf. Charles Paraln, *Protohistolre medlterranăenne et*

mode **de production asiatique, in „La Pensăe" nr. 127, Iunie 1966, p. 35, nota. 9.**

“ Cf. K. Marx, *Scrisoare către* V. *I. Zasulici.* 8 *martie 1881* (răspuns la o scrisoare a acesteia din 16 februarie 1881). A treia *redactare,* în K. Marx şi F. Engels, Opere, voi. 19, Bucureşti, Editura politică, 1964, p. 256—257 (sublinierea aparţine lui Marx).

“ Unul dintre exemplele clasice este acela al unor popoare din U.R.S.S. care înaintea Revoluţiei din Octombrie nu cunoşteau capitalismul şl uneori nici chiar împărţirea în clase antagoniste.

•• Jian Suret-Canale, *Probl&mes thioriques de* l’ătude des *premiires* sociătăs de classes, în „Recherches lnternationales" nr. 57—58, p. 13. Găsim aceeaşi idee în studiul Iul Ferenc To- kel, Le mode de

production aslatlque en Chine (cf. ibidem, p. 186). Tiikel aduce, ca să zicem astfel, o contraprobă, arătînd că „izolarea" societăţii chineze a fost principala cauză a „stagnării" el ; este dealtfel ceea ce afirmase Marx cu privire la India (vezi K. Marx, Rezultatele eventuale ale *dominaţiei britanice tn India,* în K. Marx şl F. Engels, Opere, voi. 9, Editura politică, Bucureşti, 1959, p. 230—236).

•' Erlc Hobsbawm, Du *fiodallsme au capltallsme,* în „Re- cherches lnternatlonales" nr. 37, Le *fiodalisme,* p. 217.

" Este in special poziţia Ilustrata şl apărată, pe planuri toarte diverse, de Roger Garaudy (cf. *Dogmatisme,* plura- *llsme, probl&mes* de la relipion. Intervenţie la sesiunea de la Argenteull a Comitetului

Central al Partidului Comunist Francez, în „Cahlers du communisme", mal—iunie 1966 ; vezi în special p. 14 şl urm.). Cu privire la „pluralism", prezentat ca normă de Interpretare antidogmatică a materialismului istoric, cf. Ignacy Sachs, *Une nouvelle phase de* la dlscussion sur Ies *formations,* în „Recherches lnternatlonales" nr. 57—58 ; (vezi în special, p. 304). Pentru critica acestui punct de vedere trebuie semnalat interesantul articol al lui Ernst Hoffmann (în acelaşi număr), Les *formations soclo-eco- nomiques et la* science htstorique (în special p. 153).

[s] Insist : *a aplica* această Idee la analiza concretă a unei situaţii concrete şl nu a o transforma în frază, căci, cum zicea Engels, totul se poate transforma în frază I De exemplu, dacă teza „caracterului total şl

contradictoriu al procesului Istoric" permite efectiv să se explice faptul că, la anumite pojfbare şl în anumite condiţii, o întîrziere în dezvoltarea economică şl socială a putut (în mod trecător şl pentru o perioadă determinată) să constituie „o şansă Istorică", ar £1 evident absurd să se conchidă în *general* că întîrzlerea, ,,lu cru rău în aparenţă", este „bun în realitate".